

Gyetvai Gellért
Társszerzők: Kovács Ildikó–Duma Konstantin

Árnyéksereg

Elvi és logikai dilemmák, anomáliák és megoldások
a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatásában

Copyright © Gyetvai Gellért, Kovács Ildikó, Duma Konstantin
Copyright © Szent Lázár Alapítvány

Felelős kiadó:
Kovács Istvánné, a kuratórium elnöke

Felelős szerkesztő:
Gyetvai Gellért

Lektorálta:
Csoba Judit
Vetési Csilla
Hanich Ferenc

Korrektor:
Gerlai Krisztina

Kiadja: Szent Lázár Alapítvány
(5630 Békés, Gorkij u. 2/2.)
az OFA NPK-2010/10141/0047 jelzetű pályázatának támogatásával

ISBN 978-963-89332-0-1
ISSN 2061-7208

Nyomdai munkák: Szöllősy Műhely, Debrecen
Felelős vezető: Szöllősy Botond

Gyetvai Gellért
Társszerzők: Kovács Ildikó–Duma Konstantin

Árnyéksereg

Elvi és logikai dilemmák, anomáliák és megoldások
a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatásában

Békés, 2011

Tartalom

Előzetes megjegyzés: Ahol külön nem jelöltük, a szerző Gyetvai Gellért

Előszó	9
Bevezetés	11
Egy rejtélyes szoba	11
Kiknek szól a könyv?	14
Merre vezetnek a sínek?	15
Az elméletek bizonytalansága	16
Miről fogunk beszélni tehát?	17
Visszavezethetők-e ezek az emberek a munkaerőpiacra?	20
A probléma	23
Kikről és mikről beszélünk? – a populáció néhány ismérve	24
A gazdasági kény-szer!	31
Törekvések és ellentmondások	32
Szférától szféráig	33
Ellentmondásos gazdasági meghatározottság	35
A fókusz	38
Ha van is, nem mindenkinek	42
A racionális ember	44
Piaci verseny	46
Önálló gazdálkodás?	48
Foglaljuk össze!	51
Öntsünk tiszta vizet a pohárba, avagy további elvi ellentmondások, amelyeket nem hagyhatunk figyelmen kívül	52
Ellentmondás a fejlődési irányban (is)	53
Mennyi a részösszeg? Kevés, nagyon kevés!	57
Összegzés	58

Amikor „belül” is ellentmondunk	61
Nem hagyhatjuk „szó” nélkül – avagy néhány szó a megváltozott munkaképesség fogalmáról	61
Az alkotó nyelv	61
A munkaképesség társadalmi kategóriái	63
Homo aestimavicum – az értékelő ember	63
Egy alkalmas példa	66
Milyen következményekkel jár egy ilyen fogalom?	67
Gazdasági definiáltság	68
Mennyit ér egy ember?	69
Csökkent munkaképességű-e a megváltozott munkaképességű?	72
A társadalom által teremtett önkéntelen egyenlőtlenség	75
Címkézés	75
A determináló másság	76
Összegzés	79
 Rend-szerek	 81
Amit főztünk, azt esszük, azaz „így látszotok ti”!	81
Közbevetés – verseny az emberért	83
Szociális lufi? – a jelen helyzet leírásának folytatása	86
Milyen problémák fakadnak a jelenlegi modellből	89
<i>A lineáris szemlélet problémája</i>	91
<i>Az egy kalap alá vétel problémája</i>	93
Szociális és piaci – új szimbiózis?	95
Munka–kvázi munka?	98
Összegzés	100
 Ajánlott modellek	 101
Mi következik a felvázoltakból?	108
 Félve lépők? – avagy a gazdaságilag deviáns „születése”	 111
Aki nem dolgozik... mit ne is (!?)	112
Deviáns-e, aki „nem akar” dolgozni?	113

Anómiában lenni vagy nem lenni?	114
Hogyan dolgozhatnak mégis?	120
Az eltérő életút következményei	121
Mire jó, ha mindezt tudjuk?	123
Bepillantás	124
A kutatás hipotézisei	124
Félelemmel élni	126
 A gazdasági meghatározottság háttérje – (Kovács Ildikó)	 135
Bevezetés	135
Betegszerepből munkavállalói szerep	135
Intézményi szerepek	138
Gazdasági-politikai szint	139
Intézményi szint	140
Szemben a klienssel vagy cinkosságban vele?	142
Miért kell erről beszélnünk?	144
A társadalom szerepe	144
Integráció mint szerephelyzet	145
A munkához való viszony	149
Akkor hogyan munka a munka?	150
Kik az érdekesek és ki definiálja azt?	150
Hol van ebben helye a megváltozott munkaképességűeknek?	151
A munkavállalási motivációról	151
Amikor a munkanélküliséget önként vállalja az egyén	153
Összefoglalás	155
Mit mondtunk eddig?	156
 Szép új világ? – a harmadik oldal	 161
A társadalomfilozófiai probléma – a jövő ígérete	161
Merre vezet az út?	162
Az ember ökológiája	165

Mondhatunk jobbat? – javasolt elvi megoldások	171
Milyen most ismert gyakorlatok állnak az elméletekhez közel?	172
Összefoglalásul – Ismérvek, amelyek megvalósulásával hatékony rendszer jöhet létre	180
<i>Gazdasági összetevők</i>	180
<i>Szociális összetevők</i>	180
<i>Ideológiai összetevők</i>	181
Egy lehetséges modell – (Duma Konstantin)	183
A fogalmak tisztázása	184
A klaszter időszerűsége	186
Szociális foglalkoztatás	187
Lépések a foglalkoztatás felé – röviden	189
Első lépés	190
Második lépés	191
Harmadik lépés	192
Negyedik lépés	192
Piacra való kilépés	193
Tapasztalatok	196
Néhány mondatot magáról a munkáról és a munkafolyamatokról	197
Mennyi az annyi?	198
Miért érdemes?	198
Összefoglalás	199
Zárszó	201
Melléklet	203
Irodalomjegyzék	207

Előszó

Amit e könyvben megírtunk, mára konferenciákon és szakmai körökben minden lehetőséget megragadva képviselünk évek óta. Első tapasztalatunk, hogy a mondanivaló gyakran újszerűen hat. A második, hogy nem mindenki érti világosan a lényegét, a harmadik, hogy – és úgy vélem, éppen ez magyarázza ez előzőeket – ezek a gondolatok sokak számára *még* idegenként hatnak, míg mások lelkesekké válnak tőle. Tulajdonképpen még egyetlen alkalommal sem tapasztaltuk, hogy ne előremutató iránynak gondolnák kollégáink. Mindezt ugyanakkor – azt gondolom – hiba lenne a megváltozott munkaképességű foglalkoztatásban (így vagy úgy) dolgozók számlájára írni, mivel inkább a társadalmi változás szele adós még az idő kiteljesítésével.

Gazdasági, piaci logikát elvárni a szociális szférában, a kliensek foglalkoztatásában, a szociális és gazdasági területek összhangját, együttműködését kitűzni célként, és mindezt még lehetséges jó irányként is képviselni, majd az egészet megpróbálni eladni egy szférának, amelynek szolgáltatásaiban eddig inkább idegen elemként volt jelen a munkapiac, nem könnyű vállalkozás. A gondolkodás megváltoztatása ugyanis a legnehezebb.

A megbeszéléseken, konferenciákon mindig kevés idő adatik arra, hogy a megszokott ellátási filozófiáinkat – és az ezzel meghatározott gyakorlati kereteinket – némileg megbontó kérdéseket bőséggel végigtárgyaljuk, így a könyv kicsit hiánypótló is kíván lenni, hogy nyugalmasabb és külső tényezőktől kevésbé zavart munkahelyi vagy otthoni (szakmai) elcsendesüléseinken új elvi kérdések tisztázásával (is) töltekezhessünk.

Azt reméljük, hogy írásunk vitára invitál, szakmai diskurzusra, amely végül közös platformon hoz össze bennünket. Azt várjuk, hogy a könyv hozzájárul ahhoz, hogy ezen az alapon olyan együttes cselekvési célokat tudjunk megfogalmazni, amelyek már elég koherensek ahhoz, elég innovatívak és elég széleskörűek, hogy a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatását végül megnyugtatóan rendezzék a társadalomban.

A könyv nem oldhat meg mindent, nem tárgyalhatja az összes részletet, de gondolkodtathat. Ha ezt megtette, volt értelme. Ha még az elméleti kereteket és az ajánlásokat is elfogadhatónak véljük, esetleg kipróbáljuk, és azt tapasztaljuk, hogy működik (vagy akár működhet is), és ezzel új ösvényeket kezdünk kitaposni (mint már néhány helyen ezt megtette), akkor teljesítette azt, amiért született.

Gyetzvai Gellért

Bevezetés

Képzeljük el, hogy azt a jelenleg kb. 700-800 000 főt, akik a megváltozott munkaképességűek népes táborát alkotják, valamilyen „csoda folytán” olyan felkészítésben részesítenénk, hogy az ország legversenyképesebb munkaerő-ivé válnának (mindenki egy adott területen). Csupa elsőrangú, jól pallérozott, kifogástalan dolgozó. A következő feladatunk az lenne, hogy a tréning befejeztével mindegyiküket elhelyezzük a munkaerőpiacon. Mivel minden egyes személy a felkészültségét, vagyis gazdasági potenciálját tekintve a legjobb lenne az adott területen, végül mindegyik találna munkát.

Mi történne ekkor? Minden bizonnyal a helyükre 700-800 000 ember, aki nem megváltozott munkaképességű, kerülne ki a munkából, hiszen a munkaerőpiac kínálata, a fellelhető és elfoglalható helyek száma – vagyis a körülmények – a „zseniális fejlesztés” és felkészítés ellenére ugyanaz maradt.

Egy réjtélyes szoba

Képzeljünk el egy szobát, amely az előző példánkban az elsődleges gazdaság helyét mintázza! A szoba százfős, vagyis ennyi hely van benne fizikailag. Kinn várakozik tíz fő, akiknek az lenne a dolga, hogy maguk is bejussanak a szobába – és akik nem mellesleg valamilyen fogyatékkal is élnek. A bejutás érdekében mindent megteszünk, képezzük (a gyakran képezhetetlent), terelgetjük, rehabilitáljuk őket. Hogy a dolog még bonyolultabb legyen, az előbbi tíz fő mellett ráadásul másik tíz fő vár a befogadásra, akik pedig nem rendelkeznek fogyatékkal és nem mellesleg az előbbieket versenytársai. Azonban mi valamilyen hathatós módszerrel mégis alkalmassá tesszük a nem túl jó indulási esélyekkel induló tíz főnköt, így bejutnak a kívánt helyekre. Mi történik ekkor? Másik tíz ember kikerül a szobából. Csupán helycsere történik. Gyakorlatilag a szoba, amely csak száz fő befogadására volt képes, mit sem változott.

A kétféleképpen is elmondott probléma a leggyakrabban előforduló ellenérv azon (néha inkább csak populista) törekvés ellen, amely igyekszik a ma megváltozott munkaképességűként definiált csoport számára versenypiaci helyzetet létrehozni, a munkaképes korúakat oda visszajuttatni, bejuttatni¹.

Azonban, ha csak ennyit akarnék elmondani a témában, már most abba kellene hagynom az írást, hiszen erről sok mindent írni nem érdemes, mára mindez közhellyé vált. Azonban a dolog csak ez után kezd igazán érdekessé válni, mivel a példázatbeli szobával több baj is van.

Először is, a nagyobb felvevő-kapacitáshoz bővíteni kellene – bár aligha tudjuk, hogyan –, azonban ezt nem mindenki látja így (és ennek még fontos

¹Visszajuttatni, akik kiestek, mivel ezek jelentős része ún. rokkantnyugdíjas, akiknek egy része „csaló”-ként határozódik meg. És bejuttatni, mivel ezek nagyobb része még sosem dolgozott a versenyszférában – ún. „rendes munkahelyen”.

jelentése lesz a későbbiekben). Vagyis nem feltétlenül értünk egyet a szoba befogadó-kapacitásának bővítése vagy csökkentése kapcsán. Márpedig ez tűnik az egyik kulcskérdésnek.

Másodszor, mi minduntalan erre az egy – kicsit misztikus – szobára gondolunk, erre koncentrálnak, és néha észre sem vesszük, hogy más szobák is vannak, vagy legalábbis lehetnének.

Harmadszor, a szoba egyik legfontosabb tulajdonsága a nagy nyüzsgés. Olyan az egész, mint egy napilap szerkesztősége fél órával a lapzárta előtt – mindenki versenyt fut az idővel, másokkal, és a főszerkesztő kegyeit keresi.

Erről a szobáról már régóta olyan legendák szólnak, hogy csak itt van élet, és csak úgy, ahogy a szoba adottságai (valójában a gondnokai) meghatározzák. Viszonyítási alappá vált. Ezért mindenki ide vágyik, pedig legtöbbször nem is érzi jól magát benne. A szoba puritán, hideg, tülekedés, lökdösődés, egymás taposása zajlik, törvényei szilajak. Bejutni nehéz, kijutni könnyű.

Negyedszer, a szoba irányítói, gondnokai, akik nem mellesleg a legnagyobb haszonélvezői is a szoba teljesítményének, folyton azon tanakodnak, hogyan lehetne még kevesebb embert befogadó a szoba, miközben ugyanannyit – ha nem többet! – termel.

Mivel gondnokai szűkíteni nem mindig tudják a „helyiség” méreteit, igyekeznek annak lakóit mindenféle furfangos automata sorokkal, gépekkel kiváltani, így csökkentve a „fizikai méreteket”. Az elv: ha a szobát nem teheted kisebbé, csökkentsd a befogadottak számát.

És ötödször, mára a szoba gyakorlatilag mindenre kiterjesztette hatását, befolyását, ezzel nem kis zavart keltve korábban jól érthető és egyértelműnek tűnő szférákban – pl. a szociális szféra egyes területein.

A könyv azonban mégsem a szobáról szól, vagy legalábbis nem közvetlenül arról. Viszont akiről szól, nem tárgyalhatók, írhatók le mára a szoba (a formális gazdaság) nélkül. Szól viszont arról, hogyan hat és kelt zavart a szoba egyéb területeken, jelen esetben a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatása terén. A könyv egyik célja, hogy olyan anomáliákra mutasson rá, amelyeket, ha így hagyunk, nem jutunk előbbre.

Ma, ha elmegy valaki egy megváltozott munkaképességűekkel foglalkozó konferenciára, elolvas egy írást a témában, szinte biztosan a következő – már-már sztereotip – üzenetet értheti meg:

A) Minden fogyatékoszt vissza kell vezetni a munka világába! Amin mindig azt értik, hogy be-, visszavezetni a versenyszférába – a példabeli szobába. Ha netalántán még indokolja is valaki ezt az egyébként igen tágran értelmezhető kijelentést, akkor szinte biztos, hogy a „gazdasági érdek” és a „csaló rokkantak” kerülnek elő a tarisznyából. Azonban – mint majd látjuk – ez az érvelés szakmailag nem elégséges, komoly hiányosságokkal küzd.

B) A „reintegráció” megvalósításához egy felkészítő folyamatra van szükség (értsd átképzésre, rehabilitációra, fejlesztő-felkészítésre stb.), amely

egy sima, egyenes vonalon haladó tevékenység a többség szerint, amely mintegy automatizmusként majd be-, visszaviszi a „gazdaságból kihullottakat” a versenybe. A dolog hallgatóként roppant egyszerűnek tűnik, olyan jól hangzik, hogy már-már hihető is. Ezek után alig érthető a kis kétkedő hang ott legbelül, amely arra figyelmeztet, hogy a megváltozott munkaképességűek problémája e világos irány ellenére miért nem tűnt már el, sőt! (És ez nemcsak nálunk igaz, de a sokkal nagyobb hagyományokkal és tapasztalattal, lényegesen jobb finanszírozással működtetett nyugati világban, és az USA-ra is elmondható.)

C) Az előzőek alapjára „építve” a szociális (jellegű) foglalkoztatásban szinte biztosan hallhatunk arról, hogyan kell az intézményeket, amelyek ilyen emberek felkészítésével, rehabilitációjával foglalkoznak, a speciális tevékenységeik mellett, azon túl önálló termékfejlesztésre, piaci részesedésre képes, jól prosperáló „vállalkozásokká” alakítani. Ennek hatására furcsa érzéseink támadnak a gyomor körül (stressz), mivel azt gondoljuk, csak mi vagyunk kívülállók, akiknek olyan aggályaik vannak, hogy a termékfejlesztés és -bevezetés, amely még érdemi piaci részesedést is eredményez, az egyik legösszetettebb és legspeciálisabb üzleti tevékenység, amelyet nagy emberi erőforrással (főleg speciális szellemi) és megfelelő tőkével rendelkező cégek engedhetnek meg leginkább maguknak. Miközben ezekből egy sincs meg az intézményeinkben!

Ha ezeken a logikai bukfenceken végül mégis túltesszük magunkat (és ez még nem minden!), és még marad kedvünk gondolkodni a dolgokról, folyamatosan találkozhatunk azokkal az ellentétetekkel, ellentmondásokkal, amelyek a politika, szakmai felsőbb irányítás, jogszabályok, napi *vélt* munkánk, az ellenőrzési és szankcionálási gyakorlat teremt, illetve amely az egyébként is ellentmondásos szabályozás és a napi gyakorlat között fennáll.

Mint látható tehát, a szobakérdés (nevezzük most így) korántsem olyan egyszerű.

Egyik részről mindenképpen arról kell beszélnünk, hogy a „kitenni őket, de hová?” kérdéstől lényegesen mélyebben szántó kérdésekre kell megadni a lényegesen tartalmasabb válaszokat abban a pillanatban, amint megváltozott munkaképességűek populációjáról kezdünk gondolkodni – és ezeket a kérdéseket eddig csak részben válaszoltuk meg.

Nem azt jelenti mindez, hogy a „*ki a munkaerőpiacra*” – logika elvetendő, hogy teljesen hibás, azt sem, hogy az intézményi foglalkoztatásban nem lehet termékfejlesztéssel foglalkozni stb. A hiba legtöbbször akkor keletkezik a rendszerben, amikor elhisszük, hogy a szoba (elsődleges piacgazdaság) szabályait, belső logikáját egy az egyben át lehet ültetni a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatási elméletére és gyakorlatára. Mert ma, ha elmegyünk egy konferenciára, elolvassunk egy erről szóló írást (hogy a politikusok populista kijelentéseit már ne is említsem), akkor könnyen az az érzés

keríthet bennünket hatalmába, hogy a legtöbben ma komolyan elhiszik, hogy mindez ilyen egyszerűen lehetséges.

A könyv kritikai része így arról szól, miért nem fogadható el az elsődleges gazdaság logikája maradéktalanul a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatásában, hogy miért hibázik minden igyekezetünk, amikor a szoba szabályait igyekszünk – szinte – adaptálás nélkül átültetni egy azok számára jórészt testidegen rendszerbe. Ha a levezetéseink helytállóaknak bizonyulnak, akkor szembe kell néznünk azzal, hogy a megszokott elveink, gyakorlataink többsége zsákutcába visz – így pedig nem várható, hogy a megváltozott munkaképességűek záros időn belül tényleg hozzájárulnak a GDP-hez Magyarországon.

A könyv progresszív része így azt mondja el, hogy ha ez nem, akkor más a megoldás – és kínál elméletileg levezetett, részben ki is próbált válaszokat.

Kiknek szól a könyv?

Egy könyvet, ha mindenkinek írnak, senkinek sem írnak. A kötet olvasását elsősorban a szociális szférában dolgozóknak ajánlom, mivel meg vagyok róla győződve, hogy a mostani társadalmi-gazdasági átalakulás egyik legnagyobb hatással éppen erre a szférára lesz (van), miközben a terület ma erről még alig akar tudomást venni (vagy legalábbis úgy tesz, mintha nem akarna sokszor). E változások legfontosabbika, hogy a piac mára sokkal jobban meghatározza a szférát, mint valaha, vagyis piacosodunk, aminek fontos összetevője pl., hogy mára a szociális szolgáltatás és a szociális jellegű foglalkoztatás, mondjuk ki, a munkavégzés (értsd tényleges munka, amely termel ténylegesen is a piac szabályai szerint – is), egymással igen jól összeegyeztethető fogalmak – ami nem meglepő a neoliberális gondolkodás elterjedése mellett. Piacosodik a szociális rendszer, vagy legalábbis egyes részei, és leginkább azok, amelyek olyan kliensekkel dolgoznak, akik még hadra foghatók, még rendelkeznek legalább részben kiaknázható munkaerővel, képességgel – ezzel kapcsolatban csak az a kérdés, hol van a határ². A megváltozott munkaképességűek foglalkoztatási kérdései pedig ennek az „új” logikának éppen a szívének jelentik.

Másrészt, mivel az érintett populáció részleteiben/részben fontos kapcsolatokat ápol a munkaügyi központokkal és a közszféra egyéb foglalkoztatási kérdéseket is hordozó részeivel, az itt dolgozó közszolgák figyelmét is fel szeretném hívni a leírtakra. Ha másért nem, azért, mert úgy gondolom, érde-

²Tisztában kell lennünk azzal, hogy milyen rejtett veszélyek is lehetnek abban a közgazdasági logikában, amely az embert munkaegysége alapján kívánja megragadni, meghatározni (ahogy jelenleg ez történik – lásd később). Alapvetően a gond az, hogy nem lehet pontosan meghatározni, meddig „normális”, hogy a megmaradt képességeket még használni akarjuk, és ettől nem az. Ez pedig magában hordja annak az elméleti lehetőségét, hogy akár egy kilencvenéves és már járni sem tudó embert is dolgoztatni akarjunk, mondván, vannak még képességei, amit ki lehet használni. A példa természetesen túlzás a részemről, azonban jól érthető általa, milyen veszélyei vannak a pontatlan meghatározásnak és a leegyszerűsítő logikának, amely elvben így a szociális szféra minden területére kiterjeszthető foglalkoztatási kényszert is eredményezhetne, még ha erre most nem is látunk esélyt.

mes némileg finomítani azokon az attitűdökön, amelyekkel bírnak a populációval kapcsolatban. A későbbiekben még szó lesz róla, most azonban előzetesen is kitérnék rá, hogy a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatásának kérdéseivel a legtöbbször éppen ez a közigazgatási réteg találkozik. Ezzel pedig fontos összekötő kapcsolatot jelentenek a politika, a szakmai felső vezetés és a kliensek között. Leginkább ők a hordozói és fenntartói azoknak a döntéseknek, attitűdöknek, vélelmeknek, amelyek változásokat, hatásokat visznek az érintettek életébe. Így szerepük nem elhanyagolható.

Végül pedig magam előtt látom a jogalkotókat, döntéshozókat és politikacsinálókat, a szakmai vezetést is, mint olyan aktorokat, akik döntéseiben leginkább érezzük az uralkodó elvek befolyását. Míg a végeken a jog által vágányosított elveken belül tudunk csak mozogni, mi, a terepen (is) dolgozók, addig ők vágányokat fektetnek. Ők dönthetnek arról, hogy a vágányfektetés mostantól ne így, hanem úgy történjen. És mivel a jelenlegi szisztéma egyes helyeken megtorpanást, sőt visszafordulást vizionál, érdemes nekik is megfontolni, nem kell-e némi módosítást eszközölni a „vasúti rendszeren”. Legtöbbször azon folyik a vita, mit csinálunk jól, mit nem – amolyan módszertani viták folynak. Pedig lehet, hogy nem is a vasúti kocsikkal van a baj. Lehet, hogy egyszerűen a sínek nem alkalmasak a közlekedésre! Érdemes ezen elgondolkodni!

Merre vezetnek a sínek?

A könyv egyik alapötlete éppen abból fakadt, hogy tudatosítani és részben elméletileg leírni igyekszem egy meglévő helyzetet és egy folyamatban lévő változást, amely már ma is gyakran meghatározza a szociális szférát, de még jobban meghatározza majd a jövőt. E változás a gazdasági meghatározottság, a versenypiaci elvek megjelenése a szociális ellátásokban, amely egyre világosabban mutatkozik meg. Virágnyelven: azt igyekszem megmutatni, hogy az előző példánknál maradjunk, hogy a sínekkel bizony nagy probléma van! Hogy a sínek már nem úgy állnak, mint régen, hogy a menetrend is megváltozott, és hogy ennek ellenére mi még gyakran mindig a régi pöfögőkön és a régi kiírás szerint akarunk elérni egyik helyről a másikba. És ez bizony nem kis ellentmondás.

Amíg régen a sínek egymással párhuzamosan futottak, vagy legalábbis nem egy irányba, addig mára a szociális és gazdasági szféra között egyre több váltót állítanak be, részben összekeverve a megszokott rendet (vagy inkább új rendet építve ki!). Ezt ma sokan még rendetlenségnek, érhetetlen döntéseknek, hiábavaló próbálkozásoknak és hasonlóknak élik meg pusztán azért, mert nem ez volt a megszokott sokáig. Csakhogy most ez van, és nagyon úgy tűnik, hogy nem lehet visszafordítani a tendenciát.

Ebben az új helyzetben a szociális szféra és a formális gazdaság nem különül el élesen, inkább szimbiózist alkot – legalábbis az áhított, elvárt és idealizált elv szerint. Ennek következtében sokkal tetemesebb feladatok és

munka hárul a foglalkoztatás tekintetében a szociális szférára, mint valaha. Én is úgy gondolom (egyre többekkel egyetemben), és ez a gondolat végig meghatározó lesz, mint egyik kiindulópontunk, hogy a piaci elveket (is) magába fogadó szociális (jellegű) foglalkoztatás a jövőben alapelvevé válik a szociális érintettséggel bíró területeken, és ennek jogosságát, ha jól meg tudjuk csinálni, kevesen fogják vitatni.

Az elméletek bizonytalansága

Számos konferencián jártam, amely valamilyen módon a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatásához ígért megoldásokat. Voltak köztük ún. jó gyakorlatok, módszertani útmutatók, komplex megoldásoknak tűnő felvezetések stb. A témában való elmélyülés mellett az alapítvány Szociális Kutató-sok és Fejlesztések Műhelyében saját kutatásainkkal is arra vettük utunkat, hogy megoldásokat keressünk a kapcsolódó elméleti és gyakorlati nehézségek terén. Egyik fő cselekvési és kutatási irányunk: a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatásai kérdései – az a törekvés, hogy előbb-utóbb az érintettek (közvetetten vagy közvetlenül) „visszaintegrálódjanak a munka társadalmába”. A téma hatalmas, számos írás és tanulmány tárgyalja, mégis folyton volt (van) egy kis hiányérzetem. Ez nemcsak a már említett „szobával” és a „lakóival” kapcsolatos, és gyakran leegyszerűsítő, antagonisztikus elvek miatt van így. Úgy tűnik, hogy néhány általános megközelítésben, újra és újra leírt megoldási javaslatban kimerül a legtöbb ajánlás. Láttuk, hogy akik még ennyire sem foglalkoznak a kérdéssel, megelégszenek a visszavezetni, de hová? inkább elfedő (és alig megválaszolható) kérdés feltevésével – vagy inkább céljaik szerinti felhasználásával.

Végül be kellett látnom, nem az a baj, hogy a hibás munkaparadigmáink frusztrációt és zavart okoznak, mint segítenének, hanem az – és ez okozza az előbbi frusztrációt is –, hogy alig vannak jó elméleteink. A kutatások is rendre pragmatikus irányból táplálkoznak, vagy pontosabban fogalmazva, úgy fogalmaznak meg legfeljebb középszintű elméletek alapján, vagy napi megfigyelésekből hipotéziseket, hogy előzetesen hiányoznak a makrojellegű keretek, amelyek mintegy összefognák a területet. Mostanra úgy vélem, éppen ezért van a sok zavar a jogalkotástól egészen a napi munkáig. Ezért mond ellent egymásnak a finanszírozás, ellenőrzés, foglalkoztatási gyakorlat és jogalkotás stb. Mert nincs, ami összefogja őket. Ezért gyakran elbeszélnek egymás mellett a szféra aktorai, mint közös nevezőre jutnának.

A jóléti állam c. gyűjteményes kötetben a szerkesztők³ osztják Robert Pinker meglátását⁴, miszerint a mai szociálpolitika (konzervatív és neoliberais) inkább gyakorlat, és jórészt hiányoznak belőle a koherens elméletek. Vagyis egy több tekintetben elméleti alapok nélküli praktikumként igyek-

³Ferge Zs.–Lévai K., 1991

⁴Ki az atya? c. írásában, 1971 In: A jóléti állam

szünk rendszeres és – természetesen – jó ellátásokat, megoldásokat létrehozni (ugye érezzük az ellentmondást mindebben!?).

Éppen ezért a kötetben a megváltozott munkaképességekről szóló közbeszédben fellelt, majd az alkalmazott módszerekben, eljárásokban közvetített, illetőleg kutatásaink által feltárt logikai, gondolati nehézségeket elméleti és meglévő, empirikus adatokra fektetett síkon tárgyaljuk.

Miről fogunk beszélni tehát?

Gyakorlatilag a könyv egy vezérgondolat mentén húzódik: Milyen esélyekkel integrálhatók a megváltozott munkaképességűek a társadalomba a jelenlegi elgondolásokkal, és hol érdekesebb inkább a korábban említett (új?) síneket lefektetni?

A legfőbb elméleti mondanivalóm három fontos tételre épül:

1. A piaci szférában érvényes közgazdasági szabályok, modellek – amit rendre igyekszünk meggyökereztetni – a megváltozott munkaképességűekkel kapcsolatos problémák jelentős részét nem képesek kezelni, néha inkább csak zavart keltenek, gyakran maguk generálnak problémákat. A hagyományos (és inkább liberális) közgazdasági elvekkel ellentétben a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatásában (pl. szociális foglalkoztatás, különösen az intézményekben, de mint látni fogjuk majd, más esetben, még az integrált foglalkoztatásban is) az elvek jelentősen eltérnek az itt megszokottaktól. Vázlatosan szólva: míg a piaci szférában a termék (legyen az akár szolgáltatás!) köré épül a rendszer, addig a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatásában az ember köré. Ez pedig komoly ellentmondás, és igen csak más elvekért kiált.

Ennek következményei például, hogy kifogásolható értékkategóriában mérünk (megváltozott munkaképességű), leegyszerűsítő integrálási elveket fogalmazunk meg, homogenizálni próbáljuk a társadalom egyik legheterogénebb populációját stb. Láttatni szeretném, milyen ellentmondásoknak ad táptalajt ez említett hibás eljárás, illetőleg hogyan befolyásol (rosszul) döntéseket, ítézeteket és gyakorlati szakembereket.

2. A szociális és gazdasági szféra *kapcsolatának* jelenlegi modellje – amennyiben beszélhetünk egyáltalán „hivatalos” modellről – nem tud adekvát válaszokat adni azokra a kérdésekre, amelyek egyre inkább meghatározóak a szakpolitika és az intézmények, de még az érintett megváltozott munkanélküli kliensek szintjén is. Egyszerűbben szólva, ahogy ma a legtöbben gondolkodnak a szociális és gazdasági szféra kapcsolatáról (ahogy elkülönül, és ahogy elkülönítve kezeljük), úgy tűnik, hogy széles körben nem képes megoldásokkal szolgálni a megváltozott munkaképességű munkavállalókat érintő problémákra. Ennek egyik legfőbb oka, hogy a jelenleg érvényben lévő megfontolások – ahogy a két szféráról és leginkább annak *kapcsolatáról* gondolkodunk – a társadalmi átalakulások tehetetlenségi lassúsága kapcsán még mindig a jóléti expanzióra és az azzal járó strukturális társadalmi válto-

zásokra kifundált elvek lenyomatát hordják magukon. Csakhogy mára nagyot változott a világ. És ami jó volt akkor, mára alkalmatlanná vált. És ami alkalmatlan, annak további praktikus használatát érdemes megkérdőjelezni, hogy átvehesse helyét valami alkalmasabb. Céлом, hogy a régit megértve valamilyen újat ajánljak, amely talán eredményesebb is egyben.

3. Harmadik fő elméleti és részben gyakorlati állításom, hogy a megváltozott munkaképességű munkavállalók jelentős részére érvényesnek tekinthető a gazdaságilag deviáns fogalom⁵, amelyet egy jól ismert szociológiai modell (Merton anómiaelmélete) segítségével és egy kutatással is szeretnék igazolni. Ezzel egyrészt hozzászóllok a régi vitához, amely újra és újra felteszi a kérdést, hogy a munkaképes korúak, akik nem dolgoznak, vajon áldozatok, a társadalmi változások termékei, vagy – ahogy a liberális hangsúlyok kifejtik explicite és/vagy implicite – felelőtlen ingyenélők (és nézzék el nekem itt, hogy szándékosan a végletes megfogalmazásokon mutatom be a két végletet)? Nem akarok igazságot tenni, erre nem vagyok hivatott, hanem egy harmadik utat kínálok. Teszem ezt azért, mert nem vagyok biztos benne, hogy tényleg az előbbi az a kérdés, amelyet meg kell válaszolnunk, vagy hogy egyáltalán érvényes általánosítás vezethető le az erre adható bármelyik válaszból.

A gazdaságilag deviáns fogalmának levezetése egyrészt érthetőbbé kívánja tenni az érintettek attitűdjeit, másrészt olyan problémákra mutat rá, ami miatt az illetőket egyéb változók mentén talán eredményesebb lenne tárgyalni.

Terjedelmi korlátaink miatt a könyvben csupán az általam leggyakrabban paneleknek titulált megoldáskészletek, illetőleg az azokban rejlő ellentmondások jelennek meg, azok viszont kritikusan szemlélve: ezek gyakorlatilag a „a képezzünk, rehabilitáljunk és küldjük vissza őket dolgozni”⁶ lineáris elven jönnek létre, és teljes egészében uralják a közgondolkodást, miközben igen kevés alappal rendelkeznek. Ez a megközelítés túlzottan holisztikus, sok fontos részletről egyszerűen nem vesz tudomást, módszertani kérdésként igyekszik kezelni sok-sok problémát, amelyben ez csak részben lehetséges.

Csak példaként említeném a már felhozott logikai bukfencet, amely ki mondja, hogy valójában nincs is elég munkahely (kicsi a szoba!). Ergo, hiába teremtünk akármilyen jól felkészített kínálati oldalt, ha a kereslet struktúráisan képtelen ennek a befogadására – igazából csak a versenyt erősítjük, és éppen ennek lesz még igen nagy jelentősége tárgyunk szempontjából később, mivel a fokozódó verseny korántsem kedvez, sőt inkább ellentmond a megváltozott munkaképességű foglalkoztatás tényleges lehetőségeinek.

⁵Ami szintén a közgazdasági kiindulási pontok egyik lehetséges értékelő megnyilvánulása, tárgyalási módja. Egyébiránt csak a jelenlegi (szakmai) logika alapján tartható, ebben vizsgálva érthető.

⁶Ez egyébként éppen az inverze annak a logikának, ahogy kikerülnek a kliensek a foglalkoztatási piacról: lineáris és egyszerű úton – legalábbis a leegyszerűsítő gondolkodásban.

A recept általában a következő sémára épül: végy egy bizonyos munkaegységnyi kapacitással bíró embert, majd változtasd meg a gondolkodását (pl. tréningekkel), képezd át, esetleg munkakipróbálásra, tranzitfoglalkoztatásra, támogatott foglalkoztatásra add be (vagy mindet hajtsd végre rajta), és ezek után küldd vissza a munkaerőpiacra. Ha szociális foglalkoztatott az illető, akkor esetleg munkarehabilitációra, később fejlesztő-felkészítő foglalkoztatásra alkalmazd, és ahogy beérik, vagy ahogy az aktuális szakmapolitika úgy kívánja, mehet vissza a munka „integrált” világába. Az adott fejezetben szeretném bemutatni az ebben rejlő logika néhány buktatóját, és talán némi magyarázatot is adhatok arra, miért is nem érték még el áttörő sikert az erre az elvre épített módszeres megoldások, miért nem érik be rendesen soha az ilyen próbálkozások gyümölcse.

A három fő téma kapcsán beszélni fogok arról, hogy a megváltozott munkaképességű fogalom szigorúan közgazdasági értelemben határoz meg, amelynek számos következménye van, nemcsak a meghatározottakra nézve, hanem azokra tekintettel is, akik a fogalmat így vagy úgy használják, kezelik – legyenek azok akár politikusok, akár munkaügyi központok dolgozói, akár szociális foglalkoztatásban vagy egyéb helyen munkálkodók.

El kell gondolkodnunk a kérdésen, hogy a megváltozott munkaképességűek megváltozott munkaképességűek-e, vagy inkább csökkent munkaképességűek? Talán annak, aki eleddig ezt a kérdést még nem tette fel, úgy tűnik, nem olyan lényeges. Látni fogjuk azonban, hogy sokkal több múlik rajta, mint azt felületes szemlélőként elsőre gondolnánk.

Itt kell felhívnom minden tisztelt Olvasó figyelmét arra, hogy – bár csak később fejtem ki részletesen ebbéli gondolataimat – a kötetben az előbb említett két fogalmat szinonimaként fogom mostantól használni, mivel meglátásom szerint a csökkent munkaképességű definíció jobban kifejezi azt a gondolatot, ami tartalmilag az egész élethelyzetben inkább benne foglaltatik, mint a jelenleg használt, politikailag korrektebbnek remélt (?) változat⁷.

Természetesen számos egyéb adalékkal és magyarázattal igyekszem körbejárni az itt felvillantott gondolatokat, amelyek erősíteni hivatottak a fő mondanivalót és az annak kibontására szándékolt három fő elméleti témát.

Legvégül társadalomfilozófiai kérdéseket kell tárgyalnom, amivel igyekszem rámutatni, hogy valójában a mostani gazdasági-társadalmi elvek mellett a teljes kérdéskör csak részben oldható meg, és hogy teljesebb megoldással csak mélyebb társadalmi változások kecsegtetnek. Olyan kérdéseket igyekszem fejtegetni, minthogy hogyan is van az, hogy a profithajszoló ipar lassacskán (talán) eljut az ökológiai szemléletig (védjük a földet és az erőfor-

⁷Azonban mindez mögé, kérem, senki semmilyen pejoratív tartalmat ne tulajdonítson, mivel ezt a felhangját nem akarom használni, erre az okra a logikám nem vezethető vissza.

rásainkat, a bálnákat stb.), miközben nem teszi ezt meg az emberrel? Válaszomban igyekszem kimutatni, hogy pl. a megváltozott munkaképességűekkel kapcsolatosan nem elég a mostani berendezkedésben néha idegen testként beékelődő módszerek, szabályok, szociálpolitikai intézkedések garmadáját felsorakoztatni, mert mindezekkel nem sokra megyünk, ha nem fordul meg a szemlélet, amely a szférát gúzsban tartja.

Mindezek kapcsán egy olyan megoldási keretet kínálok, amely azzal kecsegtet, hogy a tárgyalt elméletekből levezethető, a jelenlegi problémákat jórészt kezelni tudja, és a gazdasági elvárásokat is képes lehet teljesíteni, azaz megoldásokkal szolgálhat. Fontos, hogy nem egy mindenre jó megoldást, hanem egy keretet ajánlok, amelyen belül több megoldás lehetséges.

A végén egy kísérletről találhat leírást az Olvasó, amely az eddig inkább csak elméletben tárgyalt elveket gyakorlatra fordítja át. Az általunk klaszteres foglalkoztatásnak elnevezett foglalkoztatási modellkísérlet célja, hogy a megfelelő kompetenciákkal és munkákkal nem rendelkező szociális foglalkoztatókat igyekezzen bevonni a piaci munkavégzésbe, ezzel együtt fejleszteni őket, hogy idővel a kialakított kompetenciák által önálló munkavégző egységekként is képesek legyenek megállni a helyüket.

Mindezek után egy sok tekintetben egyedülálló hölgyel készült interjút olvashatnak, aki fiatal felnőttként szinte mozgásképtelenné vált, mégis teljes értékű munkaerőként végzi mai napig a munkáját, mégpedig abszolút egyéni módon – jó példaként arra, hogy ha van hozzá adekvát szemlélet, néha ott is van megoldás, ahol minden emberi elképzelés csődöt mondana.

Visszavezethetők-e ezek az emberek a munkaerőpiacra?

Bevezetőnk végén muszáj feltenni ezt a kérdést közvetlenül. Az őszinte emberi válasz pedig így hangzik: Nem tudom!⁸ Akármilyen furcsán hangzik is, ez az igazság. Ennek a válasznak az alapja az a bizonytalanság, amely azt látva jelenik meg bennem, ahogy, amilyen elvek által ma szabályozni próbáljuk a megváltozott munkaképességű foglalkoztatást.

Másként nézve két válasz adható, de egyik sem fedti le teljesen azt, amit jelenleg tudni lehet a témáról: visszavezethetők és mégsem. Ellentmondás van, de ez a legjobb válaszom.

A visszavezethetőség ugyanis számomra azt jelentené, hogy néhány generális elv *legalábbis a többség részére megoldást hoz*, módszeres lehetőségeket eredményez, amelyek tényleges eredményeket produkálnak. Ezt eddig még senki nem tudta megmutatni. Ma még nem látjuk azokat a zászlóvivőket, akik olyan használati útmutatót tettek volna le az asztalra, amely a teljes szférának, de legalábbis a többségnek nyújt megoldást, és a társadalom (értsd főleg politikusok és szakpolitikusok) számára is elfogadható. Az álta-

⁸A választ annak a meghatározásában rejlik, hogy milyen munkaerőpiacra és milyen formában képzeljük el az integrációt.

lam felvázolt elvek pedig még sem elfogadva, sem alkalmazva nincsenek (hacsak nem a saját környezetünkben, néhány intézményben⁹) széles körben, így azok működőképességének reprezentatív igazolására még várni kell.

A másik válaszom a nem: ami pedig arra vonatkozik, ahogy ma kezeljük a témát (akár a nagy hagyományokkal rendelkező országokban is), és amiről éppen ezért a könyv nagy része is szól.

Mindkét válaszom arra vonatkozik, ami jelenleg érvényben van, ami a jogszabályokat befolyásolja, az irányokat kijelöli, tematizál, meghatározza a szakmai közbeszédet. Egyelőre nincs jobb. A két, egymásnak ellentmondó válasz egyaránt adható, csak más és más szempontokból.

Így a könyv alternatíva kíván lenni. Bele akar szólni abba, ahogy a megváltozott munkaképességűekről gondolkodunk, ahogy bánunk velük, ahogy módszereket alkotunk a populáció gondolkodásának és cselekvésének megváltoztatására, alakítására stb.

Mert mindezt mi tesszük, akik dolgozunk az illetőkkel, ilyen könyveket írunk, ilyeneket olvasunk. És mindezt azért tesszük, mert hiszünk abban, hogy a „potyautas helyzet” senkinek sem jó. Ezt egyébiránt ők is tudják. Csakhogy túlzottan befolyásoltak vagyunk, és kőkeményen meghatároz bennünket is a szabályokat megfogalmazó elit általi, liberális gondolkodás. A bürokrácia részeként (vagy ahhoz szorosan kötődve így vagy úgy) nincs elég önálló rálátásunk, nem arra alkalmaztak bennünket, hogy túlzott önállóságban éljünk, hanem hogy végrehajtsunk – legyünk akár a sínek rakói, akár az azon mozogni akarók.

Néha mégis kisiklani vágyunk, legalább gondolatban, hogy eltávolodjunk a sínektől, és megpróbáljuk felfedezni, van élet a mostani látóhatáron túl is.

Így ez a könyv arról is szól, hogy merjünk másként gondolkodni – egyáltalán gondolkodni! Ha másért nem, hát azért, mert a mi bőrünkön is szó van.

Nem mondom, hogy csak ez az egy megközelítés és megoldás lehetséges, de azt igen, hogy akár ez is lehetséges, és talán még azt is, hogy a bemutatott elveken egy hatékonyabb rendszer is kialakulhat.

⁹Mostanáig nyolc intézményt vontunk be a foglalkoztatási kísérletünkbe.

A probléma

A demográfiai változások, jövőkép, amely a társadalom túlzott előregedését vizionálja és az eddig a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatásában – akár a sokkal nagyobb múlttal rendelkező európai vagy amerikai kontinensen – elért eredmények tudatosítása nem kecsegtet túl sok jóval. Az előrejelzések a jövőnkre sok munkanélkülit, megváltozott munkaképességűt jósolnak kevés adófizetővel, így a most még nem mindenki számára társadalmi-nak tűnő probléma lassan mindenki számára társadalmiként érzékelt problémává fog válni (akár egy ideológiai kifulladásoként, amit komoly zavargások és válságok követhetnek, akár gazdasági kérdésként, mivel például mindenkit érint, hogy lesz-e még pénz nyugdíjra, és ha igen, mennyi stb.).

A kérdés így jól láthatóan többrétegű: egyrészt gazdasági, másrészt társadalomfilozófiai, ideológiai – és mindkettőre adekvát választ kell adni annak, aki kezelni akarja a problémát.

A probléma gazdasági kérdés része nagyjából kalkulálható. Pulay Gyula úgy számolja¹⁰, hogy 2008-ban az állam 631 milliárd forintot költött csak a rokkantnyugdíjasokra és 94 milliárdot az egészségkárosodott személyek szociális járadékainak finanszírozására. Az összeg a GDP 2,9%-a volt akkor. Ez kb. 700 000 ember részbeni költsége (részbeni, mert egyéb kiadások is társulnak hozzá!) a hozzávetőleg 3,7 millió aktív munkaerőpiaci dolgozó mellett, ami igen kedvezőtlen arány. A számításai szerint, ha ők átlagban az „egészségesek” csupán 50%-nyi kapacitásával járultak volna hozzá a termeléshez, akkor 10%-kal emelték volna az ország összbevételét. Mindez abszolút értékben számításaim¹¹ szerint akár 13%-nyi reál GDP emelkedéssel is járhatna, a fogyasztásból adódó plusz bevételek (profitadók, járulékok, áfák, amelyek az erősödő anyagi helyzet miatt nagyobb fogyasztóvá teszik az említetteket stb.) és csökkenő kiadások (pl. egészségügyi kiadások) miatt.

Persze tudom, hogy a gazdaság nem ilyen egyszerűen működik. Ami papíron egy könnyed számítási folyamattal kijön, a mögött emberek tömegei, érdekek tömkelege, pénzbeli és szokásbeli, ideológiai és erkölcsi (vagy ennek hiánya!) érvek és gyakorlatok sokasága húzódik.

Egyik fontos mondanivalóm azonban a kiadványban, hogy a kérdés túlzottan is közgazdaságivá vált (amit eközben gyakran nem tudatosítunk magunkban), mintegy önálló életre kelt, sűrűn csőlátást eredményez(ett), miközben valahol elveszett belőle az ember. Ahogy történt/történik ez az önfel-

¹⁰A megváltozott munkaképességű személyek támogatási rendszere társadalmi-gazdasági hatékonyságának vizsgálata. Bp. 2009. Állami Számvevőszék. Digitális változat, p. 23.

¹¹Pontos számítások nem végezhetők, pl. azért sem, mert az író nem említi, milyen járulékos kiadásokkal és bevételekkel számol – mindez persze nem is lényeges, mivel csak nagyságrendi kérdésként érdemes kezelni egy ilyen, jelenleg inkább utópisztikusnak ható adatot.

faló gazdálkodás¹² tekintetében is, amelyben remélhetőleg egyre inkább tényleges, a fenntarthatóságot is komolyan figyelembe vevő megoldások felé tolódnak el az irányok (legalábbis a világ egy részén¹³).

Viszont bármennyire pénzkérdés (is) a probléma, nem valószínű, hogy a leginkább prioritást élvező megközelítésben, szinte teljesen közgazdasági kérdésként kezelt módon meg lehetne oldani. Ami a legfőbb nehézségeket okozza, hogy erről alig veszünk tudomást. Ma egy hibás ideológia, egy nem létező (mégis kvázi befogadónak hirdetett) strukturális háttér és hibás gazdasági megközelítés mentén akarunk cselekedni – lásd a korábbi „szobapéldát” és a síneket.

Kikről és mikről beszélünk? – a populáció néhány ismérve

Lakatos Judit¹⁴ 1998-ban mintegy 550 000 főről tud, akik inaktívak. Ezek között 206 000 nő és 112 000 férfi nem is akar dolgozni a szerző szerint. Ő úgy látja, hogy a vizsgált csoportban csak mintegy 100 000 főről tételezhető fel, hogy kedvező feltételek mellett újra munkába álljon a munkapiacra. Szerinte kb. 480 000 fő a munkaerőpiachoz szorosabban és kb. 150-200 000 fő a lazábban kötődő munkavállalási korú inaktív. Közülük pontosan most sem tudjuk, hányan számítanak csökkent munkaképességűnek.

Pulay Gyula szerint¹⁵ nem állnak pontos adatok rendelkezésünkre arról, hányan is vannak tulajdonképpen a megváltozott munkaképességűek. Azonban nagyságrendi meghatározásokat tehetünk, találhatunk, illetőleg az összetétellel kapcsolatosan viszonylag biztosakat mondhatunk.

Pulay a 2001-es népszámlálási adatok alapján a következő táblázatot teszi közzé (az eredetihez képest a 15. év alattiakat nem szerepeltetem).¹⁶

¹²A környezetet és az emberi kapcsolathálót egyaránt pusztító értelemben, vagyis önpusztító értelemben, amely ezzel önmagát emészti fel, mivel mostanra – így is értelmezhető a megváltozott munkaképességűekkel kapcsolatos probléma – éppen az válik a társadalom és gazdaság legnagyobb ellenségévé, ami a társadalmi és gazdasági érdekek miatt autopoétikus módon a rendszer által alakult ki. Egyszerűbben szólva, azt esszük, amit főztünk, de mostanra a kása keserűvé vált.

¹³Sajnos általánosságban semmiképpen nem jelenthető ki a védjük a környezetünket viszonyulás – lásd pl. az USA viszonyulása a Kiotói Egyezményhez (ratifikációs problémák), vagy Kína, illetőleg az ún. harmadik világ mérhetetlen szennyezését.

¹⁴A munkaerő-felmérés célzott másodfelfeldolgoása a nem foglalkoztatottak összetételének vizsgálatához.

¹⁵A megváltozott munkaképességű személyek támogatási rendszere társadalmi-gazdasági hatékonyságának vizsgálata, 2009 – többi adatot lásd irodalomjegyzék

¹⁶Uo. 19. oldal

1. táblázat – Munkaképes korú fogyatékkal élők aránya és száma 2001-ben

Fogyatékos-ság típusa	15-59 éves (száma)	60 év felett (száma)	Megoszlás % (15-59)	Megoszlás % (60+)
Testi fogyatékos	114 131	132 765	20,82	24,22
Látássérült	34 876	44 661	6,36	8,15
Értelmi fogyatékos	37 544	8869	6,85	1,62
Hallássérült	18 720	32 591	3,41	5,95
Beszédhibás	3972	2086	0,72	0,38
Egyéb	80 246	37 742	14,64	6,88
Összes (rész)	289 489	258 714	52,81	47,19
Összesen: 548 203¹⁷			Összesen: 100%	

Forrás: Pulay, 2009

A 2001-es népszámlás 577 000 főt regisztrált összesen megváltozott munkaképességüként (ami a lakosság 5,7%-a). Ezek közül – az említett felmérésben – a fenti csoportból 7,4% keresett munkát vagy volt munkanélküli, és csak 11% volt aktív a szerző kimutatása alapján.

Az adat azonban csak bizonyos megkötésekkel használható. Mivel más adatfelvételek, amelyek más módszerrel készültek, más számokat eredményeznek. Ahogy a szerző említi is, egy 2002-es munkaerő-felvétel során pl. több mint kétszer annyian vallották magukat fogyatékosoknak, amit Pulay arra vezet vissza, hogy a táblázatba foglalt népességi felmérés az EUROSTAT definícióját alkalmazta¹⁸, de a válaszlehetőségek az Ftv.¹⁹ fogyatékos-definícióját tükrözték, így sokan, akik súlyos és tartós egészségkárosodással élnek egyébként, de nem tudták magukat a felkínált kategóriákban elhelyezni, nem sorolták be magukat az *Egyéb* rubrikába (inkább nemet vagy nem válaszoltat ikszeltek, így a felvétel torzít).

Pulay Gyula a megváltozott munkaképességűekkel kapcsolatos (gazdasági) problémát egy kb. 700 000 embert érintő problémaként írja le²⁰.

A 2002-es adatok szerint készült EUROSTAT felmérésben 748 200 fő sorolható be megváltozott munkaképességű kategóriába, akik közül aktív

¹⁷Ez a népesség 5,48%-át teszi ki.

¹⁸„Van-e valamilyen tartósan fennálló egészségi problémája vagy fogyatéka, amely az elmúlt 6 hónapban tartósan akadályozta Önt a normál életvitelben, vagy előre láthatóan összességében legalább 6 hónapig akadályozni, korlátozni fogja?”

A lehetséges válaszok a fogyatékos ügyi törvényben (1998. évi XXVI. Tv.) lévő fogyatékos definícióját tükrözték, így mindenki, akinek tartós egészségkárosodása volt, de nem volt súlyos mozgás-, látás-, hallássérült vagy értelmi fogyatékos, az egyéb kategóriába került. Valószínűleg sokan, akik a lehetséges válaszok közt nem tudtak választani, nem vallották magukat fogyatékosnak – fejti ki a szerző.

¹⁹1998. évi XXVI. Törvény a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról

²⁰Uo: 23. oldal

korú mintegy 656 000 fő. És csupán 12,3% volt aktív 2002 nyarán (95 000 fő). Munkába állását tekintve bizonytalan 118 000 fő. Nem igényel segítséget (nincs problémája vagy nem akar munkát vállalni) 460 000 fő (61,5%).

A Mozgáskorlátozottak Egyesületeinek Országos Szövetsége a megváltozott munkaképességűek számát 750-800 000 főben határozza meg²¹, amelyből kb. 400 000 foglalkoztatható a meglátásuk szerint.

Csak részben sorolhatóak ide, és pontos arányukat nem ismerjük, de Adler Judit tanulmányában²² úgy számol, hogy a 25 év alatti népességben van egy „kemény magnak”²³ nevezett inaktív réteg²⁴, amely összlétszáma kb. 170 000 főt tesz ki. A dolog azért érdekes, mert egyrészt a csoport bizonyos része már eleve megváltozott munkaképességűnek minősül, pl. fogyatékos, másrészt a későbbiekben, amikor a gazdaságilag deviáns meghatározást tárgyaljuk, érdemes lesz néhány párhuzamot vonnunk a szorosan vett megváltozott munkaképességű és az ilyen attitűdökkel rendelkező csoportok között. A szerző 561 000 főre teszi a 15-64 éves rétegben az inaktív rokkantnyugdíjasok számát, ami az inaktívak 41%-át teszi ki.

Említ még egy, a teljes népesség mintegy 3%-át kitevő, az inaktívak között 14%-nyi aránnyal bíró csoportot, amely nem vesz részt a legális társadalmi munkamegosztásban. Ők az ún. egyéb kategória, akik szociális segélyekből és családi pótlékokból élnek. Bár számuk a kilencvenes évek végétől folyamatosan csökken, még mindig kb. 329 000-en vannak, és egy részük biztosan megváltozott munkaképességű. Az egyéb inaktívak csoportjába tartozó nők 33%-a, a férfiak 40%-a még sohasem dolgozott, és 2006-ban az ide sorolódó réteg 63%-a nyilatkozott úgy, hogy nem is kíván dolgozni – a nők 70%-a, a férfiak 53%-a.

Érdekes megjegyezni, hogy a kistelepülések, falvak inaktívjainak 2/5-öd része szívesen dolgozott volna, a kisebb munkavállalói hajlandósági arány (7-10%-kal alacsonyabb) a nagyvárosok, ill. Budapest viszonylatában mutatkozott. Tudni kell még, hogy az inaktívak között a legnagyobb arányban a nők találhatók (62%). Közülük a 40-50 évesek 35%-a, ahogy Adler Judit megjegyzi, „különösebb indok nélkül” nincsenek jelen a munkaerőpiacon.

Az inaktív férfiak 25-34 éves korcsoportjában a legmagasabb (41%) az egyéb inaktívak aránya. Becslések szerint kb. 100 000 olyan inaktív él az országban, akiknek a családtagjai is inaktívak, vagyis semmilyen rendszeres jövedelemmel nem rendelkeznek, illetve mintegy a fele részben a házastárs nyugdíjas, ami azt jelenti, hogy a teljesen ellátatlanok száma kb. 50 000 fő.²⁵

²¹Új foglalkoztatáspolitikai (Vitairat). Szerző nélkül. 2010. 4. oldal. Hiányossága, hogy nem ismerjük az ismérveket, amely alapján a becslést végezték.

²²A megváltozott korú népesség inaktív népesség motivációja, munkaerő-piaci távolmaradásának okai, 2008. Elektronikus változat. De megtalálható az OFA kutatási kézikönyv 4.-ben is.

²³Nem dolgozik, nem tanul, nem gondoz gyereket – vagyis nem tudjuk, miért inaktív pontosan –, ehhez lásd még az ún. postadolescencia jelenségét.

²⁴Mészáros Z.–Havasi É.–Ari O.: Vissza a munka világába vagy kitérés előle... c. írásában a 15-29 éves réteget távolmaradó fiatalokként nevesíti.

²⁵Uo.

Mészáros–Havasi–Ari²⁶ 900 000 főben határozza meg a „szűkebben értelmezett” (azaz lehalmozva az összlétszámból a tanulókat és a nyugdíjasokat) inaktívakat. Ebbe beleveszi az eltartottakat, egyéb rendszeresen segélyezetteket, ápolási díjon lévőket, alkalmi munkásokat, segítő családtagokat, a munkanélkülieket (ellátással és anélkül), illetve a gyermekellátási juttatással élőket. Pontosán nem derül ki, mennyit sorolhatunk ezekből a megváltozott munkaképességű kategóriába, azonban a számok arányaikban nagyon hasonlítanak a korábbiakhoz, így itt is az 500-700 000 főre következtethetünk.

Egyes kutatói becslések alapján a népesség 2,5-3% lehet értelmi fogyatékos, ami Magyarországon 250-300 000 főt tesz ki (Czeizel et al, 1978). Az egyéb kategóriát 150-170 000 főben kalkulálhatjuk, illetve az egészségkárosodottak, vakok, siketek, mozgásfogyatékkal élők stb. több százezres csoportja egészíti ki a végösszeget. Mint látjuk majd később, a mozgáskorlátozottak teszik ki a fogyatékkal élők legnagyobb részét.

Frey Mária²⁷ szerint 2005-ben a munkavállalási korú rokkantnyugdíjasok 10-11%-a dolgozott csupán (azaz mintegy 55-65 000 fő) – érdekes, hogy ekközben az öregségi nyugdíjasok 16-17%-a volt aktív munkavégző. Ő 390 000 főben határozza meg azok számát, akik nem tanulnak, nem dolgoznak és nem is munkanélküliek (a munkavállalási korú népesség 6%-a).

A lakosságon belüli 10% körüli arány felel meg leginkább az egyéb, ismert európai empirikus adatoknak, ami összesen kb. egymillió főt jelent a teljes népességre számítva. A világ népességének kb. 10%-a lehet valamilyen fogyatékkal élő (WHO, 1998), ami kb. 680 millió embert jelenthet manapság. Közülük kb. 386 millió az aktív korú. Az EU-ban a 16-64 évesek 14,5%-a jelölte magát²⁸ valamilyen fogyatékkal élőnek.

Az EU régi tagállamaiban a fogyatékkal élők akár 42%-a is dolgozik, a súlyosan fogyatékosok között is elérheti a foglalkoztatás a 30-40%-os arányt²⁹, miközben nálunk a teljes populációra is csak kb. 9% jut összesen, de legjobb esetben is csak 12,8%-ról³⁰ beszélhetünk. Ez rosszabb, mint a rendszerváltás utáni évben, amikor is a fogyatékosok 16,6%-a³¹ volt aktív kereső (a fejezet végén megadott táblázattal megegyező besorolás szerint értelmezve a fogyatékoságot, KSH 1995 alapján).

²⁶Vissza a munka világába vagy kitérés előle... c. írásban – lásd irodalomjegyzék.

²⁷Munkaerő-piaci változások nemek szerint 2000 óta

²⁸EUROSTAT – 3. téma, 2001 (Európai Közösségi Háztartás Panel felmérés)

²⁹Azonban a nyers összehasonlításokkal és egyáltalán ezekkel a számokkal érdemes vigyázni. Egyrészt azért, mert nem minden tekintetben egyeznek a besorolások és nem feltétlenül azonos metódus alapján mérnek a különböző országokban, másrészt az elméleti részben később kitérek rá, hogy mennyiben mások azok a feltételrendszerek, amelyekben ezt érdemes és lehet értékelni.

³⁰KSH, 2002 – Megváltozott munkaképességűek a munkaerőpiacon, II. negyedév

³¹Kováts A.–Tausz K.: Gyorsjelentés a fogyatékosok helyzetéről. 1997

Mint láthatjuk, olykor nagy kilengéseket mutatnak az adatok (Krémer, 2009; Bánfalvy, 2002; Pulay, 2009), aminek legfőbb oka, hogy a különböző jogszabályok és intézmények az említett célcsoportot eltérő módon definiálják³², azonban nagyságrendileg mindenképpen meghatározhatjuk, hogy mekkora a probléma: 700-800 000 főt érint. Ezek jelentős része az ún. evidens fogyatékossgal élő, másik részük a nem evidens kategóriába sorolódó (pszichiátriai beteg pl.). Természetesen nem minden esetben válnak el ezek a fogyatékossgok, időnként jellemző (főleg a nem evidens fogyatékossgal élők között) a „leszázálekölási okok” halmozása.

Többségük vagy alacsony iskolai végzettséget szerzett, vagy ha van is szakmája, az a mai munkapiaci körülményekhez nem illeszkedik. A KSH adatai szerint³³ mindössze 1,9%-uk rendelkezik felsőfokú végzettséggel (diploma). 6,7%-uk érettségivel és 9,3%-uk szakmunkás bizonyítvánnyal. De az értelmi fogyatékosok 60%-a például alapfokú iskolai végzettséggel sem rendelkezik (akik rendelkeznek is, vélhetően nagyrészt speciális iskolákban szereztek alapvégzettségét, amelynek súlya kérdéses).

Miközben az ország népességének a 2001-es népszámlálás szerint csak 1,9%-át teszik ki, a fogyatékosok között 2,1%-ot képviselnek a cigányok, akiknek az iskolai végzettsége is általában a legalacsonyabbak között van, lakáskörülményeik és az egyéb lehetőségeik is leginkább hátrányosak.

A fogyatékosok döntő többsége magánháztartásban él (92%), 8% viszont valamilyen intézményben. Az intézményben élők 48%-a értelmi fogyatékos. Sokan közülük hátrányos helyzetű térségekben élnek, illetőleg 45 év feletti-ek és nők. Ismereteink szerint igen jelentős részük, még ha erről papírral nem is rendelkezik, pszichiátriai problémákkal (is) küzd.

A fogyatékosok 86%-ának egy, 12%-ának kettő és csak 2%-ának van három fogyatékossga. Azonban a képet árnyalja, hogy a pszichiátriai kórképek ritkán sorolódnak a fogyatékossgokhoz, miközben a fogyatékosok egy része „gyógyíthatatlanul” rendelkezik valamilyen diagnózissal erről a területről is.

Végül röviden az összetétel. A 2001-es népszámlálási adatok szerint a fogyatékos populáción belüli megoszlás a következőképpen alakult:

³²Fogyatékos, egészségkárosodott, megváltozott munkaképességű stb.

³³KSH Népszámlálás 2001 alapján

2. táblázat – Fogyatékoságok típus szerinti megoszlása

Fogyatékoság típusa	%-ban
Mozgássérült	43,6
Látássérült	14,4
Értelmi fogyatékos	9,9
Hallássérült, beszédhibás	10,5
Egyéb	21,6
Összesen	100

Forrás: Népszámlálás 2001

A tárgyalt populáció közel fele mozgássérült, és az egyéb kategóriában található gyakorlatilag minden ötödik érintett. Ez az utolsó a legbizonytalanabb rubrika, ill. ez az, amelyikre leggyakrabban utalnak politikusok és szakpolitikusok, miközben a rokkantnyugdíjak megszorításához keresnek érveket. Itt a legjellemzőbb a betegséghalmozás, illetve itt található a nem evidens fogyatékkal élők zöme.

Így nézve a nagyra szabott reményeket a fogyatékosok foglalkoztatásáról, illetve a számokat, amelyek hatalmas növekedéseket vizionálnak elénk arra az esetre, ha az itt található emberek dolgozni kezdenek, kicsit visszafogottabb prognózisokra sarkall bennünket. Láthatjuk, hogy a rokkantnyugdíjjal visszaélők lehetséges aránya, száma lényegesen alacsonyabb lehet, mint amit a néha igen vehemensen érvelők közjátéka sugall. Nem mintha nem valós problémáról lenne szó, hiszen nem véletlen, hogy évről évre hallhatunk híreket korrump orvosokról, akiknél „megvásárolhatók a leszázalékolások”. Amire rá szeretnék mutatni, hogy a probléma bár valós, a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatásában közel sem a legnagyobb.

Másrészt azt is látnunk kell, hogy nem teljesen abszurd az az elképzelés sem, amely lát bennük munkafantáziát. Amiről a könyvben, és különösen most, a következő részben szó lesz, hogy a baj a hogyannal van. Dolgozhatnak? Túlnyomórészt vélhetően igen. Sőt nekik is jobb lenne, ha ezt tennék, legalábbis a többségnek biztosan. A kérdés az, hogy hogyan, miként?

Illetve amit még fontos látnunk, és aminek jelentőségét később ki is fejtem, jól láthatóan a populáció lényegesen heterogénebb (különösen munkavégző képességek szempontjából!), mint a társadalom többi része. Ehhez képest talán a legáltalánosabb hibának az tűnik a róluk való kommunikációban, hogy oly módon igyekszünk homogenizálni, egy kalap alá venni őket, ami már szinte értelmetlenné teszi a róluk való foglalkoztatási-szakmai közbeszédet. Leginkább ennek köszönhető az a redukcionista álláspont, amelyet jórészt a következőkben fejtek ki. Lássuk tehát a gazdasági kényszert!

A gazdasági kény-szer!

Az európai államok (országunk is) egyre élesebben néznek szembe azokkal a demográfiai, gazdasági, illetve ilyen módon szociálpolitikai problémákkal, amelyek a szociális kérdéseket mára elsődleges és nagyrészt gazdasági kihívássá teszik: a társadalom elöregedése, ami maga után vonja, hogy egyre kevesebb ember termeli meg egyre több ellátást igénybe vevő finanszírozását, a munkából kiesők nagy száma és mindezek gazdasági következményei egyre aggasztóbbak. Ennek orvoslását elsősorban gazdasági (vagy ahhoz kötődő) lépésekkel igyekeznek a kormányok, szaktárcák megoldani. Mert-hogy a munkából kiesett emberek „életének finanszírozása” igen sokba kerül – emlékezzünk Pulay Gyula korábban idézett adataira. Vagy említhetném az Új foglalkoztatáspolitikai c. vitairatot, amely „csupán” 400 000 emberrel számolva kimutatja, hogy ha ezeknek csak a fele napi négy órában dolgozna, a TB alapok plusz bevételei által kb. 17%-át hoznák be a költségvetés 2010-es hiányának. Vagyis igen nagy számokról van szó, és a demográfiai változások csak rontani fognak a helyzeten.

A kérdés még hangsúlyosabb, ha azt is látjuk, hogy az EU átlagos foglalkoztatottsági rátájához képest (az EU-ban meghaladja a 63 százalékot; az Amerikai Egyesült Államokban és Japánban viszont 70 százalék feletti a foglalkoztatottság!³⁴) a magyarországi adatok³⁵ igen elmaradnak. Az EU-s összehasonlításra számított foglalkoztatási ráta ma 56% körüli. Ilyen arányban dolgoznak ténylegesen azok, akik ma lehetséges munkavállalók lennének. Ez a 15-64 éves foglalkoztatottak létszámára vonatkoztatva mintegy 3,8 millió dolgozót jelent. (A munkanélküliségi ráta viszont 10,9 %-os 2011. év elején). Ezt a helyzetet rontja tovább a csökkent munkaképességűek már említett kb. 700-800 000-es csoportja, illetve az egyéb „eltartottak” (nyugdíjasok és gyerekek, iskoláskorúak) magas száma. Egyes tanulmányok alig 20-30 évet helyeznek kilátásba, amikor a mostani demográfiai helyzet válságossá fordul.³⁶

Mit jelent mindez? Hogy a megváltozott munkaképesség kérdései, illetőleg a szociális kérdések az idő előrehaladtával még inkább gazdasági érdekek és kényszerek mentén fognak megjelenni. A szociális szférában a megközelítés iránya egyre inkább megfordul(t). A jóléti kiadások megszokott rendszere egyre inkább az ország kiadásaiból „mennyi lehet” jóléti megközelítéssé alakul át.

³⁴Forrás: MTI-ECO

³⁵Forrás: KSH

³⁶Az Allianz tanulmánya szerint az Egyesült Államokban kezdődik a „nyugdíjazási cunami” 2020 körül, majd az terjed tovább Európába és Ázsiába. Kínában mintegy 30 évvel később robbanhat a demográfiai bomba. Forrás: <http://www.origo.hu/uzletinegyed/hirek/20110120-allianz-2020ban-az-usat-eri-el-eloszor-a-nyugdijvalsag.html>

Ezzel a szociális szféra egyre inkább gazdaságilag meghatározott, felügyelt³⁷. A dolog paradoxona viszont éppen az, hogy a jelenlegi elveken, a mostani gazdasági környezettel, törekvésekkel aligha van megoldás a megváltozott munkaképességűeket érintő kérdések széleskörű rendezésére, ennek pedig gazdasági-logikai okai vannak (és nagyban ideológiai! – lásd később).

Úgy vélem, tudomásul kell vennünk, hogy sem a megalapozatlan általánosításokból megszülető törvényeknek, jogszabályoknak, a hibásan létrejövő szakmai elveknek, elvárásoknak, erőltetett és visszás foglalkoztatási szabályoknak együttesen sincs erejük ahhoz, hogy általuk a szféra – és ezzel az ország e problémájának – sorsa nyugvópontra jusson. Mert hibás alapra épülnek. Bizonytalan alapra pedig csak kifogásolható házat lehet építeni.

A ma használatos elvek persze nem a véletlen termékei. A '80-90-es évek neoliberális fordulatának elnevezett időszaka óta mindent igyekszünk pénzésíteni, gazdasági és gazdaságossági elvekben mérni. Csak idő kérdése volt, hogy mikor jut el a szociális terület addig, hogy itt is a mi éri meg (vagyis mi hoz profitot!) kategóriákban kezdjünk gondolkodni.

Törekvések és ellentmondások

Amikor arról beszélek, hogy a gazdaság egyre inkább meghatározza a szociális szférát, akkor arról a folyamatról szólok, amely által a különböző érdekek és kényszerek hatására a versenyszférában általánosnak és kívánatosnak elfogadott elveket magától értetődően át kívánják vinni a szociálishoz valamilyen módon kötődő foglalkoztatásba. Ebből adódóan igen sok probléma keletkezik. Úgy vélem, szembe kell néznünk a ténnyel, hogy a piaci szférában érvényes gazdálkodási szabályok, modellek (főleg neoliberális megközelítések) – amit rendre igyekszünk meggyökereztetni a tárgyalt szférában – a megváltozott munkaképességűekkel kapcsolatos problémák jelentős részét nem képesek kezelni, néha inkább csak zavart keltenek.

Mindez azért tűnik – talán sokak számára – szokatlan megállapításnak, mert szinte kivétel nélkül igaz, hogy azok, akik e szférát meg kívánják regulálni, gyakorlatilag úgy képzelik el a folyamatot, hogy az érintettek kvázi „rendes” dolgozóként, gyakorlatilag ugyanolyan körülmények között, azaz magától értetődően a versenyszférában, annak szabályai szerint végzik munkájukat valamilyen előzetes felkészítés, visszajutási időszak után (esetleg bizonyos támogatás mellett). Ez ma a legáltalánosabb és leggyakrabban hangoztatott és elfogadott álláspont. A mögötte lévő, mára csak részben megbúvó (és egyik legkevésbé veszélyes), gyakorlati elvárás pedig az, hogy

³⁷Ez nem azt jelenti, hogy korábban nem volt gazdasági meghatározottsága, hiszen mivel a formális gazdaság finanszírozza mindig a szociálist, ez másképp nem is lehet. Azonban a jóléti modellekben magától értetődőbb volt a haszon egy részének itt történő felhasználása, ezért az itt felhasznált hatalmas pénzek felélése természetesnek hatott, ami mára egyáltalán nincs így. A gazdasági meghatározottság alatt így azt értem, ahogy később még lesz róla szó, hogy a gazdaság egyre inkább szeretné ellenőrizni, felügyelni és visszafogni a költségeket – egyre rövidebbre fogja a gyeplőt!

minél inkább csökkentjük, ha lehet, egyes esetekben teljesen iktassuk ki a szociális ellátási ráfordításokat a fogyatékosok mellől. Mindez elfogadhatónak és érthetőnek tűnik gazdasági szempontokból közelítve. Sajnos a dolognak csak az egyik háttere ez. Mondhatnám, van egy ettől nyomósabb, ráadásul nem annyira nyilvánvaló érv is.

Mégpedig az, hogy bár a történelem során soha nem volt ilyen teljesítményre képes a gazdaság, mint manapság, vagyis soha nem termelt ilyen mennyiségű javat – legalábbis összteljesítményében! –, mint most, ezen a termelékenységen, növekedésen egyre inkább zavaró, piszkos foltot hagy az eltartottak népes táborra – különösen vörös posztó mindez, ha munkaképes korúakról van szó.

Szférától szféráig

A nyolcvanas évektől számtalan munkaerőpiaci integrációt elősegítő modell (néha inkább csak elképzelés) született, amely mind sikerrel, de legalábbis részsikerrel biztatott a tárgyalt területen. Ezek jelentős része ma is valamilyenre érvényben van, és többségében a fenti logika hatása alatt állnak. Ilyenek voltak a munkavagyon arányosabb elosztása a térben, a munkaidő egyenletesebb elosztása, jövedelempótló és egyéb redisztributív ellátások, speciális képzési és átképzési törekvések, számtalan foglalkoztatási modell megváltozott munkaképességű emberekre, kísérletek, modellajánlások, támogatott foglalkoztatási rendszerek, szociális és tranzitfoglalkoztatási elképzelések, módszerek stb. Az eredmények azonban rendre elmaradnak a várakozásoktól. Úgy tűnik, mintha a populáció mindenképpen ellenállna az eddigi megoldások széles spektrumú használhatóságának – ami a legfontosabb: azok általánosíthatóságának mindenképp.

Ezek nagy része vagy gazdaságos működést, esetleg transzfert kívánt teremteni a szociális szférából a munka világába, vagy azzal kecsegtetett, hogy legalább integrált foglalkoztatottként visszajut általa a kliens a gazdasági szférába. Többségében a célok (akár jövőbeli) erre a pontra fókuszáltak. Mondhatnám, hogy ez volt az egyetlen minden tekintetben elfogadható „jó kimenet” ahhoz, hogy egy megoldást nagyra értékeljünk. És ezek igen kiváló és előremutató ajánlások voltak, és azok ma is. Egy probléma azonban van a nagyobb részükkel: *az általánosíthatóság*.

Időnként – úgy vélem – csupán az volt bizonyos modellek eredményeinek a kulcsa, hogy a tárgyalt populációban mindig találhatunk egy réteget, amely a többiekhez képest alkalmasabb a munkapiaci viszonyok közötti tevékenységre és jobban veszi az akadályokat, ha megfelelő munkahelyzetbe hozzák őket. Olyan képességekkel, jegyekkel, fejleszthetőséggel rendelkezik, amely a csoport általános ismérveihez képest kiemelkedő munkavégzésre teszi képessé. Ők aztán rendre produkálnak bizonyos jól publikálható eredményeket. A széleskörű áttörés mégis elmaradt, éppen azért, mert a „jobbakra” felépített megoldások kudarcra vannak ítélve a többséget képező,

gyengébb fejlődési, tanulási és munkaképességet birtokló populációrészen. Ezzel a modellek jó része elbukik az általánosíthatóság és kiterjeszthetőség vizsgáján³⁸. A megváltozott munkaképességűek nagy része sajnos nem képezhető jól, nem fejleszthető gyorsan (némelyek lassan sem), nem tud felnőni bizonyos teljesítményekhez, elvárásokhoz stb., amit tudomásul kell vennünk, és ezen legfeljebb csak részben segíthetünk. Ez persze komoly eredmény így is, és minden igyekezetet el kell ismernem. Már csak azért is, mert ezek a jobb eredményt produkáló modellek azzal, hogy a csoporton belül egy bizonyos célzott réteg foglalkoztatásánál ragadják meg a lehetőséget, éppen azt a homogenizációt hajtják végre (tulajdonképpen olyan zárványt hoznak létre, amelyről a későbbiekben még szó lesz mint kívánatos megoldásról), és azokat a kompetenciákat rendelik a szociális szakszerűség és ellátás mellé, amely minden homogén csoportban és rétegben kívánatos lenne a populáció egészében. A baj – ismétlem – az általánosíthatóságban van, és abban, hogy alig van olyan igyekezet, amely a többséget jelentő gyengébb munkaképességűek esetén is végre kívánná hajtani ezt a fajta részekre tagolást (homogenizációt) és specializált kezelést. Helyette a „jobbakra” épített eredményeket gyakran tévesen az egész populációra igyekszünk vonatkoztatni. Ezzel pedig kialakul az a gyakorlat, amelyben e nagyra értékelt megoldások részeredményeire, módszereire, időnként elméletileg nem eléggé megalapozott elképzeléseire általánosított jogszabályok, gyakorlatok és elvárások épülnek, amelyek aztán rákényszerítenek egy egész szektort az ellentmondásos foglalkoztatásra és gondolkodásra. Úgy vélem, ez az oka annak, hogy bár beszélünk (néha túlzón!) igen jó megoldásokról, hatékony programokról, az általános gyakorlat mégsem igazolja a megoldásaink széles körű használhatóságát.³⁹

Beck (2000: 7.) élesen fogalmaz a munkanélküliség felé ígéreteket közvetítő túlzások kapcsán – amely bár nem csak a megváltozott munkaképes-

³⁸Gondoljunk – csak példaként – arra, amikor pl. az intézményi foglalkoztatásban az intézményeket saját fejlesztési és előállítású, színvonalas termékekre akarjuk áthangolni. Ha tényleg piacképes termékeket gondolunk, és ismerjük eléggé a piacot, be kell látnunk, hogy az ehhez szükséges teljesítményre a legtöbb intézményünk nem képes, de még, ha képes is lenne az ellátói kompetenciák és kapacitás következtében, és tegyük fel, hogy még elegendő pénz is lenne a fejlesztésre, az ellátottak többsége kimagasló kézimunkák vagy egyéb piacképes termékek előállítására nem képes, egyéb fejlesztésben pedig eleve alig gondolkodhatunk. Nem azt jelenti, hogy ez nem lehetséges, hiszen jó példák is vannak, amely megvalósult kicsiben itt-ott. Azonban relatíve kimagasló teljesítmény csak egy kisebbség sajátja volt és lehet. Nem véletlen, hogy a „minden intézmény egy kis vállalkozás” elve ezen az alapon nem valósulhatott meg. Ráadásul a tényleges piaci viszonyokra is alkalmas termékfejlesztés a termelés, gazdálkodás talán legnehezebb formája, amire eleve nem lehet képes az intézmények, foglalkoztatók nagyobb része. És itt, amikor piacképességi kritikát fogalmazok meg, nem arról beszélek, hogy egyáltalán nem lehetett eladni a termékeket, de kijelenthetem, hogy nem tarthatunk piacképesnek egy terméket, amely ár-érték arányban és jövedelmezőségben messze alulmúlja a tényleges lehetőségeket és elvárásokat. Ha őszinték vagyunk magunkhoz, be kell látnunk, hogy a beszámolók jelentős részének eredményei gyakran vagy túlzók, vagy egy olyan, jobb minőségű réteg foglalkoztatásához kapcsolódnak, amely természetes módon megtalálható a populációban, de aki olyan jegyeket hordoz, amely a populáció egyéb részein nem lelhető fel. Éppen ezért nem általánosítható a csoport egészére az ebből levezetett logika.

³⁹Másik okként jegyzi meg Csoba J., hogy az esetlegesen biztatóbb modellkísérletek adaptációjára nem mutatkozik igazán hajlandóság (forrás: lektori kézirat).

ségűeket érintő kijelentés, de rájuk még inkább igaz, és roppant találó: „Aki receptet ígér a munkanélküliségre (ill. a megváltozott munkaképességűek munkanélküliségére a jelenlegi gazdasági logikában – a szerző), az nem mond igazat⁴⁰. Ugyanezt – csak finomabban – fogalmazza meg a 2003-ban napvilágot látott Wim Kok-jelentés is⁴¹. A munkanélküliek jelentős része pedig még csak nem is megváltozott munkaképességű. Akkor mit várhatunk a csökkent munkaképességűekkel kapcsolatban?

Az ellentmondások egyik legfőbb oka, amit be szeretnék mutatni, hogy a hagyományos (és inkább liberális) közgazdasági elvekkel ellentétben a csökkent munkaképességűek foglalkoztatásban (pl. szociális foglalkoztatás, különösképpen az intézményekben, de mint látni fogjuk majd, más esetben, még az integrált foglalkoztatásban is) a használható és általánosítható elvek jelentősen eltérnek a szokott gazdasági modellektől, gyakorlattól. Remélem, azt is be tudom láttatni mindenkivel, hogy ezen nem is csodálkozhatunk – inkább azon, hogy eddig ezt miért nem így láttuk.

Tisztában kell lennünk azzal, hogy míg a formális gazdaságban a termék (legyen az akár szolgáltatás!) köré, arra való tekintettel, azt fókuszba helyezve épül a logika, a tevékenység, az elvárás, minden elv, addig a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatásában jórészt az ember köré (is). Ez pedig komoly különbség.

Ellentmondásos gazdasági meghatározottság

A keresztény elvű segítség korábban rászorultként értelmezte a „rászorultakat”, családi, kisközösségi, majd később a szegénytörvények és egyéb, ehhez hasonló szabályozások és filozófia irányította a róluk való gondolkodást és gondoskodást. A gondozás is elsősorban közösségi kérdés volt, anyagi kérdések legfeljebb másodlagos-harmadlagos szinten jelentek meg. Mivel a munka definíciója és a társadalmi felfogás jelentősen eltért a mostanitól, a mai értelemben vett munkaképesség mint szinte kizárólag gazdaságilag meghatározott alapdefiníció még értelmezhetetlen volt, így nem is létezett.

A második világháború utáni jóléti modellekben egészségkárosodtként, fogyatékosként, esetleg más miatt, társadalmilag rászorultként (élethelyzeti, ill. egészségügyi kérdésként elsősorban), de még mindig nem munkaképes-

⁴⁰Idézi Csoba J.: A tisztességes munka, 53. oldal

⁴¹Meglehetősen megalapozottak azok az aggályok, miszerint a tagállamok nem képesek eredményesen megbirkózni az előttük álló foglalkoztatási kihívásokkal. Elismeri, hogy jelenleg veszély fenyegeti az Európai Unió Lisszabonban megfogalmazott, meglehetősen ambiciózus célkitűzését, miszerint az Európai Unió 2010-re a világ legversenyképesebb és legdinamikusabb tudásalapú gazdaságává válik.

Mindezek ellenére a Wim Kok-jelentés azt hangsúlyozza, hogy bármennyire is ambiciózusak a lisszaboni célkitűzések, azok megvalósításáról Európa nem mondhat le – de a távlatok mindenképpen meg kell, hogy változzanak.

ség szerint határozódtak meg az érintettek, fogyatékoságuk személyes problémaként és leginkább egészségügyi fókuszban tárgyalódott (Köncsey–Varga, 1999). Azonban itt már megjelenik részben a munkaképesség kérdése is, mivel az egészségi „fok” általi meghatározottság (mennyire beteg, esetleg rokkant az illető?) komplementer fogalma a „dolgozhat-e még és mit, mennyire?” kérdésnek, ami pedig már munkaképességi dilemma is. De még nem ebből az irányból definiálódnak az érintettek, a hangsúly a betegség, rokkantság mértékén van. Egyszerűen fogalmazva, korábban arról beszéltünk, hogy az illetőnek a beteg része mennyire beteg, és ezzel együtt milyen helye van a munka világában. Megnéztük, hogy indokolt inkább kivenni, vagy mikortól indokolt kivenni a munkafolyamatokból, „rokkantosítani”. Mára viszont szinte kizárólag arról beszélünk, hogy az érintett még viszonylag „működőképes” része mennyiben használható tovább a munkapiacra. A mai szóhasználatban, már kb. két évtizede egyre erőteljesebben, de jogilag is karakteresen definiáltan az ún. komplex vizsgálati rendszer bevezetése óta (ORSZI, 2008), a munkaképesség foka, vizsgált kvalitásai az embert alapvetően meghatározó definícióvá vált. A probléma pedig személyes probléma helyett közproblémává avanszált. Ezzel kialakult (egyelőre) a gazdaságilag meghatározott, annak érdekeiből levezethető (és levezetett) ember képe. A kezdetben személyes, legfeljebb kisebb közösségi ügyként manifesztálódó probléma (szinte minden esetben legfeljebb mikro-gazdasági kérdés) kifejezetten köz- és makrogazdasági szintű problémává vált. És míg korábban a gazdasági kérdések nem feltétlenül fajsúlyosak, mára elsődlegessé váltak.

Ezzel az „elesett embertől” (aki bár értelmezhető részeiben, gazdasági funkcióiban makroszinten egy és oszthatatlan) eljutottunk a gazdasági munkaegységben klasszifikálódó, önmagában is alfunkciókra bontott (munkaérték-kvalitások és -mennyiségek szemben az egyéb ismérvekkel), részfunkcióiban (is) a gazdaság számára értelmezhető és folyamataiba beépíthető lényig. Ebben az átalakulásban az ember humánuma és munkafunkciói elkülönülnek – ezt akár bizonyos elembertelenedési folyamatként is értelmezhetjük, és ha távolról is, de hasonlít a „beszélő szerszám” rabszolgai funkció logikájához. A folyamat mai végeredményét nevezhetjük az egyén gazdaságilag racionalizált típusának.

Azonban ez a megközelítés, bár roppant praktikusnak hathat a szokásos haszonelvű gondolkodás számára, sok kérdést felvet a megváltozott munkaképességű foglalkoztatás területén (is).

Ez az egyik oka például annak, hogy ma a szociális és gazdasági szféra elbeszél egymás mellett. A két szféra gyökeresen eltérő emberképe miatt a szakma (sem munkaadói, sem munkavállalói, sem rehabilitációban másként részt vevők, de ide lehet sorolni a klienseket is) nem tud egy nyelvet beszélni, így általában nem alakul ki a konszenzus. A részekre szedett ember egyik oldaláról érvel a szociális szakma, míg a másik oldalról, a munkaegység oldaláról a gazdaság. Ez így elég meddőnek hat, és gyakran az is. Míg a

szakpolitika egyre inkább gazdasági szemszögből értékel (mennyibe kerül ez nekünk, hogyan lesz rentábilis stb.), addig a szociális szféra szakmai és emberségi elveket hangsúlyoz. A két nyelv és kétféle értékrend pedig alig talál egymásra. Ezzel együtt pedig nemcsak komoly ellentmondások jelennek meg a jogi szabályozásban, de az elégedetlenség is egyre jellemzőbb a két szféra kölcsönösségi viszonyában⁴².

Az ellentmondás legfőbb oka nem csak kommunikációs zárlat jellegű, hanem leginkább az, hogy jelenleg a szakpolitikában is használt gazdasági megközelítések inkább liberális (szinte a Smith-féle leegyszerűsítésig) közgazdaságtani elveken akarnak megoldásokhoz jutni, és a piacon ismert gyakorlatot kívánják bevinni a csökkent munkaképességűek rendszerébe, amely azonban ennek természetes fogadására több szempontból is alkalmatlan.⁴³ Mindez rámutat a szakmai vezetés, a szakpolitika gazdasági meghatározottságára mint olyan hatásra, amely sorvezetőként irányítja a szférát.

A témában publikált tanulmányokban sokszor jól nyomon követhető a megközelítés átvétele, alkalmazása – pl. gyakran szinte teljes mértékben meghatározódnak az EU-s irányelvek diktálta elvárások és a külföldről (időnként) kritika nélkül átvett modellek által, amelyek szintén az előbbi elvek mentén fogalmazódnak meg. Nagy részük eleve közgazdasági szempontokból vizsgálódik (Állami Számvevőszék, Gazdaságkutató Zrt., stb.).

Természetesen egy közgazdásztól elvárható, hogy közgazdasági szempontokból érveljen, vizsgálódjon. Ezzel együtt még is ki kell mondanunk, hogy jelenleg elég egyoldalúak a megközelítések – amiről pedig korántsem a közgazdasági érvelők tehetnek. Szétbontottuk az embert, de egyik oldalát elhanyagoltuk. És ez leginkább a szociális oldalra vet rossz fényt. Akik a humánus oldalával törődnek inkább, erre kapták megbízatásukat, azoktól várható el jobban, hogy a másik, az emberi érték oldalával foglalkozzanak, arról érveljenek a közgazdászokkal és politikusokkal szemben. Ezzel válhat valóra, hogy a maró elégedetlenség helyett nagyobb megelégedettséget ígérő, konszenzusos megoldások szülessenek.

Remélem, könyvünk kicsit lefarag ebből a hátrányból!

A következőkben a megváltozott munkaképességűeket érintő alapvető gazdasági megközelítéseket vizsgáljuk meg. De nem gondolkodás nélkül elfogadva a versenyszféra logikáját, hanem inkább kritikai módon. A cél nem az, hogy bebizonyítsuk, miért nem jó a gazdasági megközelítés. Ennek önmagában aligha lenne relevanciája. Inkább az, hogy megmutassuk, mennyiben más az egész helyzet, ha nem pusztán az egyik oldal, a gazdasági érdekeit vesszük alapul, hanem a két oldalt együtt vizsgáljuk meg. Úgy vé-

⁴² A szociális oldal szokásos panasza, hogy nem kap eleget, miközben a gazdasági oldal azzal érvel, hogy a másik túl sokat fogyaszt és nem jut kellő forrás a gazdaságnak.

⁴³ Az EU irányelvei, az Állami Számvevőszék kutatásai és a legtöbb általam ismert tanulmányra is jellemző a logika átvétele.

lem, a csökkent munkaképességűek esetén ezt az összehasonlítást nem lehet kikerülni anélkül, hogy zsákutcákba ne jutnánk.

A gondolkodási keretem szerint tehát a piaci szférában megszokott közgazdasági kiindulópontok, alapelvek változtatás nélküli integrálása (hatékonyság, piaci részesedés, termelékenység stb.) nem lehetséges maradéktalanul és adaptáció nélkül a csökkent munkaképességűek rendszerébe, mivel éppen a legmarkánsabb változója, az ember a legkevésbé módosítható eleme (amely helyzet pedig a gazdasági logikától idegen, ahogy majd látjuk). Az emberi oldal ésszerű figyelembevételével azonban jó megoldásokra adódhat lehetőség. És ha összevetésem helyes, akkor ez az a pont, ahol a két részt összeillesztve *ténylegesen általánosítható* következtetéseket is lehet majd tenni.

A fókusz

A ma használatos közgazdasági modellek a termelékenységhez, termékhez, szolgáltatáshoz, a bevételhez, profithoz igazítják a humán erőforrást, annak rendelik alá (humán erőforrás alárendelt szerepe, értéke). Az elvek és gyakorlatok a szűkös erőforrások racionálisan leghatékonyabb kihasználására épülnek. Ergo hatékonyság-centrikusak, középpontban a termelékenység és a haszon áll. A folyamatban az ember az erőforráskészleteknek és a folyamatoknak csupán egy iteme, és nem is feltétlenül a legfontosabb iteme. Az emberi oldal tulajdonképpen az egyik legvariábilisebb, ezzel együtt az egyik legkönnyebben módosítható összetevője a működésnek (egyben a legkritikusabb és a legdrágább elem – ár-érték aránya „nem túl jó” többségében egyéb lehetőségekhez képest). Mivel a termelékenységi fókusz vagy másképp a haszonelvűség a szíve, minden más ennek rendelődik (-het) alá (és legtöbbször ez meg is történik). A szent tehén a profit, minden más alsóbbrendű. Ha ez nem így lenne, nem lenne elég racionális (pontosabban célracionális). Márpedig éppen az a lényege, hogy az legyen. Erre épül a töretlen fejlődés, a haszon szakadatlan növelésének lehetősége. Minden kompromisszum veszélyeket hordoz magában, mivel számos versenytárral kell vívni a mindennapok csatáit – és amely versenyben csak az győzhet vagy maradhat fenn, aki a legracionálisabb tud lenni. Ami ezt az ideált gyengíti, az a fennmaradási esélyeket csökkenti – mert például plusz költségeket és gondoskodást jelent. A verseny megnyerhetőségének vagy túlélésének pedig egyik kulcsa az alacsonyabb ár, aminek (egyik) feltétele az alacsonyabb költség.

Mindez a mai piacgazdaság talán legmozdíthatatlanabb kiindulópontja. Ha a költségek relatíve túlnőnek, esetleg válság vagy más gazdaságilag hátrányos helyzet alakul ki, a fennmaradás egyik legbiztosabb módja, hogy a terméket (a fókuszot) megtartva vagy csökkentik a kiadásokat (legtöbbször elbocsátásokkal, mivel a költségek túlnyomó része fizetés), vagy átalakítanak (leggyakrabban emberek cseréjével is). Az ember ebben a roppant gépezetben csak egy összetevő, aki azonban lecserélhető, felváltható, sokszor

nélkülözhető, de mindenképpen könnyebben variálható iteme a folyamatnak, mint pl. egy teljesen új termék vagy szolgáltatás bevezetése stb.

Csakhogyné az ebben a szférában mozdíthatatlannak tűnő alapelv a csökkent munkaképességű foglalkoztatásban természetes formájában és logikájával alig-alig tartható meg. Abban a pillanatban ugyanis, hogy a fenti elvet kezdjük alkalmazni a megváltozott munkaképességűek táborában, ismét oda jutunk, hogy kizárjuk őket a versenyből, lehetetlenné téve a többségük számára az alkalmazást, mivel ők ebben a logikában mindig az utolsó helyen fognak állni. Vagy amolyan „háziversenyt” kezdeményezünk, amely a populáción belül mér össze termelői kapacitásokat, képességeket. Azonban mindkét eljárás a rehabilitáció alapvető céljait és eszközeit kérdőjelezi meg és teszi lehetetlenné.

A megváltozott munkaképességűek foglalkoztatásban (ha rehabilitációs elveket is szem előtt tartunk, ami elsőrendű), pl. a szociális foglalkoztatásban, a hagyományos közgazdasági alap fordított logikája jelenik meg: a figyelem a termékről az emberre kerül, ez a fókusz és kiindulópontja, illetőleg – legalább az egyik – célja. Ezzel pedig teljes mértékben megváltoztatja a folyamatokat, a működést. Jól látható tehát a különbség: míg a verseny-szférában az esszenciális idea, hogy minden a haszonért van, annak rendelődik alá, addig itt mondhatjuk, hogy „mindent” az emberért teszünk – legalábbis a foglalkoztatása, integrációja érdekében. Nem azt jelenti mindez, legalábbis nem kellene, hogy azt jelentse, hogy a termelékenység nem fontos, azonban a prioritások, a hangsúlyok máshova kerülnek. Megfordul a viszonyrendszer, az emberi erőforráshoz kell rendelni a munkát, ellentétben a hatékonyságalapú modellekkel, ahol a hatékonysághoz rendelik az emberi erőforrást.

Mivel a verseny a megváltozott munkaképességűek esetében nagyrészt ambivalens, a liberális gazdasági alapokon végzett tevékenységekben való létük, a termelőmunkában maradásuk mindig kompromisszumos megoldások vagy kényszer eredménye. Ennek oka, hogy a verseny diktálta „mindig van jobb, alkalmasabb munkaerő” környezetben közülük sokan szinte soha nem nyerhetnek.

Hogyan igyekszünk csökkenteni e hátrányukat? Kompromisszumokat kötünk, amikor támogatjuk a bérüket, járulékat stb., és kényszert alkalmazunk, amikor foglalkoztatási kvótákat rendelünk az alkalmazásuk kiterjesztésére (pl. a jelenlegi 20 fő feletti cégek esetén). Mindezt azért tesszük, mert különben senki nem foglalkoztatná nagy részüket (általában), mivel legtöbb esetben versenyhátrányt jelentenek. És még, ha nem is lenne így, az „egészséges” munkaadók idegenkednek az egészségtelen, értsd bizonytalan-nak ható munkaerőtől. Az idegenkedés nem feltétlenül racionális, de attól még idegenkedés, ami hátrányt jelenthet, és vészcsengőt nyom sokaknál,

akik a piaci pozícióikat féltik. És ha tetszik, ha nem, mindez racionális, észszerű – a formális gazdasági környezetben legalábbis.⁴⁴

Amikor megváltozott munkaképességűt úgy alkalmaz valaki, hogy nem ő lenne a legalkalmasabb egy feladat ellátására (mert az is lehet, hogy éppen ő a legalkalmasabb!), akkor ezzel a cselekedetével kilép a célracionális és haszonelvű paradigmából. Lehet, hogy nem önszántából, de kilép. Ugyanis minden egységnyi fizetés, ami az egészséges, alkalmasabb munkaerőtől elvárható egységnyi elvárt bevételt nem hozza meg (akár nagyobb költségek, akár alacsonyabb teljesítmény miatt), végül is veszteséggént jelenik meg, ha másképp nem, hát nem realizálódó plusz bevétel formájában. Márpedig a megváltozott munkaképességűek népes csoportjában a legtöbb esetben (még ha nem is mindig) ezzel is kell számolni.

Mit teszünk hát szigorúan véve az ilyen típusú alkalmazások esetén? A fókusz a termelékenységéről kissé elmozdítjuk az emberi humánus irányába – még ha ezt csupán kényszerből tesszük is. És bár vannak olyan megváltozott munkaképességűek, pl. egy mozgássérült ügyvéd, építész stb., akit semmilyen módon nem hátráltat a munkájában a helyváltoztatás nehézsége, akik 100%-ot adhatnak és a versenyszféra minden szabálya sem lehet akadály esetükben, a döntő többség egyáltalán nem ilyen. Márpedig mi az egész sokaságról beszélünk.

Így addig, míg a piac tényleg szabad, vagyis amíg az állam nem nyúl bele a vállalkozások belügyeibe (túlzottan), addig érvényes lesz a szabály: az ember lecserélhető, és le is kell cserélni, ha az érdekek így kívánják, mert az elérhető legjobb emberek a vállalkozás prosperitásának garanciái, mert csak így lesz eléggé biztos a versenyben a helyünk. És amíg az ember lecserélhető, addig le is fogják cserélni. Ezt persze lehet nem szeretni, de tudomásul kell vennünk mint egy alapvető mozgatórugót a szabad piac és szabad vállalkozások világában.

Azonban azt is világossá kell tennünk, hogy a szociális (jellegű) foglalkoztatásban ez az elv legjobb esetben is csak fenntartásokkal érvényesülhet.

Ma sajnos éppen a másik végletben vergődik az intézményi foglalkoztatás, mivel „annyira szociális”, hogy már néha semmi helye nem maradt a legtöbb foglalkoztatóban a tényleges munkának, miközben a tényleges munkavégzés integráló hatásait egyrészt empirikus kutatások és tapasztalatok támasztják alá, másrészt jogszabály írja elő. Ezzel pedig egyes intézmények a következtelen emberre fókuszálás példáját nyújtják – amikor úgy adunk fizetést (mert itt pl. a fejlesztő-felkészítésben foglalkoztatottak azt kapnak!), hogy mögötte semmilyen munkafedezet nincs. A probléma jól mutatja, ho-

⁴⁴ Itt most az egyszerűség kedvéért nem térünk ki arra, hogy időnként akár versenyelőnyt is jelenthet egy fogyatékos alkalmazása – pl. egy jól képzett kerekesszékes hivatalnok, egyéb egészségügyi problémák híján akár jobb munkaerő is lehet, mivel esetleg kisebb az esély arra, hogy más tevékenységek elvonják a figyelmét (nem utazik annyit, nem kirándul, esetleg családja sincs stb.). Vagy bizonyos munkáknál az értelmi fogyatékosok jobban beválhatnak, mivel gyakran jobb a monotonitástűrésük – láttunk már erre is példát.

gyan válhat ellentmondásossá egy szektor, ha a konzisztens elméletek, elvek vagy nem léteznek, vagy nem megfelelőek, és így nem adnak jó kereteket a szakmai koordinációhoz.

Az emberek teljesítménye a szociális jelleggel is bíró foglalkoztatásban általában bizonyos mértékben korlátozott (legtöbb esetben, hiszen éppen ezért kerültek ide), így a piacon legfeljebb egymással (értsd hasonló intézményekkel, emberekkel) lennének képesek versenyezni. Ezért a kényszerek és kompromisszumok arra (lennének) hivatottak, hogy kompenzálják ezt a hátrányt. És mivel humánerőforrás tekintetében ők csak a formális versenyen kívül indulhatnak általában, rájuk nézve a haszonelvű fókusz csupán igen korlátozott mértékben élvezhet prioritást. Minden más esetben elvesz (elveszhet) az ember rehabilitációja és integrációja mint alapvető cél.

Mi a helyzet az integrált foglalkoztatásban? Bár úgy tűnik, hogy az integrált foglalkoztatásnak éppen az a lényege, hogy teljes piaci elvek vagy nagyrészt piaci elvek vegyék körül az érintetteket, a valóságban a szilaj gazdasági alapelvek itt is csak korlátozott mértékben érvényesülhetnek. Miért? Mert ha kicsit belegondolunk, az ő alkalmazásukra is igaz az előbb elmondottak mindegyike. Hiszen mindaddig, amíg egy munkatárs az adott feladatra nem a legkisebb költséggel alkalmazható, amíg nem minden tekintetben önálló, amíg nem minden tekintetben racionális a foglalkoztatása, addig mindig igaz lesz, hogy nem elég racionális a vállalkozásban való léte. És nem feltétlenül az számít, hogy mekkora a plusz és a vállalkozás számára irracionális költség, mert tisztában kell lennünk vele, hogy mértéktől függetlenül csak a *költség* számít. Így a probléma és ellentmondás az integrált foglalkoztatásban is megjelenik.

Amiért ez a modell a legtöbb elemző szerint mégis a legjobbnak tűnik (és bizonyára az is több aspektus miatt, bár kérdés, hogy milyen formában), csupán az, hogy ez az egyik legkifizetődőbb és nem melleleg a legkisebb állami plusz feladattal járó megoldás, mivel az érintettek „nyűge-baja” nagyjából a foglalkoztatókra hárul, akik pedig a piacon működnek, nagyjából függetlenül az államtól. Ezért gyakorlati szempontokból csak részben és fenntartásokkal fogadhatók el azok a számítások, amelyek olyan összehasonlításokra vállalkoznak, hogy mennyibe kerül egy intézményi és mennyibe egy bizonyos (néha nem összehasonlítható módon kiválasztott, így torzító!) integrált vagy egyéb foglalkoztatási forma. Ezek a számítások bár valós különbségeket mutatnak, a populáció és a mögötte rejlő számtalan összefüggés miatt elnagyolók és néha inkább félrevezetőek, hiszen éppen azt a problémát nem képesek sem érinteni, sem kezelni, ami a két szféra viszonyából és ellentétes alapjaiból következik.

Valójában alig hihető, hogy a tárgyalt csoportból mindenki képes lenne ténylegesen integrált körülmények között dolgozni. Nem azért, mert nem lehetne minden csökkent munkaképességűnek valamilyen tényleges munkát ajánlani *elméletileg*, hanem inkább azért, mert a tapasztalat megkérdőjelez-

hetetlenül azt erősíti, hogy az elmélet nem teljesezhet ki a gyakorlatban (legalábbis jelen piaci gyakorlatunkban nem). És ennek nem csak az előbbi racionalis gondolkodás az oka, amely idegenkedik a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatásától – okkal. A strukturális okokkal is számolnunk kell.

Ekkora létszámú megváltozott munkaképességű elhelyezésére nincs ennyi „többletterhet” – vagyis racionalitásellenességet – vállaló munkaadó. Másrészt Magyarország munkaadói 90%-ban mikro-, kis- és középvállalatok tulajdonosai, vezetői. Ezek legtöbbje egynéhány főt foglalkoztató vállalkozás. És aligha tudják – vagy akarják – megengedni maguknak, hogy egy bizonytalan (értsd a versenyhelyzetben veszélyeket hordozó) plusz álláshelyet nyissanak meg. Márpedig ma minden hatodik munkavállaló korú ember megváltozott munkaképességű. A populáció oly nagy létszámot jelent, amit a mai vállalkozói szerkezet egyszerűen nem bír el – mert pl. nem elég erős a magyar gazdaság miatt. Egy vállalkozót azzal kizökkenteni az időnként éppen hogy megélhetést nyújtó haszonelvűségéből, hogy ereje nagy részét egy bizonytalan „munkatársra fecsérelje”, nem megoldást hozna, hanem tönkrement vállalkozásokat.

Összefoglalva tehát a képlet a következő: amíg a versenyszférában a fókusz a profiton van, addig a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatásában legtöbb esetben erről bizonyos mértékben, akár egészen áthelyeződik a fókusz az emberi entitásra. Ez pedig döntő különbség a két szféra között.

Ha van is, nem mindenkinek

A verseny lényege – és a későbbiekben szólnunk majd a jelenlegi gates-i modellről, ami még kiélezettebb versenyre épít, mint korábban –, hogy az erőforrások szűkössége miatt csak a legjobbak kerülhetnek közel a forrásokhoz. Ez pedig a hozzáférhetőség kérdéseit hozza felszínre.

A Dahrendorf által Martinez-paradoxonnak⁴⁵ elnevezett jelenség egyik oldala az ún. hozzáférhetőség elve. Nem mindig az a baj ugyanis, pl. egy éhínségnél vagy más társadalmi problémáknál, hogy nincs elegendő a javakból. Gyakran inkább a hozzáférhetőség jelent igazi problémát (néha a jogszűrés, máskor a pénz stb. hiányozhat). Amartya Sen (1981) a történelmi éhínségek kutatása kapcsán érdekes megfigyelést tett: kimutatta, hogy az élelemkaphatóssági hanyatlás elméletei, amely szerint azért vannak éhínségek, mert kevés az élelem, gyakran hamisak. Az élelem az éhségövezetekben, lehet, hogy nem volt sok – pl. 1943-ban Bengáliában –, de nem volt kevesebb sem, mint az előző években vagy utána. Akkor mi volt a probléma? Sen válasza a *jogosultság*, amely alapján az élelmiszerekhez való hozzáférés, a felettük való hatalom legitimálódik. Sen jogosultságkészleteknek

⁴⁵ Nicaragua volt kereskedelmi külügyminisztere (1986), Martinez után – lényege, hogy az adott országban a forradalom kevesek bőségét átfurmálta a mindenkinek keveset, de egyenlően világává. (Megrakott boltok minden jóval, de a többség csak a kirakaton keresztül szemlélheti, szemben a félig üres és gyatrább árukészlettel, amely azonban mindenki számára hozzáférhető.)

nevezi a hozzáférhetőségi lehetőségeket, és bizonyítva látja, hogy gyakran inkább ez okozza Ázsia és Afrika nagy katasztrófáit. Természetesen nem minden esetre érvényes a megállapítás, de sokszor bizonyítható a jelenség, kimondva azt is, hogy gyakran nem a javak hiánya, hanem a társadalmi korlátok és az ehhez kapcsolódó elosztási elvek felelősek visszas helyzetekért.

Dahrendorf erre mondja: „Nem több élelemre, hanem kevesebb jogosultságra van szükség; csakis egy drasztikus társadalmi változás segít.”⁴⁶

Az elméletet lefordítván a megváltozott munkaképességűekkel kapcsolatos problémákra, bizonyítva látom, hogy nagyon hasonló a helyzet. Válságot kiáltunk a megváltozott munkaképességűek széles táborá miatt (éhínség párhuzama), miközben korábban soha nem tapasztalt magasságokba nőtt gazdaságaink teljesítménye (nem kevesebb, hanem sokkal több *elvilég* szétosztható „élelmiszer” van a rendszerben)⁴⁷. Ami negatívan változott, az valójában a hozzáférhetőség.

Akinek a munkaképessége csökkent, annak a hozzáférhetősége is csökkent. A munka hozzáférhetőségi jogosultságainak készletein uralkodó elitnek és középosztálynak ugyanis csak részérdeke, hogy ezek az emberek dolgozzanak – pl. mert nem akarják őket „potyautasként” látni. Aki részese-dik az állami javakból (amit közösen hozunk össze), az tegye is bele a maga részét! – fogalmazódik meg a szlogen. Egyszerűen szólva, nem az a baj, hogy ezek az emberek esetleg sokan nem dolgoznak, hanem hogy nem fizetnek adót. Az egyre többször hangoztatott érv – amely teljes ellentmondásban van a korábbi keresztény, „segíts, mert arra van szüksége” elvvel – nem akarja a rászorultsági hozzáférhetőségeket legitimnek elismerni, mert azzal a saját életszínvonalá (de még inkább a profitja) kerülhet veszélybe. Helyette a hozzáférhetőségi elvek, öngondoskodás – aki fizet, az jogosult – szabályait kívánja elterjeszteni. Vegyük észre, hogy ez az elv nem az embertársi gondoskodás altruista elvéről szól, hanem bizonyos értelemben a biztosítási logika szabályait adaptálja. Aki fizeti a biztosítást (adót fizet), annak a biztosító (állam) fedezi a kárait (pl. kiesés a munka világából).

A helyzet paradoxona, hogy ugyanez a hozzáférhetőséget szabályozó réteg az is, akinek leginkább érdeke, hogy a munkanélküliség létező társadalmi jelenség legyen – ill., hogy viszonylag magas legyen. Ekkor lehetséges ugyanis alacsonyan tartani a béreket (ekkor gyenge a szakszervezet és a béralku lehetősége a munkavállaló részéről), ekkor tudunk minél kevesebb emberrel minél többet termelni, ami magas profitot eredményez.

Másrészt, éppen a profit emelése miatt, ennek a rétegnek az érdeke az is, hogy emberek foglalkoztatása helyett inkább automatizáljon. Akármilyen furcsán hangzik, a teljes foglalkoztatás valójában nemkívánatos munkaadói

⁴⁶ A modern társadalmi konfliktus. 36. oldal

⁴⁷ Később adatokon is látjuk majd, hogy soha nem volt ilyen bőséges az erőforráskészletünk, mint manapság, mégis sokkal nagyobbak az egyenlőtlenségek, mint mondjuk a kisebb erőforrások felett osztozkodó hetvenes években, és mégis többen kaphattak jogosultságot a munkára akkor.

szempontokból. A teljes foglalkoztatással romlanak a versenyfeltételek, mivel – például – nem kell félnie a munkavégzőknek az elbocsátás hosszú távú következményeitől, komoly bérharcot folytathatnak kis kockázat mellett, ami miatt nőnek a bérek (ráadásul teljes foglalkoztatásnál több embernek kell magasabb bért fizetni), ami pedig a munkaadói réteg számára nemkívánatos. Így jobb, ha a hozzáférhetőséget egy jól elhordozható munkanélküliséggel (kb. 6-8%) igyekszünk ellenőrizni.

Ezzel szemben a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatásában általános jellemző, hogy az ember „túl” nagy figyelmet kap (sok nyügget jár!), ami ellentmond az elvárásnak, amely szerint a hatékonysághoz (valójában a profithoz) kell rendelni az emberi erőforrásokat.

Nem véletlen, hogy a teljes foglalkoztatás sokkal inkább hihető alternatíva volt az 1945 utáni jóléti expanzióban, mint manapság. Egyszerűen azért, mert ekkor mások voltak a hozzáférhetőség szabályai. Ekkor nemhogy nem számított idegennek az extraprofit terhére adott nagyobb bér és bőséges szociális juttatási rendszer, de még kívánatos is volt. Mára azonban a hozzáférhetőség szabályai drasztikusan változtak. Így hiába van – még a jóléti expanzióhoz képest is – a csillagokban a gazdaság termelékenysége, a hozzáférhetőségi csatornák csapjait ma igen kevesen és szigorúan ellenőrzik – és nincs az a pénz, amiért jelenleg engednének a haszonelvű felállásból⁴⁸.

Összefoglalva tehát, ma a tárgyalt populáció foglalkoztatásának elsősorban nem anyagi akadályai vannak, hanem a hozzáférhetőségi elvek lettek mások – nagyságrendekkel több pénz lenne a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatásának támogatására, mint valaha a történelemben, azonban ez nem érdeke a hozzáférhetőséget ellenőrző gazdasági elitnek.

A racionális ember

Az itt következő rész egyik alapmotívuma a közgazdaságtan azon axiómája (a közgazdasági gondolkodás egyik oka), hogy a társadalom nem tud annyit nyújtani a javakból, mint amennyit az emberek szeretnének maguknak biztosítani. Vagyis a javak szűkösségéről van szó, amit éppen ezért el kell osztani, így vagy úgy – mindezt pedig nem csak mennyiségi, de minőségi értelemben is⁴⁹.

⁴⁸ Még mielőtt elmarasztalást éreznénk csupán a kijelentés mögött, az érintettek védelmére el kell mondanunk, hogy az uralkodó farkastörvények miatt minden engedékenység piaci megingással is járhat. Ez korábban nem volt így. A korai jóléti rendszerekben az ún. oligopóliumok voltak jellemzően a gazdaság mozgatói, akik így vagy úgy, de egyeztetett piacokon és árakkal, vagyis komoly biztonsági háló mellett tevékenykedtek. Ha egyik engedett, valószínűleg a másik is és így tovább. Ma ez drasztikusan más. A legkisebb hátrány is veszélyes lehet. Ez pedig véres harcosokká és semmiből nem engedő titánokká változtatta a piac szereplőit. Mindezzel nem azt kívánom mondani, hogy ezzel erkölcsileg védhető a helyzet, csupán azt, hogy erre is van – sajnos – racionális magyarázat. Ehhez érdemes elolvasni mindenképpen Robert B. Reich Szuperkapitalizmus c. könyvét, amely igen jól írja le ezeket az állapotokat.

⁴⁹ Nem csak egy autó vs. sok autó kérdés, hanem a Trabant vs. Mercedes is.

Az emberek racionálisan (a haszonmaximalizálás értelmében) viselkednek⁵⁰: csak akkor döntenek egy alternatíva mellett, ha az az adott helyzetben a legösszerűbb és a körülményekhez képest a legjobban járnak. Ez bizonyos korlátozásokkal, de általában igaz. Bár a racionális döntések elmélete széles körben használt megközelítés, és valóban termékeny mondanivalóval szolgál nem egy területen, azért nem feledkezhetünk meg a cselekvések egyéb mozgatóerőiről, rugóiról sem, mint pl. az értékek és normák rendszere (bár a cselekvés lehet például értékracionális is), az indulati okokból létrejövő vagy akár a hagyomány vezérelte cselekvés⁵¹.

Milyen racionalitást fedezhetünk fel a következő, ténylegesen megtörtént két esetben? Egy nagyvállalat vezetője, amely vállalat évi 30 millió forintot fizet be az államkasszába rehabilitációs járadékként, azt mondja: Lehet, hogy ebből a pénzből harminc-negyven csökkent munkaképességű embert tudnék foglalkoztatni, de milyen munkát adjak nekik? Ha adnék is nekik valamit, annyi nyűg lenne velük, hogy inkább nem foglalkozom az egésszel. A pénz így is, úgy is elmegy, akkor menjen egyszerűbben. Van elég bevételünk ahhoz, hogy megtehessük (milliárdos bevételekről van szó).

Egy másik közép vállalkozó üzemébe többeket felvettek (mivel az alacsonyabb fizetéssel járó négyórás foglalkoztatás kiválthatja a relatíve magas befizetési összeget), de azzal a kikötéssel, hogy csak a fizetésnapon jöhetnek be a minimálbérükért és a jelenléti íveket aláírni, mert munkát, azt bizony nem tudnak nekik adni (vagy legalábbis a meglévő munkákra van jobb, értsd termelékenyebb emberük).

A piaci logikában az emberek (bár a racionális viselkedés mellett együttműködést is folytatnak egyben) saját érdekeiket követik. Ezek az aggregált érdekkövetési minták közösségi haszonban is realizálódnak, azonban mikroszinten gyakran okoz problémát ez az érdekkövető racionalitás. És ezen nagyon nehéz változtatni.

A '70-es években kezdődő gazdasági válságok egyik tanulsága éppen az volt, hogy kevesebb emberrel – később pedig hozzáadódott, hogy több automatizálással – is lehet annyit termelni, mint a jóléti modellek által óhajtott „teljes foglalkoztatási rendszerben” (sőt többet!). Akkor meg miért termelnénk több emberrel – arról nem is beszélve, hogy a személyi jellegű kiadások szinte mindig a kiadások legtetemesebb részét képezik. Abban a világban pedig, amelyben ezen az elven sincs elég hely mindenki számára a munka világában (kisebb a szoba, mint amennyi a potenciális belépőknek kellenek), a megváltozott munkaképességű ember kiszorul (legtöbbször), vagy csak akkor kap helyet, ha elég olyan érv áll a foglalkoztatása mellett, hogy racionálisan választható legyen – ebben pedig hiány van általában.

⁵⁰ Ezen elv áttekintésénél kiindulópontnak az egyéni döntésre vonatkozó gazdasági elveket vesszük alapul (racionális döntések) – Kertesi–Telegdy alapján

⁵¹ Weber, M. társadalmi cselekvés tipológiáját alapul véve

Ahogy már korábban is kitértem rá, a racionálisan haszonelvű gazdaságban minden, ami nem optimális egy adott helyzetben, feladatra és körülmények között, az ésszerűtlen. Ergo, minden olyan foglalkoztatott alkalmazása, aki az adott körülmények közötti legoptimálisabb feltételeknek nem felel meg, irracionális – mert nem elég termelékeny, ezzel együtt magasak a költségei, így a haszonkulcs kisebb vele, általa.

Mi a racionális ember lényege? A költség-haszon elv alapján (mint a legegyszerűbb megközelítés) az, hogy optimalizál. A rendelkezésre álló információkból a leghasznosabb, legjobb döntést hozza (elvileg).

Meg kell értenünk, hogy sajnos a megváltozott munkaképességű emberek többsége esetén a rendelkezésre álló információk alapján nem az ő alkalmazásuk a legjobb döntés általában a haszonelvű, racionális világban. És a tapasztalatok azt mutatják, hogy *gyakran még akkor sem, ha elég pénzt teszünk melléjük támogatásként, mert az összes költség és haszon egyenlegében ettől még az egész nem biztos, hogy megéri* (lásd csak pl. a megnövekedett figyelem, a munkahely hozzáalakítása egy vak emberhez stb.).

A racionális gondolkodás, ami olyannyira jellemző tehát a piaci szférában, hatalmas, szinte áthatolhatatlan hegyként tornyosul a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatásának széleskörű megvalósulása előtt – amennyiben naturális piaci logikákat akarunk meggyökereztetni, ahogy ez ma sokszor megjelenik elvárásként. Szinte kibékíthetetlen ellentmondásról van szó.

Ezzel együtt ki kell mondanunk, hogy csak irracionális tartalommal lehetséges, hogy egyáltalán ilyen foglalkoztatás létrejöjjön külön érdekek nélkül a mai piaci szférában – legalábbis az esetek döntő többségében. Lehetséges, van rá jó néhány példa, de nem beszélhetünk róla általánosságban. Szólhatnak racionális érvek ugyanis egy mozgássérült vagy más fogyatékkal élő mellett (leginkább szellemi foglalkozások körében), ebben az esetben a racionalitáson belül is megvalósult foglalkoztatásról beszélhetünk. De abban a pillanatban, ha áttekintjük, kikről van szó zömében (iskolai végzettségek, fogyatékosság típusa stb.), az is világossá válik, hogy ez csak egy kisszámú csoport számára járható út ilyen könnyen, és csak bizonyos területeken érvényes, az általánosíthatóság próbáját nem állja ki.

Így ha tényleg foglalkoztatni akarunk – és továbbra is azt mondom, hogy lehetséges, csak másképp –, akkor számolnunk kell ezzel az akadállyal, és bármit teszünk le az asztalra, elég racionálisnak kell lenni ahhoz (értsd: eléggé meg kell érnie), hogy a racionális „döntészeknek” is elfogadható legyen.

Piaci verseny

Egy társadalom gazdasági életét általában célszerű piaci alapokra helyezni – mondja a (mai) közgazdaság egyik alapelve. A piaci logikában az emberek saját érdekeiket követik, amely érdekek azonban mégis, az összeadódás foly-

tán közös érdekeket (is) előmozdítanak.⁵² Ezzel a piaci szereplők, ahelyett hogy káoszt hoznának létre, figyelemre méltó módon alakítanak ki hatékony vállalkozásokat, árakat, igényeket, összhangot (ezt nevezi Smith láthatatlan kéznek). A piaci mechanizmusok azonban nem igazán gondoskodnak arról, hogy mindenkinek legyen tető a feje felett, elég élelme, ruhája és egészsége – vagy hogy tárgyunknál maradjuk, munkája. Ezért ma gyakran alapelveként jelenik meg a piaci szabályzásban (különösen makroökonómiai szinten), hogy a kormányzás révén olykor javítani lehet (és kell) a piac által megszervezett gazdaság eredményein, de a javak elosztásán mindenképp.

Mint láthatjuk, a piaci elvek lényege az előbbi racionalitás, vagyis, hogy racionális döntések által önérdeteket követve érik el az óhajtott teljesítményt a piac szereplői. A hangsúly az önérdeten van. És bár tényleges közösségi haszon is létrejön ezáltal, ma már elég tapasztalatunk van ahhoz a piaci világról, hogy tudjuk, a piac önmagában nem fog minden esetben optimálisat létrehozni (vagyis a láthatatlan kéz csak bizonyos korlátozásokkal működik „jól”).

Ez a piac viszonylag jól kezeli a termékeket, szolgáltatásokat, azok sokszínűségét, árakat, trendeket és a hozzájuk kapcsolódó humánerőforrást is.

Piaci alapokon azonban a megváltozott munkaképességű emberek nem igazán piacképesek (legtöbb esetben) – sem egyéni, sem intézményesített szinten. A piac lényege a racionális verseny a piaci pozícióért, vagyis a nagyobb haszonért, ezzel pedig a nagyobb befolyásért (a legjobb helyekért). Aki versenyelőnyt szerez, profitot szerez, megélhetést szerez (vagy legalább életben marad). Ezért logikus a piaci elvek szerint, hogy ebben a helyzetben, a versenyben a termelő erők (munkások) lecserélhetők, alakíthatók, átszervezhetők, elküldhetők stb., vagyis a piac változására pl. a humánerőforrás változtatásával reagálhat a szereplő: elbocsátással, szerkezeti és tudáskapacitás átalakításával stb. És ha valaki figyeli a válságok, átmeneti nehézségek és egyéb befolyásolók által a piaci szereplők mozgását, azt is tudja, hogy sokszor a legelső lépés éppen a leépítés, átalakítás, vagyis a humánerőforrás cseréje, csökkentése, megváltoztatása. Valójában a piac az embert áldozza fel a legkönnyebben belső logikájából adódóan (mivel ez a legdrágább és legkönnyebben variálható eleme is egyben). Miért? Mert mindig tud az elküldöttek helyére jobbat, olcsóbbat, és mivel humánumból „túlkínálat” van, nem érdeke, hogy kötődjön emberekhez – néhány esetet kivéve. Ez az alapja a piaci munkavállalók versenyének. Alapmotívuma pedig, hogy a gazdaság emberi része könnyen variálható, és variálódik is. A tartalékos seregnek elnevezett munkanélküliek tábora erre az egyik garancia.

Hogyan határozódnak meg egy ilyen helyzetben a megváltozott munkaképességűek? Egy ilyen versenyben abszolút hátrányt szenvednek. A piac nem humánus. Ők pedig versenyképtelenek a legtöbb esetben. Egy kis ré-

⁵² Lásd Smith, A.: Nemzetek gazdagsága, 1776

szűk időnként helyzetbe kerülhet, és egy másik részük így vagy úgy talán helyzetbe hozható, de ez csak a kisebb szegmensre lehet igaz a piac szabályai miatt – és sok esetben már a kisebbség foglalkoztatásához is plusz-ösztönzők kívánatosak. Értsük meg, a piac nem akar veszíteni, márpedig a viszonylagos bőségből van kit választani a jobbak közül, így nem akar a „rosszabbakból” gazdálkodni, mert egyszerűen nem éri meg neki. Ez a piac uralkodó rendje. Hogy mindez jó vagy rossz, azon lehet vitatkozni, de a piac attól még ilyen.

Ha közvetlen versenyhatásoknak akarjuk kitenni őket a már említett bevett logika alkalmazása kapcsán („mindenki vissza a munkapiacra!”), akkor azt csak korlátozásokkal tehetjük meg, különben a rehabilitációs-integrációs célok megsemmisülnek. A rehabilitáció tűréshatárokat feltételez, toleranciát, irracionális kitartást egy ember mellett, annak tudomásulvételét, hogy a megváltozott munkaképességű személy lassabban, körülményesebben, nagyobb odafigyeléssel tud csak legtöbbször dolgozni (pl. betegségéből kifolyólag), miközben ezért nem veszíti el a munkáját.

Azonban a piac nem tud várni, nem türelmes, nem bocsát meg, nem néz el semmit. A láthatatlan kéz az az összműködés által kifejlődő szabály, ami könyörtelenül a haszonérdekek mentén hat. Ez hasznos a piacon (ha a profit a cél), de csak korlátozásokkal (áttételesen) alkalmazható (ha ez egyáltalán) a közösségi és humánus érdekek, ezzel együtt a rehabilitáció mentén. Gyakran élethalálharc folyik a terepen egy-egy szegmensért, amely helyzet csak akkor képes elviselni nehezen vagy egyáltalán nem változtatható alkotóelemeket, ha az általuk keletkező versenyhátrányt valaki kompenzálja. És amint már említettem, a pénzbeli kompenzáció nem minden esetben elég.

Összefoglalásul elmondhatom, hogy míg a piaci verseny, amely a munkapiacon lévőket meghatározza a foglalkoztatás terén, és jól tesz bizonyos gazdasági összetevőknek is (pl. profit), a megváltozott munkaképességű foglalkoztatásban komoly korlátozásokkal vehető csak figyelembe.

Önálló gazdálkodás?

A piacon magától értetődő az önálló gazdálkodás. Azonban ehhez megvan mindene, ami ehhez kell. De megvan-e ugyanez pl. a szociális foglalkoztatásban?

Az intézményi ellátásban a saját termékek előállítása, amelyet a szféra pl. az intézményi vagy intézmény közeli foglalkoztatásban gyakran preferál/na, illetőleg rendre ajánlatokban és „elvárásokban” megjelenik, csak kifejezett korlátozások között elképzelhető és ésszerű. Ez az elképzelés feltételezi, hogy az abszolút versenyhátrányban élők, piaci kompetenciák hiányában, termékfejlesztési és marketingtudás nélkül is kiléphetnek a piacra és ott megélhetnek, vagy legalábbis nagyban hozzájárulhatnak a saját működésükhöz, esetleg még a GDP-hez is. Azonban – bár vannak rá igen kiváló példák – a legtöbb ilyen eset egyszerűen utópia (ami megint csak a hibás általánosí-

tásból következik). Nem mindenki akar tudomást venni arról, hogy ami a piaci szereplők esetében természetes, az gyakran csak komoly korlátozásokkal, átgondolással elképzelhető a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatásában. És még, ha lehetséges is bizonyos megkötések mellett (és én azt vallom, hogy igen, amire sok saját példánk is van, és később még írok róla), a kiterjeszthetősége kérdésesebb, mint ahogy egyesek tálni és előírni igyekeznek. Egy ilyen foglalkoztatási törekvés egyszerűen nem koherens, nem minden tekintetben átgondolt, amit az is bizonyít, hogy az ebben a modellben megfogalmazott próbálkozások egyike sem tudott még áttörést hozni – és ha prognózisunk nem csal, ez nem is fog változni. Jelenleg a foglalkoztatottak döntő többsége egy ilyen esetben elvárt komplex emberi teljesítményre nem alkalmas. Akár több száz képzetlen, beteg, nem túl motivált emberrel versenyképes gyártási folyamatokat végigvinni alig hihető vállalkozás legtöbb esetben. Ráadásul az intézményi foglalkoztatásban a foglalkoztatók többsége nem rendelkezik az ehhez elégséges és szükséges kompetenciákkal, esetleg tőkével. A gépesítés pedig olyan alacsony szintű ezeken a helyeken, hogy igazi versenybe szállásról nem beszélhetünk. Ha tetszik, ha nem, a mai megváltozott munkaképességű foglalkozási modellek döntő többsége nem, vagy csak erős korlátozásokkal piacképes. A piacképesebb modellek, próbálkozások egy része is arra épít⁵³ – ahogy már említettük –, hogy van a szférában egy kisebb réteg, akik között relatíve magas művészi, kézműves, értelmi és egyéb képességek vannak ilyen munkára fogható állapotban. Azonban ez csak az érintettek egy részére igaz, a többség semmilyen piacképes kompetenciával nem rendelkezik – sem személyi, sem munkakvalitásait illetően –, csak egy kis réteg található a populációban, akikben a munkatapasztalatok, képzettségek, egyéni képességek, fizikai ismérvek és motiváció piaci viszonyok között is jól használható módon, együtt jelenik meg.

Ezért piaci szempontból két fő irány lehetséges: Kihasználja a szféra azon kevesek munkáját (pl. az intézményi foglalkoztatásban), akik elegendő kompetenciával bírnak, hogy piacképes termékek (szolgáltatások) „előállításában” vegyenek részt (önálló termékfejlesztésre, kreatív munkavégzésre igaz, mint pl. gépi ipari, akár termékfejlesztési munkák vagy szellemi munkák).⁵⁴ Tudomásul véve, hogy a foglalkoztatottaknak csak kis része alkalmas erre.

Illetőleg elfogadjuk azt a tényt, hogy a legtöbben az érintettek közül csak egyszerű munkák végzésére képesek, akik alapvető összeszerelő és betanított munkákat végeznek, egyszerű szolgáltatásokat látnak el stb., amelyek viszont tényleges piaci igényekre reagálnak és legtöbb esetben munkaintenzívek (és mindez lehet intézményi, integrált, tranzit stb. formában egya-

⁵³De nem mindegyik, mivel pl. a könyv végén bemutatott, jelenleg immár második éve kísérleti fázisban lévő klaszteres foglalkoztatási modellprogramunk éppen arra hivatott, hogy a leggyengébb teljesítményű, megváltozott munkaképességű réteget is valódi, piaci munkavégzésbe vonja be.

⁵⁴Ilyen pl. a szociális foglalkoztatásban kialakult Fruit of Care rendszer, de említhetjük még a Moralbaféle összefogást is stb.

ránt). Ez persze nem zárja ki a fejleszthetőséget, az előrelépés lehetőségét, azonban abban a hitben sem ringathatjuk magunkat, hogy a fejleszthetőség mindenkire egyformán kiterjeszthető.

Több tanulmány utal arra, hogy az emberi „önmegvalósítást” nem szolgáló munkák nem elég integrálók⁵⁵, nem tud kiteljesedni bennük az ember. Ezért ajánlásokat fogalmaznak meg, amelyek szerint olyan munkákra kell átképezni, integrálni a megváltozott munkaképességeket, amelyek ezt a kiteljesedést is szolgálják. Ezt lépten-nyomon a szemére vetik a „csak” munkaintenzív feladatoknak. Úgy tűnhet, ezzel nehéz vitatkozni.

Minden ilyen kritika azt az érzetet kelti az emberben, hogy mások bezzeg ki tudnak teljesedni. Hogy máshol bezzeg ez megvalósul, és akkor miért ne lehetne követelmény ugyanez a csökkent munkaképességűek esetén. Csak-hogy tudnunk kell, a munkák többsége a formális gazdaságban sem ad lehetőséget a kiteljesedésre, abban a rétegben sem, amely nem megváltozott munkaképességű. A „mindenki kiteljesedhet” programja úgy vélem, csak utópia, és egyszer már kudarcot vallott az ipari forradalom nagy várakozásaiban, és félek, hogy ez most sincs másképp. Ha tetszik, ha nem, a piaci szférában az alacsonyan képzett munkaerőnek egyébként sincs túl sok kiteljesedési lehetősége. Ezt lehet nem szeretni, de tudomásul kell venni. Százezreknek, millióknak nem lehet cél a kibontakozás, hanem csak a megélhetés.

Másrészt sokéves tapasztalatunk (és nem csak a mienk) azt mutatja, hogy nem feltétlenül ennél az összetevőnél húzódnak az érdemesség határai. Jól látható ugyanis, hogy a foglalkoztatottak számára sokszor csak az a lényeg, hogy értelmes – értsd tényleges és értéket teremtő, termelő – munkát végezzen.⁵⁶ Ami a „kiteljesedés érzését”, vagy még inkább a megelégedést adja, inkább a tapasztalatunk szerint az az odafigyelés rájuk (ezt nevezném most itt szociális tartalomnak), az emberszámba vétel, a ténykedés értelem- és értéktartama. A pszichiátriai és értelmi fogyatékos populációban az odafigyelés, emberség és termelőmunka találkozása komoly változásokat és integrációs értékeket hordoz (Gyetvai, 2010). Ezek az emberek többnyire tisztában vannak azzal, hogy nem fognak komoly munkafolyamatokat rájuk bízni, ilyen igényük legtöbbször nincs is. Sem nagy kihívással, sem nagy felelősséggel nem akarnak és nem is tudnak megbirkózni legtöbbször. Azt akarják, hogy megbecsüljék őket, ne tartsák feleslegesnek, dolgozhassanak. A teljesítmény és az érzés ugyanis nem feltétlenül attól függ, mit is csinálnak, és gyakran még attól sem, hogy a fizikai munkakörülményeik milyenek.⁵⁷

⁵⁵ Pulay Gy., 2008, 2009. Balogh Z.–Ceglédi G., 2007

⁵⁶ Egy fogyatékos ellátott egy állami intézetnél, amikor több év kvázi-munka után a foglalkoztatási modellkísérletünk következtében elkezdett igazi termelő munkát végezni, az első napok után alig tudott eltelni az örömtől, és folyton azzal ment haza, hogy „anyu, dolgoztam, tényleg dolgoztam”.

⁵⁷ Hogy hogyan érzik magukat az emberek, nem feltétlenül attól függ, mit és hogyan csinálnak. Jól mutatja ezt 1924-ben egy amerikai vállalat, a Western Electric telephelyén, Hawthorne városkában a cég mérnökei azt kezdték vizsgálni, milyen megvilágítás a legmegfelelőbb a dolgozók számára. A kísérlethez felállított csoport teljesítményadatai azonban meglepőek voltak. A csoport teljesítménye ugyanis, akár rontottak, akár javítottak a megvilágításon, folyamatosan javult. Amikor már nem lehetett látni, a munka

Így a saját termék, a piacon lévő verseny csak korlátozások között fejleszthető, értelmezhető ebben a szektorban, amely korlátokkal tisztában kell lennünk. Ez a kritérium azonban a jelenlegi jogi szabályozásban nem jelenik meg, sőt most sokkal ellentmondásosabb, mint előtte.⁵⁸

A korábban említett gyengeségek a kapacitási és fejlesztési gyengeségekkel rendkívüli módon megnehezítik a valódi piacon történő megjelenést (ember, termék és szolgáltatás egyaránt).

Vagyis a gazdaságban érvényes termék-előállítási elvek nem kedveznek sem a személyes, sem a piacon megjelenő szolgáltatások és termékek (különösen ezek együttese) terén ennek a szektornak. Ezt pedig tudomásul kell venni, ha nem akarjuk becsapni magunkat, és tényleg be akarunk hozni valamit a gazdaságossági elvekből ebbe a szférába.

Foglaljuk össze!

Nagy különbség és döntő különbség tehát a szociális irányultsággal is bíró foglalkoztatás (ide értve nemcsak a szociális és védett jellegű foglalkoztatás stb. formáit, hanem az integrációhoz minél közelebb lévő, de megváltozott munkaképesség miatt bármilyen megalkuvásra kényszerült foglalkoztatási formákat is) és a piac között, hogy a piac a piaci változásokra a munkaerő hozzáigazításával (is) tud reagálni, sőt legtöbbször ezzel (is) reagál – olyan embert vesz fel, aki el tudja végezni az adott feladatot, vagy éppen elbocsátja a felesleges munkaerőt stb. Erre pl. a szociális foglalkoztatók vagy egyáltalán nem képesek, vagy csak nagyon szűk mozgástérrel, amit pedig még szekunder módon az ellátási jog maga is szabályoz, korlátoz (a mozgástér tehát igen szűk a humánerőforrás tekintetében).

Ez egyedül abban az esetben nem a legfontosabb kitételek egyike, ha a megváltozott munkaképességű az épekkel egyenrangú munkát végez azonos feltételek mellett, és ezt a foglalkoztatója is elismeri. Minden más esetben,

leállt – egyébként azonban a teljesítményváltozás nem követte a megvilágítás ingadozó minőségét. Bár a kísérletet leginkább módszertani órákon emlegetik manapság, fontos mondanivalója, hogy az odafigyelés a munkaerőre gyakran hatékonyabb munkahatékonysági eszköz, mint más. A kísérletről, illetve így a városról kapta a nevét aztán a Hawthorne-effektus, amely klasszikus példája annak, hogy a kísérletező személy mennyire befolyásolja maga is a kísérlet kimenetelének alakulását.

Azt amit csinálnak az értelmileg sérült emberek, fontosnak és meghatározó tevékenységnek élik meg. Monotóniátűrő képességük nagyon magas, de az ilyen típusú munkát mégsem alulfoglalkoztatásnak élik meg – lektori megjegyzés (Hanich Ferenc).

⁵⁸ A szociális foglalkoztatásban jogi áthágást követ el, aki nem az engedélyben fix és körülményes úton változtatható TEÁOR besorolás szerinti tevékenységet kíván végezni. Mindez azért problémás, mert a különböző munkafolyamatokra és szolgáltatásokra létrehozott rendszer nem illeszkedik a szociális foglalkoztatás logikájába. Itt ugyanis a munkakipróbálásnak, különböző tevékenységek begyakorlásának széles körét kellene elvileg biztosítani, amelyre azért is szükség van, mert sokféle és eltérő képességű és rehabilitációs igényű kliens van jelen. A kötelező TEÁOR szerinti foglalkoztatás vagy teljes mértékben leszűkíti ezeket a lehetőségeket, vagy pedig arra ösztönzi az intézményeket, hogy akár 20-30 tevékenységet is bevegyenek a szakmai programba. Ráadásul mivel általában egyszerű, munkaintenzív feladatokat látnak el, gyakran valójában nem is létezik olyan besorolás, amely az ő tevékenységüket lefedné. Eközben egy piaci szereplő egyszerű munkával való jelentkezésekor a bonyolult új kvázitevékenység felvétele miatt vagy nem tudnak munkát végezni, vagy „szabálytalanul” kell elvállalniuk egy feladatot.

tehát minden olyan esetben, amelyben akármilyen kis mértékben, de a piaci szereplőtől mint munkáltatótól megalkuvást vár el a szituáció, azonnal ellentmondás keletkezik, és könnyen lehetséges, hogy a piaci helyzet esetleges romlásával életbe lép a munkáltató haszonmaximalizálási racionalitása, ami a megváltozott munkaképességű „csökkent értékének” kiküszöbölésére ösztönöz.

Azonban mivel a piaci szabályok óhatatlanul fontos és megkerülhetetlen elemei kell hogy legyenek a foglalkoztatásnak (ettől éri meg), meg kell keresni azokat a lehetőségeket, amelyek kompenzálják a piaci hátrányt – teknősbéka-knak kell nyulakkal versenyezni⁵⁹, ahol a teknősbéka csak az ötletességével, találékonyságával nyerhet.

Ez a probléma esszenciája! Így ez mutat rá legerőteljesebben arra az ellentmondásra, ami a két logika között fennáll. A piaci és a csak részben piaci logika nem egyeztethető össze maradéktalanul. Abban a pillanatban, hogy erre kísérletet teszünk, felborul a megszokott rend, és féltő, hogy átgondolatlan adaptációval csupán álmegoldásokat erőltetünk. Így csak olyan modellek jöhetnek szóba, amelyek erre tekintettel vannak – mindkét irányból.

Öntsünk tiszta vizet a pohárba, avagy további elvi ellentmondások, amelyeket nem hagyhatunk figyelmen kívül

A tárgyalt populáció piaci esélyeinek latolgatása közben néha hajlamosak vagyunk elfelejteni néhány olyan összetevőt, amelynek figyelembe vétele nagyobb fokú óvatosságot kellene, hogy kíváltson belőlünk. Hogy lássuk, milyen egyéb nehézségek jelennek meg a probléma megoldása kapcsán, lássunk néhány hozzászólást a témában⁶⁰:

„A szolgáltatás (*mint munkát teremtő, egyéb szektorokból kikerülőket fel szívó ágazat – a szerző*) így olya mitikus ágazat Európában, amelyet mindig mint megoldást emlegetnek az európai politikusok, de jelen formájában nem válthatja be a hozzá fűzött reményeket (Beck, 1996)” – vagyis nem adhat elegendő munkahelyet azok számára, akik jelenleg kiestek pl. az ipari munkaerőpiacról (ennek számos oka van, de ezeket itt nem részletezzük). Többen ebben reménykednek, pedig a remény nem valós.

„...a munka- és teljesítményethosz a munkaképes korúak közel fele számára egy hazugság, a munka révén való identitás lehetetlenség így, mert a gazdasági rendszernek nincs szüksége, vagy nem rendszeresen van szüksége munkaerejére (Gorz, 1991: 24).” Vegyük észre, hogy nem azért, mert önmagában a munka erre nem alkalmas, hanem mert a formális gazdaság érdekei ezzel ellentétesek!

⁵⁹ Eisopos, illetőleg ezt a példatörténetet dolgozta át La Fontain később – maga a történet egy klasszikus paradoxon, ami talán éppen ezért jellemzi azt a paradox helyzetet, amelyben a felmerült kérdéseket meg kell oldani.

⁶⁰ Csoba J.: A tisztas munka c. könyve bevezetőjéből. Lásd irodalomjegyzék

„Egyelőre nehéz elfogadni és elképzelhetetlen kimondani, hogy az emberek egy részének léte fölöslegessé vált, és nem azért, mert a halál előbbutóbb eléri őket, hanem azért, mert pusztán létük nem alkalmazkodik az uralkodó logikához, mert már nem hoz hasznat, sőt épp ellenkezőleg, sokba kerül, túl sokba (Forrester, 1998: 34).”

„A politikusok sokat beszélnek a munkanélküliségről, de úgy tesznek, mintha a meglévő munkaerő-piaci eszközökkel minden probléma megoldható volna... Évek óta keressük azt a sikeres munkaerő-piaci politikát, amely nem csupán sikeresnek tűnik, hanem valóban az is (Trube–Wittig–Koppe, 2000: 6)” – azonban megtalálni eddig nemigen sikerült, és ennek nem anyagi, hanem ideológiai okai vannak, ahogy később látni fogjuk.

„Vajon a munkaerő-piaci politika, amely egyoldalúan arra koncentrál, hogy az elsődleges munkapiacra visszailleszen, megfelelő válasz-e a világszerte szűkülő keresőtevékenységre? (...) A munkaerő-piaci intézményrendszerre nehezedő nyomás, hogy hatékonyan közvetítsen az elsődleges munkaerőpiacon, nagyobb, mint az a nyomás, hogy úgy foglalkozzon emberekkel, hogy azok valóban eredményesebben közvetíthetők legyenek (Trube–Wittig–Koppe, 2000: 6).”

„A fejlett ipari társadalom (munkavállalóinak – Cs. J.) csak egy részét engedheti dolgozni, mert csak így maradhat versenyképes... Ha az összes munkanélkülit sikerülne átképeznie, a legnagyobb bajban lenne: ők sem kapnának munkát, mert ilyen mennyiségű munkáskézre nincs szükség (Almási, 1995: 192)” – emlékezzünk a bevezetőben említett szobára és korlátaira!

Eddig az idézetek. Csak reménykedni tudok, hogy másokat, tőlem felelősebb és döntésképesebb pozícióban ülőket is mélyen elgondolkodtat ez idézetek fontos tartalmi mondanivalója.

Hogyan foglalhatjuk össze az idézetek tartalmát? A probléma nem az anyagiak vagy egyéb összetevők hiánya: ideológiai és érdekütközések vannak. Sokkal több áll rendelkezésre, mint amennyi elég lenne, de mindez sokkal kevesebb hozzáférhetőséggel párosul, mivel a gazdasági elit érdekei ezt kívánják. És amíg ez nem változik, addig a megváltozott munkaképességűek helyzete rögzített – mégpedig a legalsó szinten és nem a munka világában. Áttörésre pedig nem sok az esély.

Éppen ez az a pont, amely miatt a később kibontott foglalkoztatási elveinket szigorúan a két szféra (szociális és gazdasági) egymásnak való megfeleltetésére dolgoztuk ki. Csak így lehetséges, hogy az egyszerre szociális és gazdasági elvárás egyszerre is teljesüljön, ami alapvető, ha az akadályként jelentkező gazdasági érdekeket javunkra, illetve a tárgyalt populáció irányába akarjuk billenteni.

Ellentmondás a fejlődési irányban (is)

Sajnos a problémák felsorolásának még nincs vége. A munkaparadigma változása szintén több ponton csapdahelyzetet idéz elő.

Az ipusztuáialis társadalmakat megelőző, majd bennük folytatódó munka-megosztás, a taylorizmus részekre osztott munkafolyamatai, majd a huszadik században kialakult ún. fordizmus⁶¹ és toyotizmus⁶² után ma új munka-ethoszkor köszöntött be, a gatesizmus.⁶³

Amint Csoba Judit írja, a gatesizmus rendszere eleve nem is törekszik teljes foglalkoztatásra, ebben a rendszerben csak a legjobbak kerülhetnek be a hagyományosan értelmezett munka világába. Itt a munkaadó feladatokra, projektekre szerződött, mégpedig, amennyire lehet, mindig a legjobbakat. Akkor és csak akkor veszi igénybe az emberi erőforrást, ha éppen szükség van rá (just in time). Erre a logikára vezethető vissza a kiszervezéses rendszer is, amikor mindent kiszerveznek a cégből (a karbantartó műhelytől kezdve a takarítókig), mivel csak annyit akarnak a munkájukra kifizetni, amennyit tényleg szükséges, a többi időben pedig vállaljon egyéb munkákat a kiszervezett egység, ha tud. Kimondottan költséghatékony módszer – de csak a cég érdekei szempontjából, a munkavállalóknak viszont mindez óriási probléma. Ebben a rendszerben a fizikai, egyszerű munkát végzők a legnagyobb vesztesek, mivel őket helyettesítik legelőször gépekkel, technológiákkal.

Sennet így jellemzi a gatesizmust: „...szilárd rend nélkül, fogódzók nélkül a káosz közepén kell újra és újra teljesítményt nyújtani, új értéket teremteni. Ezeket a tulajdonságokat csak a győztesek bírják. Azok a személyiségek, akik ezekkel a tulajdonságokkal nem rendelkeznek, elvesznek a modern kapitalizmus dzsungelében.”⁶⁴

Gyors karrier, stabil öntudat, nagyfokú függetlenség, kiegyezés a konkurens léttel, maximális azonosulás a versenyszellemmel stb. – ilyen és hasonló tulajdonságok sora szükséges a gatesizta létben való előrejutáshoz, megál-láshoz.

És ha ez még nem lenne elég, hadd tegyünk hozzá még két fontos dolgot, amolyan mai jelszót: információs társadalom, tudásalapú társadalom.

Vajon az új munkaethoszbán elvárt és érvényesíthető feltételek közül hányval rendelkeznek az általunk tárgyalt populáció tagjai?

Miközben az ún. egészséges munkavállalók között ezek sokszor csak elcsépeelt szavak, a fogyatékkal élők számára elérhetetlenebb csúcsokat jelen-tenek, mint maga a Csomolungma.

Gondoljunk bele, a lehetséges munkák 3-6%-a a mezőgazdasághoz, kb. 30-40%-a az iparhoz, míg 50-70%-a a szolgáltatói szektorhoz kapcsolódik

⁶¹ Leegyszerűsített lényege a futószalag, a tömegtermelés és a részekre szabdalt munkafolyamat (mint a taylorizmusban), amelyben minden ember csak egy bizonyos részfolyamatot végez el.

⁶² A fordizmus javításaként jelenik meg, mivel ott nagy, kb. 20%-os selejtmennyiséggel dolgoztak. A lényege, hogy nem csak végrehajtóvá, „katonává” teszi a munkást, hanem maga is ötletelője, résztvevője, „mérnöke” a folyamatnak. A termelés a más bánásmód hatására megkétszereződött, a selejt 2%-ra csökkent.

⁶³ Gates, B. neve után – említi Csoba J., az idézett könyvben, 33. oldal.

⁶⁴ Sennet, R. 2000: 77. Idézi Csoba J. az említett kiadványban, 39. oldal

(nemenkénti nagy eltérésekkel).⁶⁵ Mi jellemző a részterületekre? Hogy a mai technológia mellett nem igazán munkaintenzív egyik sem. Mára még a korábban sok egyszerű munkát felszívni képes mezőgazdaság és ipar is elvesztette munkaintenzív jellegét, átadva helyét a modern technológiáknak. És a szolgáltatások területén ugyanez a helyzet, de legalábbis erre halad minden törekvés – jussanak eszünkbe az automata bankok, benzinkutak, vasútállomások jegyeladó automatái, hogy csak néhányat említsek, vagy az internettel egyre nagyobb teret hódító, jórészt automatizálható elektronikus ügyintézés.

Hogy a probléma még összetettebb legyen, fontos tudnunk, hogy a '80-as években olyan strukturális változások kezdődtek (ekkor még leginkább az USA-ban, később áttérjedve Európára), amelyek nem teszik biztatóbbá a foglalkoztatási képet az érintett populáció számára, de legalábbis komolyan árnyalják azt, ha mobilitásról vagy előrejutásról gondolkodunk a tárgyalt populáció kapcsán. Ekkor kezdett átalakulni a jóléti berendezkedésben hagyományos lépcsős modellnek mondott foglalkoztatási struktúra ún. „U” alakúvá. Wright és Dwyer kimutatta⁶⁶, hogy ebben az időszakban az Amerikában 1992 és 2000 között létrejött 15 millió új munkahely egyharmadát a társadalmi rétegződésben legfelül lévő ötöd foglalta el, 20%-át a legalsó és mindössze 6%-át a középső. Vagyis az állások kínálata eltolódott a jobb állások felé, és mellette leginkább a legrosszabb állások gyarapodnak még tetemes mértékben (ezért is nevezik „U” alakúnak). Vagyis a lehetőségek vagy legalul vagy legfölül bővülnek, ami két irányba hagy mozgásteret: vagy az alig elképzelhető felsőbb állások felé orientáljuk az érintetteket, ami nem reális törekvés a legtöbb esetben, vagy az alsó részekre koncentrálnak őket, ahol jelenleg is vannak, ha vannak egyáltalán. Manning azzal egészíti ki⁶⁷, hogy a „remek” és „ócska” állások mellett középszintű irodai és szakmunkásállások nemigen teremthetnek.

Hogy a dolog még kilátástalanabbnak hasson, látnunk kell egy tendenciát: Atkinson ajánlasként fogalmazza meg a következőket: „A kormányzatoknak két lépést kell tenniük: Egyik, hogy támogassák a cégeket az alacsony bérezésű munkahelyek gépesítésében... *(ennek hatására – a szerző)* a legtöbb alacsony bérezésű, unalmas munka pár éven belül megszűnne, a munkások lemorzsolódhatnak vagy átmehetnének más munkakörökbe. Van még egy sor más lehetőség is a »kulimunkák« automatizálására *(itt említi a Net és az új technológiák által kínált lehetőségeket pl. – a szerző)*”.⁶⁸

Alig szükséges elemeznünk az „U” modell és az Atkinson állítása között kirajzolódó ellentmondást, ami azonnal nyilvánvaló, ha közben magunk elé képzeljük a megváltozott munkaképességűek népes táborát. Atkinson feltételezi ugyanis, hogy az alsó munkák megszűnésével (amit kérdés, honnan iga-

⁶⁵ A munkaerő-felmérés idősorai (2000-2005) – kimutatás alapján. Forrás: www.szmm.gov.hu

⁶⁶ Idézi Atkinson, R. G. az Egyenlőtlenség az új, tudásalapú gazdaságban c. írásában, 2006

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Uo.

zolhat, mivel az „U” tendencia ennek éppen ellenkezőjét mutatja) az emberek feljebb léphetnek (a munka által) – már ha van hova! Az elképzelés szerint a „kulimunkák” megszűnésével mintegy felfelé toljuk az alsó réteget. Csakhogy ennek éppen az ellenkezője felé halad a munka társadalma, nem is beszélve arról, hogy az elmélet hamis kiinduló pontja az, hogy valamilyen módon ezek az emberek tömegesen feljebb léptethetők a társadalomban, amely logikát számtalanszor megcáfolt az elmúlt évtizedek számos átképzési-munkába jutási programja. Sem az „U” modell, sem a tanácsosok nem abba az irányba hatnak, amely kedvezne a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatásának, és ezt jó szem előtt tartani.

Hogy illeszkednek a gatesi és informatikai forradalomként jellemzett rendszerbe, annak jövőképebe az említett alacsony végzettségű, idősödő, akár többféle fogyatékkal élő, netán értelmi fogyatékos, de majdnem biztosan pszichiátriai beteg (is!) emberek? A válasz többnyire a sehoggy. Minden e téren fontos jellemzőjük ellentmondásban van azzal az elvárásrendszerrel és versenyhelyezettel, amelyben érvényesülniük kellene.

Vajon melyik átképzés hozhatja őket olyan pozícióba, amely elégséges képzettséget és kompetenciát ad nekik ahhoz, hogy nyertesek legyenek? És ha ez lehetséges is lenne, mit oldana meg? Ettől a példabeli szoba és a szoba gazdáinak szabályai vajon mennyit változnának?

Másrészt, ahogy ma egyre egyértelműbben kitűnik, a munka világában már nem annyira az ismeretekről, a rutintól van szó, hanem a képességekről (alkalmazkodás pl. a folyton változó kihívásokhoz és helyzetekhez). Folytonos megújulás és folytonos alkalmazkodás a jelszó. Ahogy Simmel mondja⁶⁹ a társadalmi változások kapcsán, amelyek a korábbi korok közösségi berendezkedését a modern létformára váltották fel, és amelyek által létrejött pl. a modern nagyvárosi életforma: ebben a világban csak egy állandó van, a változás.

És ha ez nem lenne elég, még egy fontos adalékkal szeretnék szolgálni, ami a következő fejezetek szempontjából igen lényeges lesz.

„Mivel a tőke és a pénz mobilis lett, a veszteséget a munkaerőpiacnak kell lenyelnie. (...) ...közgazdászok és menedzserek meg vannak róla győződve, hogy a mai kapitalizmus a jelenleg foglalkoztatottak 20%-ával tudna igazán jól működni⁷⁰ – a többire nincs szükség. Ez »a munka nélküli« társadalom utópiája.”⁷¹

„Az új, lassan kirajzolódó új világ, a kibernetika, az automatizálás, a forradalmi technológiák jele alatt kialakuló világ, amelyben a hatalom gyakorlói ezentúl szép lassan visszahúzódnak egy légmentesen elzárt ezoterikus övezetbe. (...) És persze nincs semmi valóságos kapcsolat a munka világá-

⁶⁹ A nagyváros és a szellemi élet. In: Városshociológia. Szerk.: Szelényi I. Budapest, 1973. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

⁷⁰ Mások is legfeljebb 30%-ot mondanak.

⁷¹ Almási, 1998: 139. Idézi Csoba J. a már utalt műben, 43. oldal

val, fel sem használja, és ha nagy ritkán mégis kénytelen érintkezni vele, akkor idegesítő, patetikus, gondjai és nyomorai által vezérelt parazitának tartja, amely makacsul, minden áron létezni akar. Pedig oly kevésbé hasznos. (...) Mit is kezdhethének ezekkel a költséges »alkalmazottakkal«, akik tagjai a társadalombiztosításnak, de a gépekhez képest igen megbízhatatlanok és ellentmondásosak. A gépek bezzeg kemények és hidegek, fogalmuk sincs szociális támogatásról, ezért aztán jól kezelhetők, mindennek tetejében gazdaságosak is, nem gyötrik őket zavaros érzelmek, veszélyes vágyak és indulatok. (...) Valahogy rá kellene őket (*az embereket – a szerző*) ébreszteni arra, hogy már munkahely sem jut nekik. (Forrester, 1998:31-33.)”⁷²

Ez utolsó néhány sor elemzése, azt hiszem, nem szükséges!

Mennyi a részösszeg? Kevés, nagyon kevés!

Az előbb mindössze néhány fontos főkitételnek, munkánk során a populáció legáltalánosabban figyelembe veendő tulajdonságát vettük vázlatosan górcső alá: a populáció ismérveit és gazdasági (foglalkoztatási) elvek ellentmondásait, illetőleg a populáció és a nekik elvileg munkát kínáló foglalkoztatói logika között tátongó mély szakadékot.

Ha végigvesszük az elmúlt évtizedek foglalkoztatás-politikai kudarcait, nem is beszélve a csökkent munkaképességűek foglalkoztatásáról, akkor érthető, miért tűnik utópikusnak, hogy ezek a problémák a jelenlegi helyzetben – és a gyakorlatilag semmit sem változott elvek által – megoldódhatnak⁷³.

Dahrendorf azt mondja: „A kockázat társadalom Ulrich Beck számára esély, a többség számára azonban különösen kockázatos. A rugalmasság kedvelt politikai követelés, főképp a munkaerőpiac számára, az érintettek azonban többnyire bizonytalanságként értelmezik. Bármilyen legyen is az emberek hozzáállása, annyi azonban biztos, hogy a változás kora, ahogyan azt megéljük, egyszersmind a felbomlás kora is.”⁷⁴

A jelenlegi magyar politikával kapcsolatosan érdemes még egy rövid megjegyzést tenni. Atkinson felhívja a figyelmünket arra⁷⁵, hogy a növekvő, dinamikusabb gazdaság nyereségéből a legtöbb a legjobban keresők szűk rétegének jut („a legtöbbet a győztes viszi” jelenség). Kritikájában, amelyet a Bush-féle kormányzással kapcsolatban említ, felhívja a figyelmet arra, hogy a magas jövedelműek adóinak csökkentése (ami az egykulcsos adórendszer egyik legfontosabb hozománya) az egyenlőtlenség fokozásának irányába hat

⁷²Idézi Csoba J. az említett könyv 47. oldalán

⁷³Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a nagymértékű foglalkoztatás a nyugati államokban egy olyan feltételrendszeren alakult ki (extra állami bevételek, piaci terjeszkedés lehetősége stb.), amely elegendő tőkét tudott bevinni a rendszerbe, hogy akár veszteségesen is, de a fogyatékosok jelentős része (30-40%-a) dolgozhasson. A demográfiai és gazdasági kérdések azonban az itt működő rendszereket is kérdésessé teszik. Országunkban azonban sem a piaci terjeszkedés lehetősége, sem a technológiai vezető szerep miatti extra bevétel nincs jelen mint feltétel a jelentősebb, ebből finanszírozható állami bevételekben.

⁷⁴Egy új rend nyomában. 32. oldal – lásd irodalomjegyzék

⁷⁵Uo.

– mivel a gazdagabb réteg ezzel kisebb mértékben vesz részt a közpénzek összeadásában. Egyébiránt Robert B. Reich felhívja a figyelmünket arra, hogy a közhiedelem, amely szerint a nagyvállalatok és a gazdagok adnak arányaiban a legtöbbet a közpénzekhez, nem igaz, mert ezt valójában az alsóbb rétegek teszik (Reich, 2009). Vagyis az ország működtetésének költségeit nagyjából jobbra az alsóbb rétegek hordozzák. A bevételek hozományából mégis ők részesednek a legkevésbé. Érdemes ezen is elgondolkodni! És mindehhez hozzátartozik még egy általánosítás, miszerint a jobb oldal valójában nem is vesz tudomást erről az előnytelenéget fokozó problémáról, és legfeljebb „közhelyes” dolgokat ajánlgat, mint pl.: „hozzuk fel az alacsony képzettségű emberek képzettségi szintjét!”⁷⁶

A jelzett ellentmondások olyan gazdasági környezetet hoznak létre a megváltozott munkaképességűek rendszere mellett, amely nem képes befogadni (vagy csak erősen limitált mértékben) az innen érkezőket. Egyszerűen más a logikája, és oly mértékben gyakorolja a határfenntartást, illetőleg oly mértékben szűkíti a határait, hogy egyre kérdésesebb, milyen valóságos kapcsolat lehet a két rendszer között.

Összegzés

Amit elmondtunk, nagyban meghatározza a közgondolkodást, annyira, hogy több területen téves következtetések születnek, amelyek aztán félig-meddig alkalmatlan jogalkotásban öltenek testet, amit ennek kapcsán egy, csak részben következetes gyakorlat tud követni. Tulajdonképpen a hibás megközelítések javarészt az itt elmondott anomáliákból táplálkoznak. A nem eléggé megalapozott gazdasági megközelítés nem érlelhet egészséges gyümölcsöket. Azonban, addig, amíg ezt nem tisztázzuk, nincs esély adekvátabb irányba menni. Ahogy Boros Géza református teológus megfogalmazza (szabadon idézve): A lelkiismeret pokolra szállása nélkül lehetetlen az istenismeret mennybemenetele. Szembe kell nézni őszintén önmagunkkal, és feltenni a kérdést: Miért nem sikerült eddig nagyobb áttöréseket elérnünk?

A könyv azonban nem szólhat csak arról, mit nem lehet, mi a rossz, ezért szükséges megfogalmaznunk, hogy igenis lehet gazdaságilag és piaci szempontok szerint (is) gondolkodni az érintettekről. És ha a demográfiai előrejelzéseink nem csalnak, akkor ezt kötelező is megtenni. Ha nem most, akkor tíz-húsz év múlva. Amit viszont határozottan ki kell jelenteni, hogy *csak* gazdaságilag definiálni, negligálva az egyéb aspektusokat, hiba. Nem vezet jó irányba, és nem hoz jó megoldásokat.

Mi sem természetesebb, hogy gazdaságilag is meg kell közelítenünk a kérdést, de nem vihetünk át ellentmondásba forduló elveket egyik helyről a másikra csak úgy. Nem tehetjük meg, hogy kikerüljük bizonyos fontos összetevők figyelembe vételét, amelyek bizonyos módosításokra ösztönöznek

⁷⁶Uo.

az eredeti és eredeti helyén jól működő törvényszerűségekkel szemben. Márpedig ma sokszor ezt tesszük. Ha megint ezt akarnánk, e könyv elolvasása után is, előtte gondoljuk végig újra, érdemes-e!

Ezek adnak okot és érveket ahhoz, hogy a későbbiekben röviden társadalomfilozófiai kérdéseket is tárgyaljunk, és hogy megerősítve érezzük magunkat abban, miért jelenthető ki, hogy a jelenlegi gazdasági és ideológiai logika mellett a probléma nem oldható meg teljesen (csak részben, kisebb részben).

Hogy milyen problémákat generál még ez a fajta gondolkodás? Erre adunk a következőkben néhány példát.

Amikor „belül” is ellentmondunk

A következőkben olyan következményekre szeretnék rámutatni, ami az előbbi gazdaságorientált gondolkodásmódból fakad, amely következménye annak, ahogy gondolkodunk a témában. Ezek megírása leginkább azért érdekes, mert rendre kihagyjuk az elemzésekből, miközben olyan erősen meghatároznak. Ebben a részben a megváltozott munkaképességű, csökkent munkaképességű elnevezés, meghatározás mint nyelvi és társadalmi kategória befolyásáról lesz szó, bemutatva, hogy egy fogalom milyen erősen és milyen mértékben képes uralni életeteket, világokat, hogyan jelöl ki határokat, és hogyan csomagol akár végletesen dobozba személyeket, megszabva ezzel lehetőségeiket, helyüket a társadalomban.

Nem hagyhatjuk „szó” nélkül – avagy néhány szó a megváltozott munkaképesség fogalmáról

Nincs még egy olyan alkotó aktusa az emberiség történelmének, mint éppen a nyelv. Ritkán gondolunk arra, hogy egy fogalom, szóhasználat milyen mértékben határoz meg egy egész gondolkodásmódot, illetve mennyire visszatükrözi azt (ergo a viszonyokat, gondolkodásmódot). Pedig ezek a fogalmaink gyakran lényegesebben beszédesebbek, mint ahogy a változásokat időnként társadalmilag egyéb empirikus módon követni tudnánk. A nyelv nem önkényesen változik⁷⁷, hanem bizonyos társadalmi (vagy kisebb közösségi, akár pl. egy szakma, klub stb.) változást tükröz vissza. Erre legegyszerűbb példák a modernkor vívmányainak megjelenésével érkező új szavaink, kifejezéseink (pl. laptop, mobiltelefon, netezés). Ugyanilyen elven kopnak ki az elavulttá vált szavak, amelyek éppen azért kerülnek ki a forgalomból, mert gyakorlati értékük vagy teljesen lecsökken, vagy megszűnik (vajon hányan tudják még, mi az a tiloló, netán mit csinál a bognár?). De ha tudjuk is néha egyes régi szavak jelentését, a napi szóhasználatban már gyakorlatilag nem léteznek.

Az alkotó nyelv

A szó elszáll, az írás megmarad – fogalmaz a régi magyar közmondás. Ma már tudjuk, ez a kijelentés komoly megkötésekkel fogadható csak el. Sokáig gondoltunk úgy a nyelvre, mint csupán a valóság leírására alkalmas eszközre, amely nem alakítja, hanem csak tükrözi világunkat. A beszédaktus-elmélet ezzel szemben mint cselekvést írja le. Az elmélet kiindulópontja az a tétel, hogy a beszéddel a szó legszorosabb értelmében cselekedeteket hajtunk végre – a legyen és meglett értelmében teremtünk vele valóságot (társadalmi

⁷⁷ Még akkor is igaz, ha egyes elemeire használjuk az önkényes kifejezést, mivel nem minden esetben logikus általános szabályszerűséggel mérve. Ilyen példák lehetnek egyes kivételek a nyelvben, akár szabályként, akár szófaji vagy más jellegzetességként.

tereket és cselekvést hozunk általa létre). A teória szerint a verbális megnyilatkozásokat két nagy csoportba lehet osztani: Az első a nyelven kívüli világ jelenségeinek leírása, a tények megállapítása, konstatálása. A másik – valószínűleg terjedelmesebb – rész, amikor egy aktust ténylegesen is megteszünk a beszéddel: pl. bocsánatot kérünk, házassági igennel esküszünk, felszólítunk cselekvésre stb. Ezeket nevezzük performatívoknak, szemben a konstatívokkal.

A performatív megnyilatkozások kimondása egy-egy aktus végrehajtásával egyenlő. A kommunikációs elméletek, a nyelvi elméletek így különbséget tesznek ún. lokúciós (valaminek a mondása) és illokúciós tartalom (valamit valaminek a kimondásával hajtunk végre) között. Amikor mondunk valamit (lokúció – act of saying something), valamilyen beszédaktust hajtunk végre, vagyis egyben cselekszünk is (illokúció – act in saying something). Searle egészen odáig megy, hogy kijelenti, a kommunikációnak nem a morfémák, a szavak vagy a mondatok az egységei, hanem a beszédaktusok (Searle, 1971). Vagyis a beszédaktus lényege, hogy a kommunikációt és benne a nyelvhasználatot éppúgy cselekvési aktusnak tekinti, mint bármely fizikai tettet.⁷⁸

Innen már csak egy lépés annak felismerése, hogyan hozunk létre egész mezőket (erőtereket), társadalmi kategóriákat vagy kisebb egységeket, elveket, tényeket, rendszereket a kimondott – használt – szó erejével.⁷⁹

Kétféleképpen konstruálunk kategóriákat. Egyrészt felismerésekkel, a világ leírásával, a megismert tények csoportosításával és azok elnevezésével mintegy „megállapítunk”⁸⁰ határokat, majd elnevezzük őket. Másrészt tudományos és/vagy társadalmi diskurzussal, még inkább hatalmi (legyen tudomány, politika vagy bármilyen más hatalom) diskurzussal, megállapodásokkal hozunk létre ilyen „tereket”. Azt is látnunk kell, hogy sem a deduktív, sem az induktív megközelítés nem különíthető el élesen. Itt is megválaszolatlan a régi kérdés: Melyik volt előbb, a tyúk vagy a tojás? A két konstruálási folyamat ugyanannak a lónak a két oldala. Egyes kategóriákban több van a deduktívból, míg mások az induktívban bővelkednek inkább, de az eredmény ugyanaz: egy csoport vagy egy egész társadalom által megkonstruált tér, viszony, mező vagy éppen kategória.

⁷⁸A cselekvő kommunikáció, nyelv kapcsán válik érhetővé az is, miért tudja Luhmann a társadalmi rendszerek alapköveként kezelni a kommunikációs aktusokat.

⁷⁹A beszédaktus elméletről kicsit bővebben lásd: Austin, J. L.: Hogyan cselekedjünk szavakkal?; Searle, J. R.: A lokúciós és illokúciós aktusokról; Strawson, P. F.: Intenció és konvenció a beszédaktusokban. In: Pléh Cs.–Terestyéni T.(szerk.): Beszédaktus, kommunikáció, interakció: Bp. 1979. Tömegkommunikációs Kutatóközpont

⁸⁰Itt azért némi fenomenológiai önkritikával kell élnem a saját megállapításommal kapcsolatban, mivel a határok ilyen módon való meghúzása azért korántsem csak induktív tapasztalás eredménye, hiszen már a mit és miért veszünk szemügyre dolgokat, miért foglalkozunk valamivel, az élettér szempontjából cselekvésünk is némileg önkényes cselekedet (egy élettéri vagy tudományos megközelítés analitikus vagy empirikus válogatása a sok lehetségesből). Azonban a mondanivaló zökkenőmentessége miatt használhatónak tudom elfogadni a megállapítást ezzel a korrekcióval.

A munkaképesség társadalmi kategóriái

Amikor használatba vesszük a szót, megváltozott vagy csökkent munkaképességű, idővel – vagy már a körülményekre, azok változására tekintettel, arra való reakcióként – létrehozunk egy kategóriát, amely jellegében egyrészt érték kategória, másrészt gazdasági – hogy minden aspektusát most ne is említsük. És bár Bánfalvy szerint⁸¹ az említett meghatározások lehetnek tisztán leíró jellegűek, amelyek az átlagostól, szokásostól való eltérést foglalják magukban, ha megvizsgáljuk, igen kevés alkalommal állapíthatjuk meg (ha egyáltalán megállapíthatjuk) az értékmentes, leíró jelleget. Legyen ugyanis akár orvosi-biológiai tényre épített, pszichológiai, pedagógiai, államigazgatási alapon kimondott stb. a fogalom, minden esetben az ún. „normálistól” való eltérést (és nem pozitív irányba!) jelenti ki, amelyhez nemigen tud az emberek túlnyomó többsége értékcímkék nélkül viszonyulni (legyen szó magunkról, egy bennünk lévő fogyatékosról, elfogadásáról vagy másokról). Bánfalvy is elismeri később, hogy a keletkezés pillanatában még semleges, tudományosnak szánt elnevezések később értéktöltet kapnak⁸².

Fontos látni, hogy a most tárgyalt kategória leginkább a középosztályhoz, felsőközéposztályhoz és a gazdasági-politikai elithez köthető, mint amely annak forrása. Nem az érintettek, a kliensek hozzák létre, hanem az a diskurzus, amely a kliensekkel foglalkozik, munkája van velük (pl. a közigazgatás különböző ágai) – az „épek”. A funkciója egyrészt a meghatározás, besorolás, azonosítás, másrészt a határok kijelölése, végül pedig a megkülönböztetés. Ez a megkülönböztetés egyben megjelölés, felcímkézés is, amelyet az „épek”, a többség, az egészséges, az erre felhatalmazott (a hatalom által) végez. Ettől válik értékek hordozójává, vagy azonnal, vagy idővel.

A megjelöléssel ugyanakkor nem csak a nem épeket, de az épeket is azonosítjuk, vagyis magunkat, mint akik nem részei annak a másik csoportnak. És ezeknek a címkéknek hatalmuk van sorsok és életutak befolyásolására, akár sorsok eldöntésére, amit jó érzben tartanunk.

Homo aestimavicum – az értékelő ember

Mivel a fogalom használata erősen értékelő, tulajdonképpen erkölcsi és egyes szociálpszichológiai axiómákban meghatározott, elsőként e megközelítés rövid és inkább vázlatos kifejtését tekintjük át.

David Hume kijelenti az emberi észről szóló értekezésében: „Nem lehetséges, hogy eszünk révén különböztetjük meg az erkölcsi jót a rossztól – az ész csak tudósít szenvedélyeink tárgyáról, illetve elérésük eszközeiről, de előszereteteink, az a képességünk, hogy a dolgoknak pozitív és negatív értéket tulajdonítunk, nem a tárgyak tulajdonságaiból következnek, ezek saját

⁸¹Fogyatékoság és szociális hátrány – Bevezetés (elektronikus verzió, oldalszám nélkül)

Forrás: text.disabilityknowledge.org/Banfaly-Szoc-Hatr.pdf

⁸²Bánfalvy Cs. példája éppen a hülye szó, ami valamikor maga is semleges szakkifejezésnek számított, mára azonban nem csak pejoratív, de egyenesen sértő.

szellemi adottságaink.”⁸³ Vagyis szellemi adottságaink alaptulajdonsága, hogy miközben igyekszünk megérteni a világot, óhatatlanul értékeket is rendelünk a megismert dolgokhoz: ez jó, az rossz; ez hasznos, az ártalmas; ez kell, az nem; stb. Az ember alaptulajdonsága, és a társadalom alaptulajdonsága is, hogy minden, ami van, annak értéke is van. Nem önmagában léteznek sem a tárgyak, sem a fogalmak, hanem értékbilétákkal felcímkézve.

Szoros összefüggést lehet ugyanakkor felfedezni a történelmi erkölcsi értékek (bűn-büntelen), a mi-ők (pl. hagyományos görög látásmód – lásd Hanna Arendt), illetően értelemben a hasonlóság-másság dichotómiák és az általunk tárgyalt szerepek között. Igen érdekes például, hogy a deviancia mint modern kategória és mint a másság talán legismertebb klasszifikáló nyelvi cselekvése, éppen akkor születik, amikor a társadalom igyekszik levetni magáról a bűn sok ezeréves (erkölcsi) fogalmát, és igyekszik társadalmi tényként, neutrális színnel átfesteni mindazt, ami eddig bármilyen vallási színezetet kapott. Az ember igyekszik megválni a régi kategóriáktól, ám a szükségképpen megfogalmazott „ez jó-ez nem jó” dichotóm besorolásokat nem lépheti át. Hiába mondja ki Durkheim, hogy a társadalmi tények semlegesek, a társadalom kényszerűen ki akarja mondani, hogy nem minden elfogadható számára (értsd nem semleges), így tovább kell vinnie a jó és rossz kategóriáit, de most tudományos, modern köntös szükségeltetik, mert egyedül ez illik a naturális tudományhoz. A vallási színezetű fogalmak nem alkalmasak a modern tudós számára annak meghatározásához, mi az elfogadható, mi nem. A biológiai ember – aki kizárólag az evolúció hatására jött életre az evolucionista felfogás szerint – számára ugyanis csak semleges fogalmak létez(het)nek, az erkölcs, a jó és rossz mobil fogalom, amely nem több társadalmi konstruktumnál (jó az pl., amit a többség annak tart) – ahogy a naturális tudós látja. Ha pedig ez igaz, akkor nem beszélhetünk abszolút értelemben vett jóról és rosszról, csak mozgásban lévő társadalmi kategóriákról. Így a társadalom (gyakran a tudomány) saját jogon létrehozza a maga új elfogadható-elfogadhatatlan kategóriáit, amely által joga van egyes dolgokat kizárni a számára elfogadhatóból, megbélyegezve, de akár el is takarítva azt. Lássuk meg, hogy az elv semmit sem változott, csak a tárgyalási keretet cseréltük le.

Eközben ugyanazzal a problémával kell megküzdenuk, mint Durkheim, amikor a patológikus jelenségeket kell meghatározni. Végül nem is tehet mást, mint normálisról és nem normálisról beszél, és eljut egy olyan homályos pontig (Normális? Mi az és mi nem?), amely korántsem elég logikus és jól körülírt, hogy tudományos következetességgel alkalmazni lehessen. A tudomány ezért mindig zavarba jön, ha a normálisat⁸⁴ kell leírnia. Ezért gyak-

⁸³Idézi: Lányi A.: Együttélés, Szimbólumnyelv és értékvilág c. fejezet, 2. bekezdés

⁸⁴Hogy mi a normális? Maga a szó is felvet számos kérdést. Márpedig pl. a deviancia mint társadalomtudományi kategória (kategorizálás) mint tudjuk, nem más, mint a „normálistól” való elhajlás. Csakhogy ha meg kívánjuk határozni, mi az abnormális, szükségünk van egy viszonylag pontos kiinduló pontra, amely

ran könnyebbnek tűnik annak leírása, mi a nem „normális”. Ezzel a társadalom értékteremtő megállapításai a „mi a normális és mi nem” határjelölő fogalmaivá válnak.

A kategória tulajdonképpen egy képlet, egy szemiotikai jel (jelek sokasága), szemantikai jelentés, egy fogalom, amely visszatükröz valamit a társadalmi (köz)gondolkodásból. Nem realitásról van tehát szó, hanem fogalmi határokról, uralkodó elvekről, önkényes kategóriákról, amelyeket az éppen uralmon lévő „rend” alkot meg, az húzza meg a határait, a társadalom pedig vagy befogadja, vagy újat kér a tudománytól (vagy maga alkot újat). Az ilyen típusú fogalmak születése, története, tulajdonképpen a másság története, a jó és a rossz értékek megkülönböztetésének historizálása.

Így nem csodálkozhatunk, hogy folyamatosságot lehet felfedezni a vallási meghatározások (jó és rossz) és pl. a „tisztán” szekuláris deviancia-, más, másságfogalmak között. Valójában – szerintem – a másság kategóriáiban egyszerűen tovább él az ősi jó-rossz, igaz-gonosz kettőssége, csak megszelídített formában. Mintha esetünkben (deviancia, de pl. csökkent munkaképességű is) a vallás a mítosztalanításon keresztülhaladva hagyott volna egy modern fogalmat, kategóriát a gondolkodásban (bizonyára köze van ennek Durkheim megközelítéséhez, aki nemtelenné teszi a bűn fogalmát és a rosszat azzal, hogy kimondja, a patológikus eltérés természetes része a társadalomnak, e nélkül nem létezhet, csupán a mérték a kérdés). Mindez bizonyos értelemben átírata a régi kottának modern hangszerekre alkalmazva. Úgy tűnik, ezzel a deviancia (másság) mint kategória újfajta lenyomata a sok ezeréves másságtörténetnek, és csupán modern artikulálása egy problémának.

A modern köntös csak a kommunikáció eszköze, új kollektív reprezentációja mindannak, amit megörököltünk. Már nem illik bűnről beszélni, most más kell: most tudomány kell. (Ahogy a Moscovici nyomán kialakult szociálisreprezentáció-kutatás fel is teszi a kérdést: Nem lehet, hogy a régi kollektív reprezentációk helyébe – pl. vallási keret – most a tudomány lépett? Teszi ezt nemcsak kérdésként, hanem hipotézisként is.) Ha pedig hipotézisünk igaz, akkor a tartalomban látnunk kell az erkölcsi (vallási?) gyökerű fogalmi halmaz továbbélését minden olyan dichotómiában, amely a jó-rossz, normális-nem normális stb. elv kettősségében jelenik meg. És ami a legfontosabb ezek megértése után: ebben a dichotómiában az egyik oldal mindig a „rosszat” jeleníti meg szükségképpen! És ezt jól az eszünkbe kell vésnünk, ha tárgyalt csoportunkat jobban meg akarjuk érteni!

alapul szolgál egy méréshez, meghatározáshoz. És a problémák valójában itt kezdődnek. A különböző tudományok statisztikai átlaghoz, kulturálisan elfogadotthoz és egyéb, magukban is önkényes kategóriákhoz képest igyekeznek megállapítani a határokat – amennyiben egyáltalán beszélhetünk egyértelmű határokról. Simmel szerint pl. mindannyiunk fejében hatalmas káosz van, és ha nem szűrnénk meg, nem szerkesztenénk azt, hogy hogyan reprezentáljuk magunkat a közösségben, mindannyiunkat bolondok házába zárnának. Érdekes szempontokat vet még fel Goffman A hétköznapi élet szociálpszichológiája c. könyvében (Bp. 1981. Gondolat Kiadó). Talán ezért is a könnyebb utat választja sokszor a tudomány, a gondolkodás, és nem azt keresi, hogy mi a normális, hanem hogy mi nem az.

Egy alkalmas példa

Jól példája ennek az értéktöltetnek és a társadalom értékkonstruálásában megbúvó időnkénti következetlenségnek a pszichiátriai betegségek besorolása a devianciák közé. Úgy tűnik, hogy a korabeli, mégpedig szigorúan vallási ítélet egyszerűen nem tudott kikerülni a fel(be)sorolásból – mivel e betegségek korábban az ördögös bélyeg lenyomataként határozták meg e csoport többségét. Ennek oka, hogy túl erős az erkölcsi-vallási kötődése, ördögi, gonoszképzetekre reflektáló arca, másrészt – és itt érhető tetten a társadalom tehetetlensége az ilyen típusú változásokban – a társadalom nem feltétlenül tudományosan rögzíti le a horgonyokat (az csak a tudós emberek privilégiuma, ha az egyáltalán). Más logikus magyarázata számomra aligha van annak, hogy egy mostanra közel száz éve kifejezetten biológiaiainak titulált betegségcsoport mit keres a deviáns viselkedések között. Ezzel az erővel minden biológiai betegséget ide kellene sorolni. Azonban ez eddig senkinek nem jutott eszébe. A deviáns ugyanis a „normálistól eltérő”, a társadalmilag „normálisként elfogadhatatlant” jeleníti meg. Mit mondunk ki ezzel? Hogy míg a gyomorfekély „normális betegség”, addig a skizofrénia nem. Márpedig, ha minden betegség biológiai, akkor következetlenség a társadalmi elfogadottság alapkereteiben eltérően kategorizálni az egyik betegségcsoportot a többitől.

Miképpen lehetséges ez? Nem azért, mert az ún. antipszichiátria vitatja sok tünet betegségvoltát. Hanem mert a betegségek besorolását nem szigorúan tudományos alapon végezzük, hanem hagyjuk magunkat befolyásolni társadalmi elvárásoktól (tulajdonképpen ebben az esetben egy hagyományos – és vallási alapú – személetet vettünk át az előbb említett módon).

És itt érhető tetten az is, hogy a kategóriák nem csupán a Bourdieu által nevesített mezőkön (erőterek) belüli elit harcának finiseként jönnek létre, mivel nélkülözhetetlen a társadalom fejbólintása is. Sőt a tudomány képes meghunyászkodni a társadalom előtt, hogy annak egyetértését elnyerje, mint esetünkben, létrehozva egy olyan halmazt (a deviancia besorolását), amely aligha igazolható tudományosan, éppen a benne levő fogalmak következetlensége miatt.

Orvosok állítják – legalább 100-150 éve –, hogy az elmebaj nem egyszerűen deviancia, hanem szintisztán biológiai betegség. Ha pedig a klinikumhoz tartozó tárgy a maga teljességében, akkor mi köze a bűnözéshez, öngyilkossághoz, társadalmi mássághoz? Valójában tudományosan semmi (még az alkohol és drog, amely klinikailag szintén besorolódik a pszichiátria területére, érthetőbb is), az elme betegségeinek ide sorolása aligha indokolható reális, tudományos kategorizálással. Sokkal inkább egyszerűen átvette a tudomány ebben az esetben a sok ezeréves berögződést, amely egyértelműen er-

kölcsi, vallási gyökerű, ilyen értelemben kihágásként kezelt⁸⁵ – egyetemben a bűnözéssel és öngyilkossággal, iszákossággal stb.

Azonban a korábbi címke (társadalmi elvárás) volt olyan erős, hogy minden következetlensége ellenére is tovább él egy tudományos besorolásban.⁸⁶

Mindez fontos adalékkal szolgál ahhoz, hogy megértsük a megváltozott munkaképességű fogalom erejét, hatását, amelyről szó van.

Milyen következményekkel jár egy ilyen fogalom?

Maga a fogalom (megváltozott munkaképességű) fiatal (1989-ig sikerült visszavezetnem, Duchon, 2002). Mögötte egy változó társadalmi tér jelenik meg, minden problémájával. Azonban kifejlődését természetesen megelőzte jó néhány év alakulás, amelyben a társadalmi elvárások változása kapcsán aztán felszínre került. A jóléti társadalmak expanziójának kifulladásával, de még inkább azzal a technikai fejlődéssel hozható kapcsolatba, amely ebben az időszakban részben felforgatta a korábbi (jóléti) társadalmi rendet.

Bár sokan az ideológiai kifulladás (pl. '68-69-es diáklázadások), a '73-as olajválsággal induló gazdasági válságokat és a nyomukban kialakuló régi-új gazdálkodási logikát okolják a nagy átalakulásokért (pl. mivel ekkor lett nyilvánvaló, hogy a növekvő munkanélküliség véglegesen nem megoldható probléma, illetőleg, ekkor fedezte fel a gazdaság, hogy kevesebb emberrel is lehet többet termelni, ami pedig jobban meg is éri stb.), Robert B. Reich rámutat (2009), hogy az igazi ok, amiért ezek a változások létrejönni kényszerültek, a technikai fejlődés, az addig elképzelhetetlen átalakulás és új technológiák eredménye. Ez volt az, ami tulajdonképpen legalulról mozgatta a változásokat. Egy dolog átformálására azonban nem volt képes: az ideál, ami a teljes foglalkoztatásban jelent meg. Ez hagyományozódott tovább egy átalakuló társadalmi térbe. E vágy és az új fejlődési irány (neoliberális gazdaság+robbanásszerű technikai fejlődés) ellentmondásos összeházasítási igyekezetéből⁸⁷ született az elv, aki még teheti, dolgozzon; ez terjedt ki egyre szigorúbban a munkaképesség csökkenésével élőkre is, és hozta létre a tárgyalta kategóriát.

Háttére azonban mindennek a rendkívüli mértékben növelhető profit (amit szintén a technikai fejlődés tett lehetővé, és amire korábban sohasem volt példa), mint a '90-es évek óta újra legfontosabb gazdasági elvárás (növekedés-növekedés-növekedés!). Aminek persze nagyban akadálva a szociális

⁸⁵A 20. század elején még szociálpatólógiának – társadalmi betegség – nevezték a mai deviancia helyett

⁸⁶Schultze, Q. J. ezt írja: „Más szavakkal, mi, emberek társas lények vagyunk, akik inkább csatlakoznak ahhoz, amiben mások hisznek, mintsem bátran elinduljunk egy népszerűtlen irányba. Ha másokkal együtt tehetjük, akkor inkább tévedünk, mintsem hogy bolondnak tartsanak. (...) Olyan lények vagyunk, akik a divatozó véleményekhez ragaszkodnak, bármily bugyuták legyenek is” – Az „Isten-probléma” a kommunikációkutatásban c. írásában (In. Szakrális kommunikáció, p. 43. 2007. Typotex).

⁸⁷Így érthető a folyamatosan ma is felszínen tartott elvárás a teljes foglalkoztatással kapcsolatban. Azonban míg az általános jólét volt az egyik mozgató rugója korábban, addig ma a növekvő profitért áhító szűk gazdasági elit mozgatja.

kiadások hatalmas volta. A profit utáni hajsza húzta be a képbe a szociáldemokrata gondolkodás helyébe az alapvetően liberális gondolatot, hogy minden (lehetséges) képesség termeljen – ha csak megmaradt, csökkent, megváltozott, az is. Ekkor csökken a szociális kiadás, nő a működő tőke, ezzel a profit. Mi sem ideálisabb – legalábbis az érdekelt csoportok számára. Mivel mindez mögé egyre inkább kialakult egy engedékenyebb társadalmi háttér (már nem volt annyira közösségi és eszmei jellege a „mindenki éljen jobban elvnek”, mint korábban, így individualisztikusabb lehetett – lásd Reich, 2009) –, mi sem volt magától értetődőbb, mint ez az irány.

E törekvés lassanként definíciószerűen is meghatározott társadalmi kategóriát hozott létre, és megteremtette a fogalmat (is), amely a kihasználhatósági célok, vagyis a profitmaximalizálás érdekeiből értelmez, határoz meg egy elvárás, ezzel pedig teremt „kívánatos valóságot”.

Gazdasági definiáltság

Jól látszik, hogy a fogalom kifejezetten közgazdasági, gazdaságossági elvárások terméke, abból az irányból határoz meg. Születése a jóléti „aranykor” után újra teret nyerő (neo)liberális gondolkodás eszmerendszerében alakul és fejlődik ki. Abban a korban, amikor gyökeres átalakulás kezd meg átformálni a gondolkodást, a kapitalista eszmét és logikát, és amelyben egy eddig soha nem látott erősségű verseny veszi kezdetét, amely már nem ad semmilyen biztonságot. Ez az időszak a Reich által szuperkapitalizmusnak nevezett kor kezdete. Amelyben csak az maradhat felszínen, aki abszolút racionális, csak a célra fókuszál, aki a gyorsan változó és az emberi munkaerővel szemben egyre nagyobb előnyöket biztosító technikai és technológiai változásokat a maga javára tudja fordítani. Ez már nem a hagyományos jóléti társadalmak kora, amelyben a verseny minimális volt (vagy éppen nem is volt sok esetben). Nem az a kor, amelyikben megengedhető a profit terhére való méretes szociális ellátások biztosítása. Itt a felelős államférfi-menedzser jól ismert típusát, akik a nagyvállalatok vezetői voltak, és akik nem kizárólag a vállalat nyereségével törődtek, hanem az általános társadalmi jóléttel is, kiszorítja a végsőkéig racionális menedzser, aki felé a részvényesek egyetlen elvárása a szakadatlan és minél tetemesebb növekedés. A társadalmi általános jólét kikerül a fókuszról.

Ebben az átalakulásban és új elvárásban határozódik meg az ember úgy, ahogy eddig még soha: munkaképesség alapján (szinte kizárólag).

Azonban nagy különbség van azok között, akik meghatároznak és akiket meghatároz a fogalom: Csoba Judit idézi⁸⁸ Schroeder német kancellártól a következőket: „A munkaösztönzésről szóló viták többnyire nem a lustaságról vagy a szorgalomról szólnak, hanem a pénzről. Egy lottóötös nyertest senki nem tart lustának, pedig semmit nem csinál.”

⁸⁸ A tisztes munka. A könyv címnegyedének idézeteként. Schroeder, 2000: 94.)

A legnagyobb probléma a fogalommal éppen ebből következik: az ember munkaegységként jelenik meg benne, e szerint értékeli – miközben egyéb aspektusokat tudatosan elhanyagol.

Mennyit ér egy ember?

Megváltozott munkaképességüként ma sokféle személyt és akár nagy átfedésekkel is bíró csoportot definiálunk, definiálhatunk, attól függően, hogy milyen megközelítéssel⁸⁹ és előzetes elvárásokkal látunk a feladathoz. Legáltalánosabban azokat hívják megváltozott munkaképességű munkavállalóknak – és tanulmányunkban is ezt a megközelítést használjuk –, akik valamilyen egészségkárosodás folytán orvosilag is igazoltan (általában) valamilyen, a munkáját, életvezetését részben vagy egészben akadályozó egészségkárosodással (értelmi, affektív, szervi károsodás vagy ezek bizonyos hiánya) kénytelenek élni (születési vagy szerzett), amely hátrány a munkavégzésében is nagyban akadályozza az illetőt. Mint a definícióból kiolvasható, ebben az értelemben azokat soroljuk be az adott kategóriába, akik esetében „bizonyítottan” (általában százalékosan is kifejezett formában, papírral igazoltan) teljesítménycsökkenéssel kell számolni egy esetleges munkafolyamat ellátása kapcsán. A meghatározás az alapján igyekszik klasszifikálni az érintetteket, hogy munkaértékben az illető milyen fokon piacképes.⁹⁰

A megállapításból így adódik az első fontos különbségtétel az eddigi szociális-egészségügyi megközelítések és a mostani között: A munkapiacra lévő potenciális munkavállalók döntő többsége teljes értékű munkavállalónak számítódik, ergo a munkaadók szemében a választások csupán kompetencia (tanulmányok, gyakorlat stb.) kérdésében racionalizálódó döntések kell, hogy legyenek elvben⁹¹, míg a csökkent munkaképességüként aposztrofált csoport esetében a kiindulópont ennek az ellenkezőjét feltételezi: azzal kell számolni, hogy a kompetenciák, ha részben meg is maradtak, nem teljes értékűek.

Mindez igen fontos distinkció a racionálisan kalkuláló piac érdekei következtében. A piac ugyanis végzetesen racionális (lehet), ahogy már szó volt

⁸⁹Számos csökkent munkaképességű személy nem rendelkezik ezt bizonyító papírokkal (sokféle oknál fogva), ennek megfelelően piaci viszonyok közt végzi tevékenységét, míg egyes leszűkítő definíciók eleve nem sorolnak ide olyan csoportokat, akik nem elvesztett képességek kapcsán, hanem veleszületett hiányosságok miatt sorolódnak ilyen vagy olyan csoportba (pl. értelmi fogyatékkal élők).

⁹⁰A megállapításon az sem sokat változtat, hogy 2009-ben bevezették az ún. komplex rehabilitációs vizsgálatot – ORSZI –, amely a korábbi gyakorlattól eltérően nem arra hivatott, hogy megállapítsa, milyen mértékben vesztett az illető a munkaképességéből, köznapian fogalmazva, mennyire rokkant, hanem arra tesz kísérletet, hogy megállapítsa, milyen mértékben és módon maradtak meg rész- vagy egészbeli képességei a munkavállalónak. Valójában mindkét rendszer ugyanarra a kérdésre kíván válaszolni más és más irányból: milyen piaci értékkel bír (még) az illető!

⁹¹Még ha számos irracionális elemmel is kell törődnie a munkaadóknak, amelyekkel részben számolnak is.

róla.⁹² A klasszifikáló aktorok (elsősorban a tőke- és politikailag erős elit és az őket követő középréteg) a piachoz kötik az embereket, humán erőforrásként tekintenek a társadalomra, amelyet így egy igen leegyszerűsítő dichotómiával⁹³ tudnak jellemezni – akik teljes értékű munkaerőként és akik csak korlátozott munkaerőként számítanak (ha egyáltalán...). A megközelítésből következik a tárgyiasított gondolkodásmód (konvertálás gazdasági potenciállá), amelyben a megközelítési egység nem a humánum, amelynek számos aspektusa fontos, amely komplex, hanem az erőforrás egység, amely ezen a módon egy gazdasági, vagy további leegyszerűsítéssel élve, statisztikai egység, amely kalkulálható, egymással felcserélhető, bizonyos egyszerű attribútumok mentén (kompetenciák, intézményesített tőkeformák, teherbírás, terhelhetőség stb.), ezzel együtt jól jellemezhető és szelektálható az igények szerint. Valójában eltömegesített, arctalan massa, valódi individuum nélkül. Mint egy erőforrásraktár, amelynek a polcain mindenféle eszköz helyezkedik el, amely szabadon kombinálható, így a lehető legoptimálisabban használható, felhasználható, kihasználható, kombinatorikus képességei kiaknázzhatóak. Egyik legfőbb ismérve éppen a kontingencia⁹⁴.

Természetesen leírásunk is leegyszerűsít, szándékosan, mivel úgy vélem, némileg sarkítva jobban érthető az a folyamat, amely benne rejlik az említett meghatározásban.

Mindezt azonban nem csak módszertani elemként fontos, hanem abból az ideológiai elgondolásból is, amely szerint egyre inkább elembertelenedő világban élünk, amelyen azt értem, hogy az ember (mint általános fogalom) lassan elveszíti központi szerepét. Egy kisszámú elit válik a társadalom középpontjává, amely a lehető legteljesebb mértékben törekszik az egyébként túl drága emberi erőforrásokat gépekkel, automatizmusokkal helyettesíteni, profitja maximalizálása érdekében⁹⁵. Ebben egyik legfontosabb eszközként a

⁹²Fontos megjegyezni, hogy nem mindig, hiszen a piaci szereplők döntéseit szinte minden esetben befolyásolják irracionális faktorok is, mint pl. érzelmek, szocializációs háttér stb., de legtöbbször igaz ez a megállapítás.

⁹³Egy elméletileg – bár végletes, de lehetséges – logikai problémáról ezzel kapcsolatosan még szólni kell: a gond az, hogy nem lehet pontosan meghatározni, meddig „normális”, hogy a megmaradt képességeket még használni akarjuk, és ettől nem az. Ebből kifolyólag a megváltozott munkaképességgel való meghatározást nem csak leegyszerűsítőnek tartom, de veszélyesnek is, amit jól példáz az ORSZI már említett eljárásrendje, a 2010-es új rendszer bevezetése kapcsán, amit a szociális foglalkoztatásban akart bevezetni. Mindez azért fontos, mert maga a megmaradt munkaképesség, amit egyébként elégséges módon nem tudunk megállapítani, csak igen keveset mond el az emberről. Egy ember ettől lényegesen komplexebb entitás, minthogy a piaci helyzetét csupán ennyivel le lehetne írni, és ehhez rendelkezhetnénk kötelességeket, elvárásokat, ez által határozhatnánk meg életüket stb.

⁹⁴A kontingencia fogalmát itt az „így is lehet (többféle rendszer elem összekapcsolódása esetén pl.), de másképp is” értelmében használva, a szabad kombinációk lehetőségének sokaságát felvillantva.

⁹⁵Mindez azért megrázó élmény, mert a jóléti modell ellentéte, ahol mind nagyobb rétegek élnek minél jobban – vagy akár a kommunizmus ideája szerint, mindenki. Nem véletlen, hogy a kritikai elméletek fontossága a szociológiában a '70-es évektől megerősödik (pl. Habermas). Az emberek szembesülnek azzal, hogy amit a kapitalista átalakulás és a piacgazdaság ígért, azt nem váltotta be. Ebből következnek azok a legitimációs válságok (mint pl. 1968-69-es diáklázadások, növekedési kényszerhez kapcsolódó kérdések, fenntarthatósági elméletek kérdései stb.), amelyek komolyan megkérdőjelezzik a kapitalista berendezkedések értékeit és fenntarthatóságát. Valójában – különösen a volt szocialista országokban – az

bürokratikus államot használja fel céljai elérésére, amely ebben a megközelítésben nem más, mint a totális profitmaximalizálás és az ennek érdekében kieszközölt legtotálisabb ellenőrzés rendszere (ellenőrzése, vagy ahogy Habermas említi, az életvilág refeudalizálása éppen ebből a célból jön létre, mivel az államnak nevezett gépezet ezen keresztül képes csak akár a személyes életvilág legmélyebb bugyraig kontroll alatt tartani „alattvalóit”⁹⁶, maximális hatásokkal beszedve járandóságait, ami valójában a legfőbb célja!).

Vagyis megállapíthatjuk, a csökkent (megváltozott) munkaképesség fogalma jellemzően közgazdasági, tárgyiasító, kifejezetten gazdasági szempontokból értékelő megközelítés. Megállapíthatjuk ugyanakkor azt is, hogy mindez – mivel nem önmagában álló fogalom – tükröz egy társadalmi berendezkedést, társadalmi viszonyokat, amelyet egy empirikusan megragadható elit (gazdasági és politikai, mint akik a distinkciót teszik, és akiknek az érdekei mentén a distinkciót megalkotják) fogalmaz meg saját érdekei és szemlélete mentén.

Fontos társadalmi változásként említhetjük, hogy míg a jóléti államok versenyében a jóléti ellátások kiterjedtségének „dicsőségéért” folyt a presztízsverseny⁹⁷, ilyen módon az emberért, addig mára inkább úgy érzékelhető, hogy a folyamat megfordult, és az „ember ellen” történnek a változások.

A fogalom ezzel együtt leegyszerűsít, és nem vesz figyelembe egy sor egyéb összetevőt, mint pl. az érintettek heterogenitását, amiről a következőkben még szó lesz. Ráadásul azt a képzetet kelti, hogy kezelhetünk általa egy problémát, miközben úgy vélem, részben éppen ez a megközelítés felelős azért, hogy a kígyót nem a nyakánál ragadjuk meg. Az előző fejezetben leírt ellentmondások ugyanis éppen abból következnek, hogy a szociális és közigazgatási szféra felvette azt a kabátot, amit a gazdaság rá kívánt adni. Szorít is, kicsi is, kilóg belőle az ujjunk, nem tudjuk begombolni, mégis viselni akarjuk. Ha megkérdezik tőlünk, miért, néha csak hebegünk, máskor meg habogunk, de koherens válaszaink nincsenek.

Vegyük észre, hogy ez a kifejezés (megváltozott munkaképességű) gazdaságilag terhelt teljes mértékben, és használata inkább redukcionizmus. Egy gazdasági elvárás jelenik meg mögötte, amit a politika sikeresen artikulál, miközben ritkán gondolkodunk el azon, mi értelme van egyáltalán. Teljes mértékben meghatároz egy egész populációt (társadalmi helyet, elvárásokat, értékeket). Bennünket is és a klienseket is. Ha erről nem veszünk tudomást,

emberek erre a negatív változásra nem voltak felkészülve, ennek hatására pedig bizonyosfajta sokkél-ményként élük meg a várakozásaiknak és az ígéretekkel elvártakkal ellentétes tendenciákat. Némileg ez ad magyarázatot a politikától való elfordulásra is, hiszen a politika választási retorikája – legalábbis Magyarországon – még mindig a „sokat kell ígérni” jóléti modellje mentén igyekszik érvényesülni, miközben mára egyértelmű, hogy a jóléti modell csak igen szűk korlátok között fenntartható, ha egyáltalán fenntartható.

⁹⁶Dahrendorf, R. után (2003)

⁹⁷Amely a szocialista és kapitalista berendezkedésű államok legitimációs versenyében értelmezhető, és a Comte-i pozitívizmus impliciten kifejtett megformálásaként is értékelhető. Mindenképpen ideológiák mentén kialakult kényszerek születtek, amelyet a kötetben később még ki kívánok fejteni.

akkor is. Ez a sztereotípiáink magja, előítéleteink gyakori gyökere, ez alakítja attitűdjeinket, véleményt formál, ítéletekre sarkall, és sorolhatnám még. Akikre alkalmazzuk, magukra is érteni kezdik, magától értetődőnek hiszik el, pedig nem is biztos, hogy igaz. Mára egy egész politikai lobbí épült fel rá – vagy inkább azok ellen, akikre értjük („aki még képes valamennyire, menjen dolgozni!”). Ezzel közvéleményt formálhatunk, tematizálunk, érzelmeket korbácsolunk fel. Használatának lesznek nyertesei (pl. a gazdasági elit lehet ilyen, ill. a politika), és lehetnek vesztesei (ők lesznek többen, pl. a szociális háló lyukainak növekedése miatt, mivel közben használható alternatíva a kiesőknek nem készül). A kifejezés liberális, elváró, arrogáns, leegyszerűsítő, a kötelesség irányából közelít, jogokat nem tartalmaz. Azt a látszatot kelti, hogy társadalmi elvárásokat közöl, pedig ez csak részben igaz.

Csökken munkaképességű-e a megváltozott munkaképességű?

E kérdést most végre meg kell válaszolnunk, bár e nélkül is tudjuk legtöbben, hogy milyen konnotációkkal és hátrányokkal terhelt a fogalom. Ezzel indoklom, miért használom egy ideje a megváltozott és csökkent munkaképességű meghatározásokat váltófogalomként.

Bár a Fact 2007-es fókuszcsoportos kutatása⁹⁸ kitér rá, hogy elvileg a megváltozott munkaképességű bizonyos esetekben megmaradt képességeivel teljes értékű munkaerőként is dolgozhat⁹⁹ (pl. fizikai balesetes szellemi munkában), a gyakorlatban a megváltozott munkaképesség fogalma inkább eufémizmusnak tűnik – a csökkent munkaképességgel meghatározott állapot politikailag korrektebb formájának.

Az emberek fejében a dolgokról általában két párhuzamos vélekedés létezik: egy hivatalos és egy nem hivatalos. A hivatalos a politikailag korrektebb, szakmailag elfogadott verzió szokott lenni, azonban e mellett van egy ún. nem hivatalos is, amely viszont gyakran eltér az előbbitől, és sokszor pontosabban tükrözi azt, ahogy a dologról gondolkodunk. A két fogalom, ahogy eddig is használtam, valójában a két verziónak felel meg (a politikailag korrektebb a megváltozott; a szókimondóbb, nem hivatalos verzió a csökkent munkaképességű). Az egyiket a kiegyenlítettebb vélekedésre törekvő tudományos diskurzus és szakmai elvárás igényli, még ha esetleg pontatlanabb is, a másikat viszont azért alkotjuk, hogy könnyebben és egyszerűbben igazodjunk el a bonyolult mindennapi kérdésekben (és ez tükrözi inkább a társadalmi gondolkodást is). Kialakulása nem vonatkoztatható el az előzményektől, és maga a szociális munka alakulása határozza meg az előéletét, ahogy a nem professzionális szegény- és elesettgondozásból végül eljut a professzionális szakmához a 20. században.

⁹⁸ Fact Alkalmazott Társadalomtudományi Kutatások Intézete: A megváltozott munkaképességű munkavállalók foglalkoztatása, 2007 (szerző megjelölése nélkül)

⁹⁹ Könyvünk végén egy interjút olvashat egy rendkívüli esetről, egy hölgyről, aki úgy dolgozik teljes értékű munkában – bár részmunkaidőben –, hogy gyakorlatilag alig tud mozogni.

A gyors urbanizáció, a nagymértékű földrajzi mobilitás, a régi gyökerek elszakadása, a hagyományos közösségi rendszerek nagyrészt felbomlása, a megváltozott munkafogalom és annak végzési körülményeiben történt változás (az életkor hosszabbodása, így a népesség erőteljes növekedése) lényegesen több rászorultat, „beteget” termelt ki a társadalomban, mint korábban valaha. Jórészt történelmi előzményeiből és a drasztikusan megnövekedett egészségügyi kérdések terjedéséből következik, hogy az első időkben – még a professzionalizálódó szociális munkában is – a rászorult szerep inkább egészségügyi kérdés. Parsons betegszerep (sick role: Parsons, 1951) fogalmától (olyan valaki, aki betegsége folytán függő helyzetbe kerül), a fogyatékos szerepen át (Gordon, Siegler, Osmond, 1966) vezetett az út (legalábbis nagyvonalakban), és ha van közös nevező, akkor mindenképpen annak lehet tartani a korábbi státus részleges vagy teljes elvesztését, illetőleg a „másodrendű állampolgár” lét pozícióját (DeJong 1979; Freshe 1985; Goffman 1963). Nem véletlen, hogy a mai napig az angolszász nyelvterületeken a leginkább használatos disability fogalom jelenik meg, amely mindenképpen valamilyen fogyatékoságot jelent (vagy más aspektusban az impaired role – károsodott szerep, disabled role – fogyatékos szerep).

Az elnevezésekben egyesek érezhettek bizonyos stigmatizációt¹⁰⁰, amely kapcsán bizonyos változások látszottak kívánatosnak: mint pl. a WHO 1997-es új megközelítése, a De juRe Alapítvány sérültség fogalma vagy a Bárczi Gusztáv GyTF akadályozottság fogalma, amelyek mind bizonyos finomításként értelmezhetők, illetve némelyik pontosításként, azonban a köznapi szóhasználatban (angol nyelvterületen is!) gyakran inkább a „szókimondóbb” meghatározások élnek tovább. Ez az oka tulajdonképpen annak, hogy a két fogalmat szinonimaként fogadom el¹⁰¹.

És bár egyet kell értenem azzal, hogy lehetnek esetek, amelyeknél nem csökken bizonyos munkaképesség a sérültként élt személynél (Renker, 1964. vizsgálatai ezt ténylegesen is igazolják, lásd még Lasden, 1982), a gyakorlatban sajnos ezekben az esetekben is kérdéses, hogy a megváltozott munkaképességű nem inkább csökkent munkaképességüként definiálódik-e a tudatban: lásd Situanion 1978-as vizsgálata vagy Galliot 1981-es vizsgálata. De említhetném még az előítéletek kapcsán készült vizsgálatokat (Kárpáti 1978, Lasden 1982, Nathanson–Lambert 1981, Weisgram 1980).

¹⁰⁰Ez a stigmatizáció azonban kérdéses, hogy elkerülhető-e, ha csak a klasszikus csoportközi viszonyok in-group–out-group helyzetét vesszük alapul, amely nem valószínű, hogy szocializációval vagy újabb definíciókkal kiküszöbölhető. Ezeken kívül még számos szociálpszichológiai, szociológiai meghatározottságot lehetne említeni arra vonatkozóan, miért nem tudjuk retorikai eszközökkel a tényleges véleményt, attitűdöket ilyen mélységben megváltoztatni.

¹⁰¹Ebből kifolyólag, éppen ennek a könyvnek a pályázati szinapszisa kapcsán alakult ki kisebb szakmai vita köztem és az OFA egyik szakértője között arról, miért használom folyamatosan a csökkent munkaképesség fogalmát az írásomban, miközben a hivatalos szakmai szóhasználat a megváltozott munkaképességű elnevezést tartja „magáénak”. Mindez jól mutatja a furcsa kettősséget a két elnevezés elfogadása kapcsán.

Tények ide, tények oda, úgy tűnik, magával a szóhasználat, amely tulajdonképpen egy szakmai diskurzus hozadéka, vagy még inkább egy fordítás (disability) finomított eredménye, a szerep, amelyet az érintettektől „elvárnak”, inkább van közel a csökkent képességek értelméhez. Pulay Gyula 2009-es tanulmányában¹⁰² maga is felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar megváltozott munkaképességű fogalma nincs összhangban a nemzetközi „fogyatékkal élő személy” terminológiával, ami szintén rámutat a szókimondóbb angolszász és a „korrektebb”-nek érzett, de eufemizáló magyar fogalom közötti feszültségre. Ahogy mindjárt láthatjuk, bár politikailag korrektebbnek tűnik, valójában inkább elfed¹⁰³, mint pontosan definiál bizonyos helyzetet a gyakran megkövetelt (megváltozott munkaképességű) szóhasználat.

Tudnunk kell, hogy az érintettekkel kapcsolatba kerülő rétegek: a munkaadók (vállalkozók, cégtulajdonosok, üzemek és szolgáltatások képviselői stb.), illetőleg az érintettekkel leginkább kapcsolatot ápoló (munkájuk során) középosztálybeliek (szociális munkások, adminisztrátorok a közszféra különböző szintjein) ethosza igen távol esik az e csoport által képviselt vagy nekik tulajdonított attitűdöktől. Az óhatatlanul alkalmazott kategorizáló címkék pedig kimutathatóan meghatároznak egy gondolkodásmódot.

A Könczei és munkatársai által közzétett TOP 200 kutatás szerint a legnagyobb kétszáz nagyvállalat átlag 58,1%-ban foglalkoztat csökkent munkaképességű munkavállalót (nagy regionális különbségekkel: míg Dél-Dunántúlon minden megkérdezett cég alkalmaz, addig pl. a Közép-Dunántúlon csak 44,4%-uk)¹⁰⁴. Ami a dolog esszenciája, az az értékítélet, ami a munkaképességükkel kapcsolatban nem csak az alkalmazásuk körüli mizérián, hanem pl. a fizetésükön keresztül vall színt. Míg a mintában lévő nem csökkent munkaképességű munkavállalók – hasonló munkákban – átlag 132 500 Ft-ot kerestek, addig a valamilyen fogyatékkal munkát vállalók csak 103 290-et¹⁰⁵. A torzító hatások kiszűrése után 24,1%-os különbséget állapít meg a csökkent munkaképességűek rovására az előbbi szerzőnégyes.

De ugyanígy a csökkent képességek karakterizálását mutatják például az 1991. évi IV. Tv. meghatározásai és a hozzá kapcsolódó 177/2005 (IX. 2.) Kormányrendelet megközelítései. A törvény értelmében a megváltozott munkaképességű az, aki *fogyatékkal* él, vagyis valaminek a hiányában, munkavállalási esélyei pedig *csökkentek*. A hivatkozott rendelet is munkaképesség-csökkenésről beszél, illetőleg egészségkárosodásról, vagyis szintén vala-

¹⁰²A megváltozott munkaképességű személyek támogatási rendszere társadalmi-gazdasági hatékonyságának vizsgálata. Bp. 2009. Állami Számvevőszék

¹⁰³A fogalom kibontásával kitűnik, hogy oly módon leszűkítő, a munkaképesség alapján definiált meghatározás, amely csak bizonyos szempontok alapján használható, azonban ezek a szempontok jelenleg prioritást élveznek, és ily módon teszik legitimé a megközelítést.

¹⁰⁴Könczei-Komáromi-Keszi-Vicsek: A fogyatékos és megváltozott munkaképességű munkavállalók foglalkoztatásáról a TOP 200 adatbázis alapján, 2005

¹⁰⁵Uo.

minek a *hiányáról*, csökkenéséről. Ugyanerre a logikára utal a tartósan akadályozott személy kifejezés, vagy az akadályozottság fogalma, amely szintén gyakori a közbeszédben és az írásokban.

Csökkent munkaképességű-e tehát a megváltozott munkaképességű? A válasz, hogy a fejünkben szinte mindig igen. És bár vannak esetek, amikor mérhető munkavégzési különbségekről szó sincs, esetleg még a fogyatékos élvezet előnyöket a munkavégzés kapcsán, mindez nem sokat segít az általános vélekedésben és a racionális döntések alkalmával, amit a munkaadók hoznak, ha választási szituációban kell döntenükhöz két potenciális jelölt között. Ezáltal sajnos a közfelfogásnak jobban megfelel a csökkent munkaképességű fogalom.

Ezen sokan szeretnének változtatni. De vajon lehet-e?

A társadalom által teremtett önkéntelen egyenlőtlenség

A fogalmak kapcsán gyakran találkozunk azzal a törekvéssel, amely kicsit következménye, kicsit elvárása a csökkent munkaképességűekkel kapcsolatos problémáknak, miszerint el kellene (illene) érnünk, hogy az esélyek egyenlők legyenek, de legalábbis a gondolkodásunkban egyenlőbbek legyünk. Akármilyen fájdalmas is kimondanunk, de annak, hogy ez életkilátások valaha is hasonlóak legyenek, vagy hogy egyenlően tekintsünk egymásra, aligha van igazi realitása. Ennek nem csak gazdasági okai vannak, de egyéb axiomatikus alapjai is, amelyről szintén szólnunk kell. A dolog azért érdekes, mert ha az esélyek nem lehetnek egyenlőek, akkor a verseny, a gazdasági racionalitás ellene mond azoknak a törekvéseinknek, amely a piacra utalná a megváltozott munkaképességűek népes táborát, de legalábbis a többséget.

Két alapaxiómát fogunk röviden elemezni (habár több is van): a címkézést és a másság mint alapvető észlelési kategória működését.

Az előbb említett gondolkodási mód, meghatározás logikáján jön létre a megváltozott munkaképességűek népes kategóriája, befogadva mindazokat, akik a társadalom vezető, irányító rétegei szerint ide „érdemesek”.

Címkézés

A címkézés a határok kijelölésének és az értékek meghatározásának fontos eszköze, és esetünkben is – ahogy látni fogjuk később – ilyen momentumról van szó (amely erkölcsileg és gazdaságilag, társadalmilag is meghatároz, esetleg éppen behatárol). Robert. K. Merton vezette be a címkézés fogalmát, amely azt jelenti, hogy a társadalom (vagy kisebb csoportok) meghatározza, mely értékek és normák érvényesek számára (akik ezt megszegik, azok pl. a deviánsok). Ezáltal mintegy megkülönbözteti a „jókat” és a „rosszakat”. Így ad nekik értelmezési keretet. Különbséget téve a számára normális, elfogadható és a „patologikus” között. Ebben a cselekvésében nyelvileg (is) feliratot, elnevezést ad, amellyel definiálja, kategorizálja az érintett csoportot. Olyan ez, mint a csúfnevek egymásra aggatása. A névadás után sokkal in-

kább ez határozza meg az embert, mint az igazi valója, neve. A társadalom is ilyen minősítő (időnként csúf-) neveket aggat bizonyos csoportokra.

A címkézés egyik fontos befolyása, hogy hatására az egyén lassan maga is elhiszi, hogy olyannak kell lennie, mint amilyen címkét ráragasztottak. Tulajdonképpen magára veszi az elnevezést, és elkezd aszerint élni (ezzel beteljesíti a sorsát önkéntelenül is, mintegy utólag igazolva a bilétát – érezzük a folyamatban lévő ellentmondást?). Maga a folyamat azonban eléggé szubjektív (tehetős család fiát lopáson érik – kamaszcsinny; de ha büntetett apa fiával történik ugyanez – bűnöző). E logika lényege, hogy amit a társadalom meghatározott, azt a felcímkézett be is tölti. Legalábbis a többség így fogja látni (sztereotípiák).

A kérdés: milyen egyenlőségi törekvések szakíthatják át ennek az axiómának a hatásait? A labelling-elméletek szerint a címkézés mindig működik. Alapvetően meghatároz, egyszerű döntéssel nem kerülhetjük ki, alapaxiómája a társas viselkedésnek és megváltoztathatatlan. Márpedig a megváltozott munkaképességű fogalom egy ilyen címke – amely meghatároz önkéntelenül, és ez nem választás kérdése.

A determináló másság

Van egy jellemző törekvés, amely humanitárius okok miatt, máskor a szociális gondolkodás erkölcsi felfogásából, esetleg politikai előnyök szerzése miatt gyakran megjelenik a terület retorikájában: el kell érni, hogy a megváltozott munkaképességűeket ugyanolyannak tekintsék, mint az egészségeseket – még ha kicsit mások is –, ahogy pl. Thalhammer igyekszik finomra hangolni a differenciát: „Értelmileg akadályozottnak lenni, ez elsősorban mennyiségi mozzanatot jelent”¹⁰⁶. Folyamatosan jelen van a kiegyenlítő szándék az Európai Unióban is, amely igyekszik csökkenteni (joggal) a hátrányokat. Rendre megfogalmazódnak célként ezek a törekvések¹⁰⁷, azonban nagyon úgy tűnik, hogy áttörés nem jön létre, mintha a dolgok makacsul ellenállnának minden egyenlősítő szándéknak.

Szeretnék rámutatni, hogy sajnos bármennyire kívánjuk – és ha ez előbbiek nem mutattak volna rá elég pontosan –, a fogyatékoság nem csupán mennyiségi különbség, mivel ennek axiomatikus szociálpszichológiai gyökerei vannak, ergo nem változtathatóak, legfeljebb csökkenthetőek a stigmatikus értékei, ettől fogva pedig minőségi vagy még pontosabban minősítési kérdés is egyben. És valójában – úgy gondolom – nem is várható, hogy na-

¹⁰⁶ Idézi: Kálmán–Könczei: A Taigetosztól az esélyegyenlőségig. P. 68

¹⁰⁷ Az ENSZ közgyűlése 1993 – elfogadott 15 pontja pl. kimondja, hogy „társadalmuk tagjaiként ugyanazokkal a jogokkal és kötelességekkel rendelkezzenek, mint mindenki más” – idézi Kovács–Tausz: Gyorsjelentés a fogyatékos emberek helyzetéről – többi adatot lásd irodalomjegyzékben. Hasonló állásfoglalások születtek aztán a 2000-es Lisszaboni megállapodásban és utána is. Az Európai Szociálpolitika Menetrend is hangsúlyozza ezeket az elveket. Különösen a Fogyatékos Polgárok Európai Éve alatt volt jellemző (2003). Stb.

gyobb eredmények szülessenek egyenlősítési téren, bármennyire fáj is ezt ki-
mondani.

A determináló másság a másik axiómánk, amivel mindig számolnunk
kell. Ez az alapelv mindig benne foglaltatik a csoportészlelés folyamatában,
és az ebből következő csoportban, és a csoporton kívüli létre is hatással van
– in-group és out-group helyzet, vagyis ahogy a saját csoportot látjuk, meg-
éljük, értelmezzük, szemben a másik csoporttal. És mivel óhatatlanul csopor-
tokban éljük meg önmagunkat és az életünket, és nem függetlenül másoktól,
ez a folyamat mindig jelen van.

Bár vannak elméletek¹⁰⁸, amelyek más magyarázatot igyekeznek adni,
úgy tűnik, hogy az előítéletesség inkább szabály, mint kivétel. Alapvető és
megmásíthatatlan tény, hogy a világot csoportokra osztjuk. Ennek következ-
tében csoporttagságokkal rendelkezünk, amelyek aztán tovább befolyásolnak
bennünket, hogy kiről és mit gondoljunk. Gondolkodásmódunk saját érdeke-
inket szolgálja (ki), ezért általában azt helyeseljük, ami jó nekünk, így azt is,
a-milyen csoportban vagyunk. A már elfoglalt csoporttagság pedig folyama-
tos megerősítést igényel. Ennek egyik módja az is, hogy a másik csoportokat
negatívabbnak tüntetjük fel (a mi érzés, szemben a ti érzéssel¹⁰⁹). Ez ad kere-
tet az előítéletek és az elmarasztalóbb ítéletek létrehozásához. A folyamat
egyik lényegi eleme, ami nagyban befolyásol az ítéletek megalkotásában,
hogy az eljárás során a másik csoport tagjai egyre kevésbé önálló egyénként
jelennek meg, helyette egy csoport tagjaként kezdjük érzékelni őket. Nem az
egyén önmagában lesz a percepció tárgya, hanem egy – többnyire negatívan
értékelt – csoport. A tagság felülírja az egyéniséget (nem kis mértékben) – és
valamilyen csoporthoz mindenki tartozik, ha nem az enyémhez, ha nem a
mieinkhez, akkor a másikkához, azokhoz, a „rosszabbakhoz”.

A társadalmi kategorizáció egy csoport tagjait lényegesen homogénebb-
nek látja, mint amilyenek, és amilyenek lennének, ha nem a csoporton belül
észlelnénk őket (Tajfel és Wilkes, 1963; Tajfel et al., 1964). Az észlelés fo-
lyamatában hajlamosak vagyunk túlbecsülni a megfigyelt csoport tagjainak
hasonlóságát (homogenizálunk), miközben a meglévő különbségeket igyek-
szünk nem észrevenni (Allport, 1977). Mindez egyébiránt természetes és
hasznos folyamat, hiszen a világ megértésében segít¹¹⁰, azonban el kell fo-
gadnunk azt a tényt is, hogy ennek vannak mellékhatásai is.

A folyamat az előítéletek kialakításában fontos szerepet játszik, ahogy a
sztereotipizálásnak is fontos összetevői ennek elemei. Sajnos vagy nem saj-
nos, nem ismert olyan mechanizmus, amely azt a szakadékot képes lenne
áthidalni, amelyet az e tényező folyton az érzékelési és értékelési folyama-

¹⁰⁸Adorno és munkatársai pl. az autoriter személyiség típusra vezetik vissza az előítéletet.

¹⁰⁹Ez az alapja a korábban tárgyalt dichotómiáknak is: jó-rossz, mi-ti, normális-nem normális stb.

¹¹⁰Egyrészt segít eligazodnunk a környezetünkben, mivel a világot számunkra hasznos és kevésbé hasznos
(legalább az adott pillanatban) területekre osztja – érdekszférám, nem érdekszférám stb. Ez teszi lehetővé
aztán, hogy a számunkra érdektelen információkat ne vegyük figyelembe. Így arra tudunk összpontosíta-
ni, ami fontos (Bruner, 1957). És a világ van annyira bonyolult, hogy ez tényleg nagy segítség legyen.

tunkba épít, kiváltva ezzel a másság észlelését, a megkülönböztetést, az előítéleteket, ami pedig általában – esetünkben leginkább – negatív előjelű.

A cigányok, zsidók, kisebb vallási csoportok, egyéb kisebbségek példája is jól mutatja, hogy egy társadalmilag meghatározott csoport, szerep, amely másként (másnak, rosszabbnak, nem velünk lévőknek stb.) érzel, értékel, jellemez, ritkán hordoz érdemi változásokat. Ezek pozitív befolyásolása némileg lehetséges, de ha van is ilyen hatás¹¹¹, megszüntetni aligha lehet.

Számos írás igyekszik ez ellen tenni, érvelni, óhajtva, hogy idővel, politikai és társadalmi cselekvésünk következtében vagy az ember megváltozása folytán enyhüljenek a megkülönböztető attitűdök, ezzel pedig a hátrányba szorítás (pl. Benedek, 1978 – gyakorlatilag az általam ismert szerzők mindegyike ebbe az irányba várna elmozdulást), néhány ezek között éppen fogyatékos emberektől származik és igazán szívbe markoló, miközben megmarad a racionális érvelés mellett¹¹², pl. Brisenden, 1986). Azonban amikor ezt tesszük – talán a téma érzékenysége miatt, talán másért –, inkább egy vágyat testesítenek meg, és az előbb említett kategorizációs, címkézési és csoport-észlelési axiómákat tulajdonképpen figyelmen kívül hagyják, mintha ezzel már nem kellene számolnunk, idővel kiküszöbölhetőek lennének.

Azt hiszem, ennyi elég ahhoz, hogy megértsük, miért fontos számunkra, hogy a témát illetően a fogalommal (megváltozott munkaképességű), ami egyben egy meghatározás, egy kategória, egy minősítő cselekvés is, ennyit foglalkozzunk. Hogy megértsük, mindez nem pusztán hangsor, nem egy nyelvtani, elemzési egység, hanem vagy cselekvések kiindulópontja, vagy már maga is cselekvés, amivel embertársaink életét alakítjuk, döntünk, munkamódszereket dolgozunk ki általa és ítélünk. És hogy mennyire valós a szó, fogalom ereje, végül – amolyan illusztrációképpen – álljon itt egy tanulságos kísérlet rövid leírása a „szavak” befolyásáról.

David Rosenhan 1973-as, ma már klasszikusnak számító kísérletében érzelmi problémáktól mentes személyeket utalt be tizenkét pszichiátriai intézetbe, azzal az ürüggyel, hogy hallucinálnak. Miután felvételt nyertek, az

¹¹¹A zsidók évezredes gyűlölete a társadalmi és politikai változások következtében pl. nagymértékben meg tudott változni. Ennek nálunk is lépcsői voltak. A költözési, gazdasági szabadságon, később a házassági szabadságon, bevett felekezeti státuszon keresztül a befogadásig mint teljes jogú magyar állampolgár. Azonban azt is látnunk kell, hogy ugyanakkor a Numerus Clausus, az ún. zsidótörvények a 20. század elején, a második világháborús Holokauszt azt is megmutatták, hogy mindez nagyon törekeny is egyben. És mára sem múlt el nyomtalanul a rossz érzés a zsidókkal szemben, amit jól mutat, hogy a bajban – pl. banki válság – az emberek jelentős része még mindig a zsidókat teszi a bűnbakkeresési mechanizmus céltáblájává.

Ugyanakkor a példa azt is mutatja, hogy a változás nem teljesen reménytelen, hiszen a 18-19. századi diszkriminációkhoz képest ma a megkülönböztetés súlya nagyságrendekkel kisebb. Azonban ehhez vélhetőleg nem kis köze van annak is, hogy a zsidók a gazdasági élet fontos szereplői voltak (lettek), miközben ennek inkább az ellenkezőjét érzékeli a közember a fogyatékkal élők, megváltozott munkaképességűek tekintetében.

¹¹²Fontos mondanivalót tesz közzé Brisenden, amikor kijelenti, hogy ezek az emberek nem fogyatékosok, hanem emberek (értsd ugyanolyanok), akik emellett fogyatékosággal is élnek (not disabled people – mondja, hanem people with disability, ami minőségileg más felhanggal bír).

illetők olyan normálisan viselkedtek, ahogyan csak lehetett. A klinikai interjúk alkalmával őszintén beszéltek személyes háttérükről, tapasztalataikról. A benntöltött két hét alatt minden tekintetben úgy viselkedtek, mint ahogy egy kutatónak „illik”, jegyzeteket készítettek, és ha kérdezték őket, őszintén válaszoltak mindenre. Ennek ellenére a kórházak személyzete egyetlen esetben sem jött rá a furfangra¹¹³. Képzett pszichiáterek, pszichológusok és ápolók semmit nem vettek észre az „átverésből”. Sőt, bármit is tettek az álpáciensek – és bizony sokat tettek, hiszen rendes kutatóként viselkedtek az intézményekben –, minden megmozdulásukat a betegségüknek tudták be, arra vezették vissza.

Bizony néha nem azt látjuk, ami a szemünk előtt van, hanem gyakran azt, amire számítunk, amit látni akarunk, amit elvárunk másoktól.

Miért lenne ez másképp a megváltozott (csökkent) munkaképességűek tekintetében? Az előbb elmondottak esetünkben is igazak. Ez teszi indokolttá, miért kell ennyit beszélni és ilyen mélységben a fogalomról. Az itt elmondottak megértésével közelebb juthatunk a témához, koherensebb gondolkodás és megalapozottabb döntéshozás lehet a jutalmunk, ami nagyon ráfér a „szakmára”.

Összegzés

Minden esetben, amikor a tárgyalt fogalmat használjuk, egyben élünk azokkal az alapelvekkel és meghatározásokkal, amelyek integráns részként benne foglaltatnak a meghatározásban. Ezzel kapcsolatban legalább két tisztázandó kérdés van: Egyrészt, hogy mit jelentsen az, hogy az imént elmondottak immár tudatosultak? Másrészt, hogy van-e ettől jobb megközelítés?

Az első kérdésre a válasz, hogy a dolgok tisztázása nem jelenthet csak kognitív élményt. Ha továbbra is leegyszerűsítő és sok tekintetben alkalmazatlan módon közelítjük meg a kérdést, akkor a gondolat terméketlen marad. Helyette inkább érdemes újragondolni, hol vesztettük el az ember többi részét. Hogyan válhatott egy komplex entitás egy munkaegységként definiált potenciállá. És ha ebben a státuszban hagyjuk, hol lesz tíz év múlva, és hogy mit oldottunk meg ezzel a megközelítéssel azon kívül, hogy mélyítettük a szakadékot a társadalom egyes rétegei között? A kérdés tehát kérdéseket szül. És ezt teszi a második főkérdésünkkel is, azzal, hogy van-e jobb meghatározás. Erre a tág, de biztos válasz csak az lehet, hogy van, igen, lennie kell ettől jobb definíciónak. Azonban e kérdések megválaszolása a könyv kereteit túlfeszíti, ezért e fejezet célja nem a végső megoldások kimondása, csak elvek megfogalmazása, amelyet a szakmának kell továbbgondolnia talán éppen a következők mentén:

1. A szakmai diskurzus nem veheti át átgondolás nélkül és büntetlenül az egyéb társadalmi alrendszerek hibás megközelítéseit.

¹¹³ A dolog pikantériája, hogy a betegek közül viszont sokan gyanították az átverést.

2. Olyan fogalmakra van szükségünk, amelyek elősegítik és nem hátráltatják az érintettekkel való törődést, munkát, foglalkozást. Merjünk fogalmakat alkotni, ha ez kell!

3. Tisztában kell lennünk azzal, hogy a társadalomban az egyenlőtlenségek nem tűnnek el, ezért a szerepünk az, hogy ezeket minden eszközzel csökkentsük, elviselhetőbbé tegyük.

4. Ne féljünk „kijelenteni, kimondani, beismerni a valóságot”, mivel ez az első lépés afelé, hogy érdemben megoldásokat találjunk a problémákra.

Rend-szerek

Amit főztünk, azt esszük, azaz „így látszotok ti”!

A következőkben kísérletet teszek a jelenlegi rendszer elveinek felrajzolására azzal a céllal, hogy könnyebben megértsük, ami van jelenleg, hogy a rákövetkező fejezetben felrajzolhassuk és leírassuk azt is, aminek – talán inkább – lennie kellene, illetőleg amely talán jobb lenne, ha lenne.

Előzetesen fontos tudni, hogy bár a rendszerekben való gondolkodásom az egész szociális szférára kiterjed, e fejezetben és a következőben nem a teljes szociális (al)rendszert elemzem a gazdasági (al)rendszer viszonylatában. A könyv keretei ezt nem teszik lehetővé, még ha időnként a teljes rendszerre is teszek utalásokat, és némely megállapítást így is értelmezhetünk. A dolgok bonyolultsága miatt és a témánk szorossága következtében itt a szociális rendszeren kifejezetten azt az (al)rendszert értem a következőkben, amelyben a megváltozott munkaképességűek népes populációja foglal helyet (megengedve azt a feltételezést, hogy ők bizonyos szempontok szerint egy rendszerben tárgyalhatóak). Elsősorban ebben az összefüggésben érthetőek zavar nélkül azok a megállapítások, amelyeket a jelenlegi rendszer leírásából majd a következő fejezetben a javasolt rendszerekből le kell vezetnünk.

A szociális rendszer szót pedig azért tartom meg az említett szűkítéssel mégis, mert úgy érzem, a könnyebb megértést teszi lehetővé, szemben azzal, ha új fogalom bevezetésére tennék kísérletet, vagy egy bonyolult és korlátozott meghatározással kívánnék élni. Mindemellett néhány meghatározás, megállapítás, amelyet levezetek majd, a teljes szociális rendszerre is alkalmazható.

Kiindulópontom a következő: a jóléti modellben a szociális rendszer és a gazdasági rendszer két elkülönült rendszerként él egymás mellett, amelyben jobbra csak a gazdasági rendszerből a szociális felé van átmenet. Ezen belül a megváltozott munkaképességűek szférája (alrendszere) a gazdasági szféra „kiesett emberek tárolójaként”¹¹⁴ funkcionál. Az elv szerint a lemorzsolódók, kompetenciákat vesztek, leépültek és leépítettek hullanak ki ide – leggyakrabban véglegesen¹¹⁵. A két rendszer között átfedések nincsenek, csak az ún. interpenetrációs zónán keresztül cserélnek egymással elemeket, és mint hangsúlyoztam, szinte kizárólag egy irányba történik mozgás, ellenkezőleg, a szociálisból a gazdasági rendszerbe az átjárás igen korlátozott.

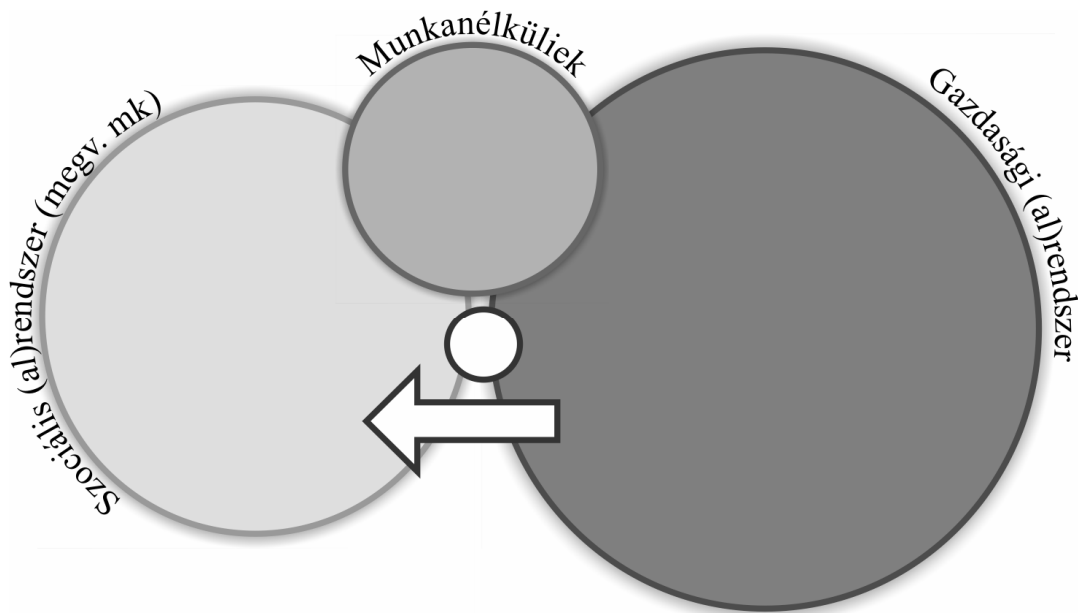
¹¹⁴ A megjegyzés kellemetlen, azonban sajnos - funkcionálisan tekintve a helyzetet - igaz.

¹¹⁵ Akik nem véglegesen esnek ki, azokat betegnek nevesítjük, ezzel is utalva arra az átmeneti állapotra, amely után az illető elvileg visszatér a munkaerőpiacra.

A munkanélküliség (amely nem azonos a megváltozott munkaképességűek szférájával, még ha van is átfedés) a gazdasági rendszer ún. tartalékos zónájában található, szerepe a strukturális változások kiegyensúlyozása. A tartalékos zóna a megváltozott munkaképességűek rendszerével (szociális rendszer) bizonyos átfedéseket képez, eközben – igen ellentmondásosan, de mégis – a gazdasági rendszer funkcionális része. A tartalékos sereg a jóléti modellekben is létezett, de a '70-es évekbeli változásokkal nőtt nagyra és nyert új értelmet – többek között ekkor vált a gazdaság által tudatosan irányított és használt tartalékos sereggé, amelyre az elsődleges gazdaságnak nagy szüksége van. Mivel e területet a gazdasági rendszer tudatosan tartja fenn, az átjárás kétirányú – amolyan balansztartály szerepe van (ha kell, ide lehet kiszivattyúzni a humán erőforrás-többletet, majd innen lehet feltölteni a hiányt, vagy cseréket eszközölni, attól függően, mire van szüksége a gazdaságnak).

Grafikusan így szemléltethető a vázolt rendszer.

1. ábra – Rendszerek a mai megközelítésben

A szociális rendszer leginkább környezete a gazdaságnak, és szerepe a gazdasági rendszer szempontjából nem nagyon van. Funkcióját, hogy a kihulló emberek tárolójaként szolgáljon, nem attól kapta, hanem egy általános társadalomfilozófiai elv mentén jött létre, amelyet a gazdasági szféra csupán finanszírozott. Ma gyakorlatilag nincs egyéb funkciója (még balansz sem).

A helyzet a jóléti társadalmi modellekben kialakult viszonyokat tükrözi. Azt, ami ma nem minden tekintetben felel meg az elvárásoknak, de ahogy a napi gyakorlatban még mindig él – cselekvésünk, gondolkodásunk leképezése vázlatosan. Annak megjelenítése, megrajzolása, ahogy felépítjük szociális elveinket, ahogy becsatornázzuk az ide tartozó problémákat a jogalkotásba,

döntéshozásba, de főleg a praktikus szakmai elvek megalkotásába, módszertanába.

A társadalom azonban változik. A gazdaság rendszer, annak ellenére, hogy a tartalékos állományára kifejezetten szüksége van, és miközben annak sem tud (részben nem is akar) igazán munkát kínálni, szemet vetett a szociális rendszerre¹¹⁶. Mi ennek az oka? Nem az, hogy a gazdaság egyre kisebb teljesítményre lenne képes, ezért egyre tetemesebb termelő erőket kell bevonni az újratermelés folyamatába – még akkor sem, ha a politika időnként ezt igyekszik képviselni. A gazdaság ugyanis – mint korábban említettem – soha ekkora teljesítményekre nem volt képes¹¹⁷. A körülmények változtak.

Közbevetés – verseny az emberért

Rövid közbevetésünkben meg kell válaszolnunk egy kérdést, hogy a továbbiakat megértsük: Hogyan jöhetett létre a kapitalizmusban és részben a szocializmusban egy túlbujánzott – a kapitalizmusban még testidegen is – szociális rendszer, amely máig meghatározza szakmai gondolkodásunkat?

Korábban a társadalmi közgondolkodás még a szegénnytörvényeket is gyakran kritizálta (Ricardo), a segélyezés formái ebből kifolyólag inkább megbélyegzők, elrettentők voltak. Még olyan szociológusok is, mint Durkheim, aki a társadalom egyik fontos szervező erejét látja éppen a szolidaritásban, nem kardoskodik a növekvő szociális állam mellett (a betegesen túltengő állam réme miatt sem). Pinker is, elemzésében (1971) arra a következtetésre jut, hogy Durkheim inkább ellenzi a túlzottan bőkezű szociális juttatásokat, mert az az embert „ugyanúgy megrontja”, mint a személyes haszon szüntelen hajszolása. Könnyelműsége való hajlamosításként, kelepceként nevesíti a növekvő szociális kiadásokat. De pl. Marx is, aki elvileg egyik szellemi atyja a szocialista rezsimeknek, lumpenproletárokról beszél, illetőleg a legsó üledéknek nevesíti őket. „A pauperizmus – olvassuk – az aktív munkássereg rokkantháza és az ipari tartaléksereg holtsúlya.”¹¹⁸

Az a furcsa helyzet állt elő mégis, hogy attól az individualista, önérdekét kereső kapitalista berendezkedéstől, amelytől ideológiailag, gondolkodásmódjában egyébként is távol állt a közösségi, túlzottan szociális (és nem piaci) logika, hogy egy idő után önmagával ellentétes érdekeket kezdett képviselni. A kapitalista rendszer a munkásbiztosítások vagy általánosságban véve a munkaerő biztosítása bizonyos fokáig érdekelt csak a szociális kiadásokban (ami így részben vállalati, ill. közérdek is), ám ezen felül inkább az öngondoskodás illik a filozófiájába. Eközben – Marx korábbi állásfoglalása

¹¹⁶Annyit érdemes finomítani a kijelentésen, hogy a megváltozott munkaképességűek népes táborának munkája mindig is foglalkoztatta a gazdaságot. Csak talán nem ennyire élesen. Amiért ma egyre élesebben fogalmazódik meg a kérdés, az leginkább a sürgető demográfiai változások és a haszonelvű – és abból értelmetlen kiadást nem akaró – gondolkodás eredménye.

¹¹⁷Csak érdekességképpen, 2010-ben a MOL, bár folyamatosan arról hallottunk, hogy mennyire nem éri meg neki a működés, 100 milliárd forintos nyereséget ért el. Forrás: www.mno.hu/portal.

¹¹⁸Marx: A tőke, 1. kötet 602. oldal – idézi Robert Pinker Ki az atya? c. írásában

ellenére – a szocialista rendszer gondolkodásába szervezettebben illik a nagyobb kiterjedésű szociális háló megléte. Kellott tehát lennie valaminek, amely hozzájárult a túlzó szociális rendszer mindezek ellenére való, néha kissé önellentmondásos létrejöttéhez. Szükségesnek látom, hogy rámutassak arra a katalizátorra, amely a jóléti rendszerek létrejöttében meghatározó volt. Teszem ezt főképp azért, mert az itt említett aspektussal nemigen szoktunk számolni. Ez a katalizátor a verseny, amely az emberért folyt.

A két nagy társadalomalakító elv, a kapitalista és szocialista berendezkedés között kialakuló éles verseny az ideológiai háttere – természetesen egyéb tényezők mellett, mint a gazdaság soha nem látott prosperitása pl. – annak a folyamatnak, amely aztán a felrajzolt rendszer kialakulásához vezetett. E verseny tétje a „ki a jobb?” dicsősége volt. Ki tud többet adni az embernek, ki tud jobb világot teremteni a társadalomnak? Azonban míg a szocialista rendszerben részben magától értetődőek voltak a szociális elvek, addig a kapitalista rendszernek mindez nem volt szerves része, mégis tennie kellett, bizonyítania, hogy ő is tud mit nyújtani a polgárainak. A verseny oldja fel – különösen a kapitalista – a rendszert megalapozó filozófiák és a második világháború utáni jóléti modellek között húzódo feszültséget.

Azt állítom tehát, hogy a második világháború utáni gazdasági expanzió, az átalakuló társadalmi rendszer, gondolkodásmód stb. szükséges, de nem elégséges feltételei a jóléti szociális államok kialakulásának, amelyek egyik fontos tulajdonsága éppen az egalitáriánus törekvés, amely egy soha addig nem látott szociális rendszert eredményezett. Nélkülözhetetlen volt az a verseny (mint katalizátor), amely a két fő alternatíva (szocializmus és kapitalizmus) között alakult ki.

Ez az egyik lehetséges magyarázata így annak is (bár nem önmagában), miért csak a második világháború után alakulnak ki a jóléti rendszerek¹¹⁹. Ekkora manifesztálódott egyértelműen két egymásnak feszülő világrendszer, amely képes volt a gyakorlatban a megmérkőzésre (az elsőségért, az emberért). Ebből megérthető az is, hogy a neoliberális fordulat felerősödése miért csak a '80-90-es években következett be, miután az egyik versenytárs oly mértékben meggyengült, hogy a többség ezzel eldöntöttnek vélte az ideológiai versenyt (győzött a kapitalista logika – Reich 2009, Giddens 2005) – nem is beszélve a '89-es fordulat utánról. Ennek a győzelemnek egyik fő hozománya pedig a fejlődőképesebbnek kihirdetett liberális modell, a kapitalista gazdaság racionális elveivel.

¹¹⁹ Bár a szokásos hivatkozás a Beveridge-jelentéshez (1942) köti, és a háborúk után kiábrándult társadalom megújult gondolkozásához csatolja ennek létrejöttét, amelynek célja egy komplett állami szociális rendszer létrehozása. A dolgot nem vitatom, de azt láttatni szeretném, hogy mindez nem ad választ több kérdésre, mint pl. éppen arra, amelyet tárgyalunk, hogy hogyan jön létre egy túlbujázó szociális rendszer irracionális módon egy testidegen ideológia talaján. Így bár elfogadom történelmi megközelítésként a hagyományos magyarázatot, a verseny mint katalizátor hozzáadásával látom csak világosan kirajzolódni a történeteket.

Az egyik fél meggyengülésével, majd eltűnésével a versenyelvek semmissé váltak, nem volt tovább szükség a gazdasági és humánus előnyöket hatalmas szociális kiadásokkal bizonygatni. Ennek is köszönhető, hogy elindul a gazdaság visszahúzódása a szociális szférából. És annak, hogy a verseny tulajdonképpen felemésztette az egyik világrendszert és gazdaságilag gyengítette a másikat. A '90-es évektől az ipari és technikai fejlődés soha nem látott fejlődése képes volt mindezt átfordítani egy addig példátlan gazdasági teljesítménnyé. Csakhogy az ideológiai verseny kikopásával többé nem lehetett úgy cél az ember, mint korábban, így ezek a teljesítmények már nem feltétlenül a többség számára jelentettek előnyöket.

Az 1960-70-es évekre a két rendszerben kialakuló legitimációs (és gazdasági) problémák után a jóléti modellért folyó verseny („ki a jobb?”) fennmarad, azonban egyre inkább egy közömbösebb szociálpolitikai kérdés kezd válni az általános jóléti kérdésekből – ami azért következik be, mert az ideológia kezd kikopni mögüle, vagy inkább mondhatni, veszít szervező erejéből. Másrészt a két ideológiai-jóléti modell gazdaságilag is válságokkal küzd, a munkanélküliség napi valósággá válik (a szocialista országokban ekkor még kapun belüli munkanélküliségről beszélünk, vagyis állása volt, munkája nem sokaknak), és a kezdeti bizakodás ellenére is úgy néz ki, hogy állandósul – amit a '90-es évekre mindenki belát, ma pedig már nem is kérdés többé. Ekkorra nyilvánvaló, sem átképzéssel, sem más eszközökkel nem kezelhető elégségesen a munkanélküliség, így tartósnak bizonyul – szkeptikus megközelítések szerint megoldhatatlanná. Egyre növekvő csoport szorul ki a visszalépési esélyek minimumával a munkaerőpiacról, a technikai fejlődés hatására a munkavolumen oly mértékben csökken, hogy egyre szélesebb réteg válik esélytelenné a munkára, a részvételre a társadalom és a gazdaság újratermelésében – „A technikai eszközök kedvezőbb tulajdonságokkal bírtak, mint a lélekkel rendelkező ember a munkapiacon¹²⁰”. Reich (2009) szerint – ahogy már említettem – egyenesen ez a technikai, technológiai fejlődés váltja ki azokat a változásokat, amely a meggyengült szociáldemokrata ideológiákat a neoliberális eszmék felé terelik, majd teljes mértékben átformálják lassanként a jóléti modelleket, kialakítva a „szuperkapitalizmust”, amely egyszerűen leírva nem más, mint a technikailag és teljesítményileg sokszorosára felpörgetett liberális kapitalizmus (amely levetette útközben a szociáldemokráciát – legalábbis tényleges napi gyakorlatában –, ezáltal vegytisztán haszonelvűvé vált).

Ez is alátámasztja, miért nem hiszem, hogy a gazdasági növekedés elég-séges feltétele lenne a jóléti modellnek. Soha nem volt még olyan erős a gazdaság (termelési arányokat nézve), mint éppen a '90-es évektől napjainkig. A nemzeti össztermelés soha nem látott méreteket öltött, vagyis soha nem tudott a gazdaság annyi javat megtermelni, mint éppen napjainkban (Reich,

¹²⁰ Csoba J. et al: Szociális gazdasági kézikönyv. P. 9

2009; Giddens, 2006.; Miliband 2006.; stb.). Ennek ellenére a jóléti séma tartóoszlopai mintha egyre inkább inognának. Még akkor is, ha közben komoly erőfeszítéseket tesznek a szociáldemokrata politikusok, filozófusok, befolyásolók és leginkább maga a szociális szféra, amely magától értetődően szociáldemokrata elveket vall inkább, hogy a „régí egalitárius rend” megmaradjon vagy visszatérjen. Úgy vélem, mindez inkább az „aranykor” emlékezete, mint a jelenkor vagy a jövő valósága – most legalábbis úgy néz ki.

A legfontosabb, amit ki kell jelentenünk: a jóléti modellekben kialakított elvek, amelyek meghatározták a gazdaság és a szociális szféra viszonyát, illetőleg magát a szociális ellátást, bár nem feltétlenül relevánsak, azonban még mindig meghatározzák gondolkodásunkat (a szociálisban biztosan). És ez ellentmondásokhoz és egymás melletti elbeszéléshez, meg nem értéshez vezet. Ebben van a két tárgyalt szféra problémáinak gyökere. Mert amikor a felrajzolt kettős rendszer, a szociális és gazdasági vázolt viszonya kezdett kialakulni, majd létrejött, olyan expanziós és ideológiai feltételek járultak mellé (együttesen), alakították ki, amelyek képesek voltak a megteremtésére, fenntartására. Azonban mára kikopott az ideológiai háttér, az ideológiai verseny nem ösztönöz, mivel nincs versenytárs, a jól prosperáló gazdaságok pedig egyre inkább csak az eszközökkel és forrásokkal rendelkező kisebbség érdekeit szolgálják ki (éppen ezért).

Mi maradt így? Az örökség, amit igyekeztem egyszerűen felvázolni, és amivel ma kevésbé tudunk mit kezdeni – legalábbis a megváltozott munkaképességűekről való gondolkodásban biztosan. Gondolkodásmódunk alig változott, vágyunk vissza az „aranykorba”, de annak ígérete egyre távolabbra kerül a mindennapok tapasztalatában.

Szociális lufi? – a jelen helyzet leírásának folytatása

A kényszerhelyzet, a verseny megszűnésével semmi sem indokolja tovább a profit bármilyen mérvű csökkenését. Gyakorlatilag a soha nem telíthető növekedési vágy az egyik legfontosabb hajtómotorja, a profitéhség a szociális szféra visszaszorításának. Már nincs szükség áldozatokra a profitból, amire a korábbi rendszer részben épült – ami a szociálisban finanszírozódott, annak sokszor a verseny adott értelmet.

Mostanra az „államnak”¹²¹ a legelesettebbekre legfeljebb ezért van szüksége, hogy profitját velük is maximalizálja. Eközben, ahogy már említettük, tudjuk, hogy az állami bevételek nagyobb részét soha nem (most sem) a nagytőke és az elit adja össze¹²². A jelenlegi gazdasági logika szerint mindez

¹²¹Úgy vélem, ebben a folyamatban az állam csak mint közvetítő, mint a redisztribútori szerep miatt érintett vesz részt. Az igazi érdekeket a magántőkések képviselik. Viszont mivel az állam az ő érdekeiket szolgálja ki ebben a tekintetben, a megjegyzés indokolt.

¹²²Reich, 2009

mégsem a sokak jólétét jelenti már, hanem a „sok munkával kevés bér” elvét, amely alapján a gazdasági elit még gazdagabb lehet, miközben a szegényebb lejjebb csúszik. Ez a folyamat játszódott le az USA-ban a '70-es években.¹²³ Ennek következtében a gazdaság hihetetlen növekedéséhez az aránytalanságok drasztikus növekedése társult. Ebből a háttérből következik (ebből a gondolkodásmódból) az is, ahogy gazdasági szemléletünket át akarjuk – hibásan – vinni a szociálisra. És hogy elhittetjük magunkkal, hogy a szociális szférából egy egyszerű felkészítés kapcsán egyenes út vezet a gazdaságba, a nyílt munkaerőpiacra. Hogy a csökkent munkaképességűek heterogén csoportját homogenizálni vagyunk képesek – legalábbis elvben – éppen azon a területen, amelyen a legszétforgácsoltabbak jellemzőikben, a munka képessége kapcsán, munkavégzési szempontokból. Amiért pl. a szociális foglalkoztatásban újra és újra a juttatások csökkentését tartjuk a jó megoldásnak, miközben sokszor nem annak mértéke a probléma, hanem a felhasználás módja.¹²⁴

A fejünkben élő szociális rendszer autopoétikus (önreferenciális), vagyis önmagát felépítő, önteremtő. Pedig a rendszer nagy hibája éppen a különállás. Mivel nincs átfedés, közös halmaz a rendszerek között, a szociális rendszer képes abban a hamis hitben élni, hogy nagyobb részt meghatározhatja önmagát. Azonban ez egyrészt sosem volt így, másrészt mára ennek legfeljebb az emléke lehetne igaz.

Ma még igen kis mértékben van jelen tényleges piachoz is kötődő foglalkoztatás a megváltozott munkaképességű foglalkoztatásban. De már jelen van. Erre utal a kis fehér „folt”, amely mindkét szférával közös részhalmazt

¹²³Ua.

¹²⁴A szociálisjellegű foglalkoztatások esetén az összegek rendre alatta maradtak rendelkezésre álló összegeknek (pl. rehabilitációs járulékból befolyt összegek), mégis folyton azt hallhatjuk, hogy sok a pénz, amely ide kerül. Pedig a probléma nem ez, hanem a felhasználás módja. Amíg a pénzt a kívánczó logika ellenére nem termelő eszközként tekintjük, vagyis nem arra használjuk, hogy általa újabb jövedelmeket termeljünk, hanem a szociális ellátórendszer finanszírozására, amolyan „nekünk ez jár” összegként, amelyet csak felélni akar a rendszer, addig tényleg alig van értelme ezeket a pénzeket visszaforgatni, hiszen ebben az esetben holt tőkeként jut vissza. Ezekkel a pénzekkel részben piaci alapon gazdálkodva viszont jelentősen csökkenthetjük egyrészt az állami kiadásokat, másrészt ugyanez az összeg befektetésként kezd funkcionálni, termelni kezd, amely így mérhető növekedést jelenthet a gazdaság egészének is. A mostani rendszerek azonban egyrészt csak taxatív tartalmazzák az erre való kötelezést, azonban sokszor nem-hogy csak elnézők a jogszabályt be nem tartó ellátókkal, pl. a szociális foglalkoztatás esetén, de semmilyen lépéseket nem tesznek abba az irányba, hogy mindez rövid úton megszűnjék. Így tovább folyik a pénzek kilapátolása az államkasszából, miközben ennek egyik folyamánya félő, hogy a gazdasági rendszer előbb-utóbb az egész szféra finanszírozását hagyja abba, miközben a probléma nem anyagi, hanem módszertani, csak az illetékes vezetés valójában nem látta el ebben a tekintetben a feladatát.

Fontos másik oldala a dolgoknak (Hanich Ferenc lektori megjegyzése): Viszont e pénz nélkül a szociális intézmények „csődbe” mennének. Alacsonyan tartott normatívák miatt. Komplex szemlélettel kell közelíteni. A foglalkoztatási támogatás helyettesíti részben a normatívákat, még ha nincs is kimondva. Személyi térítési díj miatt, jelentős bevételi tényező is az intézményeknél. Ez által paternalista módon nem tudja betölteni piaci szerepkörét. Egy zárt foglalkoztatást eredményez, amely inkább pedagógiai, mint piaci foglalkoztatás. Kérdés itt is, hogy a szociális intézményeknek valóban piacorientált foglalkoztatást, piacorientált vállalkozást kell-e folytatniuk? Képesek erre a szociális intézmények, vannak erre megfelelő szemléletű szakembereik, ha a vállalkozás csődbe megy, ki felel érte, pénzügyi, banki felelősség is!!! Jó-e, ha kényszervállalkozásokká válnak, illetve már most is azok?

is alkot. Ide sorolhatóak a tényleges piaci elveket is valló szociális (jellegű) foglalkoztatások és pl. az integrált munkavégzések egy része.

Valójában a gazdasági rendszer teljes mértékben meghatározza a szociálisat. A különbség leginkább abban áll manapság, hogy míg korábban a gazdasági rendszer csak financiálisan volt inkább meghatározó, és ennek a finanszírozásnak nem akadályai, hanem inkább támaszai voltak (pl. a versenyből következő ideológia), addig mára minden területre kezd kiterjedni. Mára a gazdaság nem elégszik meg a finanszírozó szereppel, hanem azt is meg akarja mondani, hogyan és miként dolgozzon a szociális rendszer, miként, milyen elvek alapján gazdálkodjon és gondolkodjon stb. Korábban a gazdasági szféra adta a táplálást, miközben a belső ügyekbe nem nagyon szólt bele, nem határozta meg. Mondhatnánk úgy is, hogy a versenyeredmények következtében az volt az érdeke, hogy minél magasabb finanszírozással, minél nagyobb autonómiával ruházza fel a szociális rendszert (akár a szociális jogok mint a demokrácia harmadik alapjoga pillérének kirakatba helyezése miatt).

Azonban az érdekek változnak. Ma a gazdasági rendszer érdeke egyre inkább az, hogy ahol csak lehet, a piaci logikának is megfeleltethető legyen a szociális rendszer (és itt az egész szociális rendszerre is érthető a mondani-való). Különösen igaz mindez a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatására, ahol a meritést eleve a munkaképesség kora is meghatározza, vagyis a megközelítés alapján tartalmazza a vélt bekapcsolhatóságot a munka világára. Így érthető az is, hogy a gazdaság egyre inkább előnyben részesíti az öngondoskodás elvén felépülő vagy a gondoskodásból legalább részben (minél nagyobb részben!) szerepet vállaló modelleket.

A gazdaság természete, hogy gyarapodni akar. A szociális kiadások ennek fékei, hiszen a növekmény erőforrási lehetőségeit emésztik fel. Minél nagyobb a felélt tőke, amely kikerül a gazdaságból a szociális szférába, annál kisebb gyarapodás várható. Amíg a verseny nem csupán a növekményről (profit és egyéb növekedés) szólt, hanem az emberek véleményéről, befolyásolásáról (az ideológiáról), addig a növekmény áldozata egy jól ideologizálható és kalkulált érdemi veszteség kategóriába sorolódott – ez volt az ideológiai harc, a verseny ára. Azonban a verseny végével semmi sincs egyelőre, ami a növekedési „kényszer” útjába állna.

Az elmúlt évtizedekben a jóléti kiadások megszoktattak velünk egy rendszert, amelyben a kérdés nem úgy hangzott, hogy mennyi van a perselyben, hanem hogy mire kell a támogatás. Néha az az érzése támad az embernek, hogy az a furcsa kapcsolat volt időnként jellemző, hogy a szociális esetleg meghatározta a gazdaságit. Ám ez a logika a '90-es évek óta tetemes változáson ment át, de mintha a megszokás nehezen változna. A hozzáállásunk a jóléti államok versenyében kifejlődött gondolkodást tükrözi ma is, amely a verseny miatt megengedte magának, hogy létrehozzon egy gazdasági többletetre épülő, nagyvonalú (túlfejtett) adakozási rendszert. Ezt kihasználva az

emberek éltek a lehetőséggel, aki tehetett kilépett a gazdasági rendszerből, hogy életét a továbbiakban az ellátórendszerre bízta, amely igen gazdag támogatást ígért. Az USA Európa felé megnyilvánuló kritikájának egyébiránt rendre éppen a túlzottan bőkezű és engedékeny szociális ellátórendszer (pl. a munkanélküliek rendszere és ellátása) az egyik célpontja.

Fontos látnunk, hogy ma a rendszerek különállása miatt, de leginkább a verseny megszűnése és a szociális rendszer változni nem akaró attitűdjei miatt a két fél idegenként tekint egymásra, fontossági és finansziális kérdések teszik nehezzé a párbeszédet jelenleg. A nehezen változó gondolkodás miatt a szociális rendszer kérdése rendszerint ma is a „mennyit kapok a másik teljesítményéből” (hogya feléljem!)? kérdésben merül ki. Amit viszont a gazdasági rendszer, a benne kifejlődött szelektív hallás miatt nem igazán akar már érteni. Így az egyik körtéről beszél, a másik almáról, a kettőt pedig nehéz összevetni. A gazdasági rendszer, ahol csak lehet, igényelné a piaci(bb) állapotokat, de a szociális rendszer inkább csak a megszokott zsargonban találja a szavakat, szakmai elveket és módszereket emleget, és nem is érti, miért a nagy hűhó a pénz miatt, a piaci logikát pedig alig preferálja, retorikájában állandósul az elégedetlenség a csökkenő finanszírozás miatt.

A jóléti modell, és különösen a nagy világértelmező és társadalomépítő elméleti (és gyakorlati) megközelítések versenyének természetes következménye mindez. Nem hibás működés, hanem egy korhoz, gondolkodáshoz, társadalomfilozófiához kötődő elmélet és gyakorlat terméke. Azonban azt is látnunk kell, hogy az idők változnak. Ma más lett a világ, másképp rendeződnek a prioritások, a pénz, bár több, de másképp beszélnek róla, más elvek mentén osztják. És valójában a szociális rendszernek aligha marad más lehetősége, minthogy amennyire csak lehet, alkalmazkodik a megváltozott körülményekhez.

Milyen problémák fakadnak a jelenlegi modellből?

A lineáris szemlélet problémája

A jelenleg érvényben lévő elvárások és ajánlások, módszerek a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatása területén többnyire a liberális gondolkodás logikája szerint lineárisak. Ebből kifolyólag feltételezik a legtöbb esetben csupán hipotetikus érvényes folyamatot (amelyet a gyakorlat nem vagy csak kis részben igazolt): miszerint a rehabilitációs rendszer néhány stációból áll, amelyek egymás után, vonalban elhelyezhetők, és valamelyik állomásán gyakorlatilag minden érintett elégségesen elrendezhető, és amelyen végiglépkedve a megváltozott munkaképességű személy egyre közelebb jut a munkaerőpiachoz, majd újra – remélhetőleg – teljes értékű munkaerőként, de legalább integrált foglalkoztatásban tevékenykedhet. Az elvben implicite benne foglaltatik, hogy az érintettek csupán azért nem dolgoznak, mert képzési vagy egyszerűbb hiányosságaik lettek életük folyamán, ezért valamilyen okból egy ideje kikerültek a munkaerőpiacról. Ezek a deficit

egyszerű hiánytünetek, amelyek viszonylag könnyen pótolhatók (képzési pótlás, átképzés, munkához visszaszoktatás stb.). A lineáris út (megváltozott munkaképességűtől a gazdasági szférába) lényege, hogy ezáltal készre „alakítjuk” az érintetteket, és mehet vissza a munka világába. Ez az elképzelés is a tárgyiasított ember elképzeléséből fakad.

A modell számos szociális és pszichológiai kérdéssel egyszerűen nem számol, és a gyakorlatban alig nyert eddig igazolást (csak részben, kis mértékben: pl. Kregel-David, 1995), amit mégis igazolni látszik, az is inkább csak analitikus szinten elvárt, nem általánosítható eredmény¹²⁵, minimális gyakorlati értékkel¹²⁶. Mégsem szűnik meg a „szakma” minduntalan ezt preferálni, aminek egyik oka az, hogy a végcél, az integrált munka és életvitel akár tényleg az egyik legjobb cél lehet (bár sok függ attól, mit értünk integráció alatt).

Szembevetendő a megközelítés leegyszerűsítő jellege. Éppen a redukcionista hozzáállásból következően oly mértékben túlhomogenizál egy kifejezetten heterogén csoportot, amely önmagában is megkérdőjelezi a használhatóságát, másrészt az általános alkalmasság látszatát kelti, miközben erre aligha alkalmas.

Empirikusan is igazolható – és már tárgyaltuk is –, hogy van egy részsokaság a tárgyalt populációban, akik a mostani feltételek mellett, bizonyos felkészítés után (munkakipróbálás, fejlesztő-felkészítő foglalkoztatás stb.), de akár még anélkül is képesek visszatérni a piaci szférába (ha van hova), és alig igényelnek szociális támogatást mindehhez. Csakhogy ez sosem lehet az érvényben lévő ismereteink szerint a többség. Ez ellentmond a korábban vázolt piaci logikának, és azoknak az ismérveknek is, amiket eddig kifejtettünk és amit ezután még közzé teszünk. De leginkább a tapasztalatnak mond ellene. Elméletileg és empirikusan is kimutatható a populáció egy nem kis részében a komoly ellenállás olyan rendszertényezőkkel szemben, mint a versenyhelyzet és az abból fakadó bizonytalanság, ami eleve kérdésessé teszi a széles körben való alkalmazhatóságát egy ilyen szimpla módszernek.

Valójában, mint majd látjuk, a csoport egy része sohasem lesz képes a versenyszférában dolgozni, hacsak nem teremtünk egészen speciális feltételeket a számukra. Sokaknak nem lehet kérdés a visszatagozódás (már csak azért sem, mert nagy részük sohasem dolgozott a versenyszférában, pl. mozgáskorlátozottak, értelmi fogyatékosok jelentős része). Másik részük esetén is átgondoltabb támogatási és rehabilitációs eszköztár szükséges, több is-

¹²⁵Általában olyan eredményeket hoznak napvilágra, amelyek hatalmas befektetésekkel helyi szinten egy-két (vagyis csak egészen kis csoport) ember foglalkoztatását tették lehetővé. Ettől nagyobb eredményekre eddig az elv nem volt képes. Máskor azt tekintik eredménynek, hogy néhány fogyatékos személy képes volt nagy befektetéssel – legtöbbször egyáltalán nem piacképes – végzettséget szerezni, amellyel aztán „termel” az intézetben. Bár kisebb eredmények valóban születnek, a komoly áttörés rendszerint nem történik meg.

¹²⁶Különösen, ami az általánosíthatóságot érinti, amely pedig az elméleti megalapozottság egyik kritériuma lenne.

mérv figyelembevétele mellett – több foglalkoztatási lehetőség, amely szabadabban kombinálható, amely így több lehetséges kimenettel és szélesebb átjárási híddal rendelkezik (lásd következő részben).

Vegyük észre, hogy a problémák jelentős része, amely a miértre, hogyanra keresi a választ, éppen az érintettek speciális szociális és fogyatékosági (egészségi) problémáiból táplálkozik. A lineáris modell abból indul ki, ami a munkapiacra a nem fogyatékosok esetén vagy egy munkanélküli esetén kiindulópontul szokott szolgálni – munkaképes korú, képességekkel, akinek dolgozni kell. A fogyatékosok többsége esetén azonban a kiindulópont egy lépéssel hátrábbra tolódik: egy ember, aki fogyatékkal él, ettől pedig lényegileg más (bár nem mindig), és akinek ennek ellenére vannak „gazdasági képességei”, amit több szempont miatt is érdemes munkára fogni (de csak speciális szociális tartalmak mellett).

Így, mivel a kiindulási pont egészen rendhagyó, kérdéses, hogy a nem fogyatékos világban érvényesnek tartott lineáris modell mennyiben fogadható el – véleményem szerint erős korlátok mellett csupán.

Egy ellenvetést itt meg kell válaszolnunk. Miért állítom én, hogy a fogyatékosok nagy része a versenyhez kötődő rendszerben nem képes magától értetődően dolgozni, miközben magam is idéztem azokat a statisztikákat, amely szerint Nyugaton a fogyatékos emberek 30-40%-a dolgozik¹²⁷ valamilyen formában, mindez hogyan lehetséges akkor?

Ennek több oka van. Első és legfontosabb ok, hogy e statisztikákban leírt emberek egy jelentős része nem feltétlenül a versenyszférában dolgozik. A statisztikák készítői gyakran mindenféle – tehát nem feltétlenül piaci és nem feltétlenül tényleges munkákat – foglalkoztatási formát is beleszámolnak ezekbe a kimutatásokba. Azt már megtanultuk, hogy óvatosan bánjunk az ilyen adatokkal. Ugyanakkor más részre a fogyatékos foglalkoztatottaknak tényleges *szociális gazdaságban* tevékenykedik, amire magunk is láttunk jó példákat¹²⁸, de ez a legkevésbé sem mond ellent eszmefuttatásomnak, sőt.

Fontos, hogy lássuk, a nyugati állapotok azokat a viszonyokat tükrözik, amelyek egy jelentős többséggel működő gazdaságra érvényesek (vagy legalábbis még bizonyos ideig érvényesek¹²⁹). Ebből következően beszélnünk kell az előbbieken túl egy erre épülő komoly strukturális különbségről pl. a munka világában is, amely a magyarországinál mintegy 7-10%-ponttal ma-

¹²⁷Nemzetközi konferenciákon kaptuk azt a figyelmeztetést, hogy vigyázzunk ezekkel a statisztikákkal, mert nem csak a fogyatékkal élők megjelölése tér(het) el a mi rendszerünktől – általában tágabban értelmezik –, de sokszor olyan foglalkoztatások is erősítik az adatokat, amelyek nem munkatípusú foglalkoztatást takarnak, de legalábbis nincs piaci értékük. Így ezek a számok megeshet, hogy félrevezető.

¹²⁸Például középsúlyos fogyatékosokat Németországban, akik ipari félautomata gépekkel dolgoztak, vagy ausztriai példákat, ahol konyhákban végeztek munkát stb.

¹²⁹Az EU bővítésével és a bevándorlással a demográfiai és gazdasági problémák még eltolhatóak voltak, mivel az EU bővítése új piacokat nyitott és olcsóbb munkaerőt áramoltatott be a rendszerbe. Azonban ez is csak időleges megoldás. A rohamos előregezés ezzel a módszerrel végérvényesen nem kezelhető. Így azt is megkérdőjelezhetjük, meddig lehet az állam bőkezű ezekben az országokban a csökkent munkaképességűek foglalkoztatásának támogatásában?

gasabb foglalkoztatási rátát garantál, amely önmagában is nagyobb számokat eredményez a tárgyalt szférában is (strukturális hatás). Ezzel szemben azonban esetünkben egy '89 után szinte teljesen leépült, eladósodott és folyamatosan tőke- és munkahelyek hiányával stb. küzdő, visszafogott, már-már kifejezetten szegényes gazdaság áll.

Arról nem is beszélve, hogy a lineáris elv alkalmas volta, amelyet vizsgálunk, Nyugaton sem nyert bizonyítást. A szinte minden ismert megfigyelés, kutatás ezen a téren integrációt elősegítő modelleket vesz górcső alá, hasonlít össze (lásd irodalomjegyzék angol nyelvű utalásainak többsége). A kutatások lényege, hogy *modellek hatásait* vizsgálja olyan embereken, akik alaptól szeretnének dolgozni, és olyan helyeken, ahol eleve adott több lehetőség az elhelyezkedésre. E modellek hatásfokát igyekeznek feltárni tehát, eleve készséges embereken. Nem kell különösebb magyarázat, hogy megértsük az eredmények korlátozott használhatóságát. Így marad a megállapítás, hogy a lineáris és leegyszerűsítő modell eleddig nemigen nyert bizonyítást, és véleményem szerint erre nincs is sok esély.

Országunkban ugyanis mind a gazdasági potenciál, mind a múlt gazdagságának öröksége hiányzik, a munkaerőpiac pedig alig 54-56%-ot képes felvenni a munkaképes korúakból. És míg az EU régi tagállamai a visszaeséseket ideig-óráig stabilizálni tudták az EU bővítésével (piacszerzés) is, addig mi az EU felvevőpiaca lettünk jórészt, gyengélkedő és kiszolgáltatott gazdasággal.

Könnyen belátható, hogy a demográfiai változások rontani fogják a nyugati országok gazdasági potenciálját is, ami következtében egyre szűkösebb forrásokat biztosít majd a csökkent munkaképességűek támogatására (miközben erre egyre nagyobb lesz az igény), mivel az ő foglalkoztatásuk alig elképzelhető nagymérvű támogatás nélkül. És ha ehhez a liberális ideológia is elég erős lesz, könnyen megjósolható, miként alakul a megváltozott munkaképességűek helyzete ott is. E folyamat egyértelműen elindult, nemzetközi konferenciák szakmai beszámolóit támasztják alá a tendenciát. Ha ez nem így volna, nem lett volna már a '90-es évektől sürgős a tengerentúlon vagy éppen Nyugat-Európában a kérdés orvosolási kísérleteinek a sokasága.

Vagyis mi eleve más helyzetből indulunk, feltételrendszerünk eltér, nagyban, így az elvárásokat sem lehet egyszerűen a fejlett kapitalista országok elmúlt 30-40 éves tapasztalatából és fejlettségi szintjéről levezetni. De erről még szólunk később, mivel ráadásul mindehhez egy olyan eltérő szocializációs út is hozzájárul, amellyel nem nagyon kalkulálunk.

Az egy kalap alá vétel problémája

A szakmai napok, konzultációk egyik folyton jelen lévő eleme az a következtetlen logika, amely mintha nem számolna a populáción belüli másság kérdésével. A foglalkoztatási modellek, az ORSZI eljárásrendje a rehabilitációs szakbizottságban, a jogszabályi meghatározások, de még a közvetlenül vagy

közvetve a kliensek között dolgozók is újra és újra abba a hibába esnek, hogy szinte minden esetben úgy tárgyalják a jelölt csoportot, mint akik a munka szempontjából homogenizálhatók. Mire gondolok?

Míg orvosi, szociális ellátási kérdések stb. területén szigorúan differenciálunk, addig munkaalkalmassági szempontokból inkább igyekszünk egy ka-
lap alá besorolni. Jó példa erre a 2009-ben kirombant, a szociális foglalkoztatásban nagy port kavart döntés, amelyben a rehabilitációs szakbizottsági feladatokat frissen átvett ORSZI egy igazgatói belső utasítással úgy igyekezett megoldani a szociális foglalkoztatási vizsgálatokat, hogy 50%-ig szociális foglalkoztatásra nem alkalmas, felette alkalmas minősítést rendelt el (50%-ig szakértői döntés nélkül elutasítandó, azaz „mehet vissza a versenyszférába” megjelöléssel), ezzel negligálva azt az alapelvet, amely szerint – mivel önmagában a százalékos besorolás szükséges, de nem elégséges feltétel – csak az egyéni állapot alapján sorolható be egyik vagy másik kategóriába foglalkoztatási szempontokból egy személy. De ugyanilyen leegyszerűsítő definíció a szintén szociális foglalkoztatásban használatos fejlesztő-felkészítő foglalkoztatás vagy munkarehabilitáció elnevezés, amely azt a képzetet kelti, hogy a „nagyon beteg réteg” e két kategóriába elégséges módon besorolható munkaalkalmassági és reintegrációs szempontok szerint. Tehát mindegy, hogy egy szklerózis multiplexes, de szellemi munkát teljes egészében végezni képes hölgyről van szó, egy végtaghiányos, képzetlen férfiról, egy paranoid skizofrén betegről vagy éppen egy munkabalesetes szellemi dolgozóról, aki elvesztette az egyik végtagját, a százalékos besorolás elégségesen kifejezi az egyén munkaalkalmassági mértékét.¹³⁰

Valójában, ha nem munkaszempontokból (vagy fogyatékosként) akarnánk megragadni az ismérveket, alig lenne lehetőség olyan közös halmaz alkotására, amely ilyen egyszerűen besorolhatná a nagyfokú heterogenitással bíró csoportot. Emlékeztetőül vessünk egy pillantást a korábban már bemutatott táblázatra!

3. táblázat – Fogyatékoságok típus szerinti megoszlása

Fogyatékoság típusa	%-ban
Mozgássérült	43,6
Látássérült	14,4
Értelmi fogyatékos	9,9
Hallássérült, beszédhibás	10,5
Egyéb	21,6
Összesen	100

Forrás: Népszámlálás 2001

¹³⁰Mivel a rehabilitációs orvosi vizsgálatok egyéb munkához kötődő megjegyzésekkel is élnek valójában, mindez némileg sarkítva, inkább a hivatkozott gondolkodásmód mint típus jegyeinek megmutatására használhatóan igaz kijelentés.

Az egy kalap alá vétel úgy tűnik, nem más, mint a gazdasági meghatározottságból adódó megfelelési kényszer egyik terméke. A gazdaságnak munkaszempontokból kell az emberek leírása, mi pedig kiszolgáljuk azt, miközben nem vesszük észre, hogy eközben a csoport kicsúszik a kezünk közül. Hiszen éppen a munka az a terület, amely a legvariábilisebbé teszi, így igen heterogénné is a csoportot. Egészen elképesztő különbségek lehetnek munka és kompetenciák terén a populáció tagjai között, amit nem tompítani, hanem inkább karakterizálni érdemes, mivel ez ad módot arra, hogy helyes eszköz-készletet és szociális tartalmat (vagy pl. ergonómiai) rendeljünk az adott klienshez. Így bár részben érthető és valamilyen szinten alkalmas az elnevezés és a kényszerű homogenizáció, amely által körül próbáljuk írni a csoportot, a napi alkalmazás során ezt mindenképpen finomítani érdemes, ha komoly foglalkoztatási elveket akarunk megfogalmazni és hozzájuk módszertani szabályozással is kiegészítéseket akarunk – amit mindenképpen meg kellene tenni, ha tényleg munkába akarnánk állítani őket, akár intézményi, akár munkapiaci szinten.¹³¹

Sem a lineáris modell egyszerű megközelítése, sem az ebből következő egy kalap alá vevő gondolkodás nem mutat előre. A csoportra jellemző hiányosságok, fogyatékoságok aligha kezelhetőek elégségesen egy címen, ezért nem megfelelő kiindulópont sem az érintettekről való gondolkodásban, elméletek alkotásánál, sem a foglalkoztatáshoz kötődő napi munkákhoz (munkavégzés, szociálpolitikai döntések, jogalkotás stb.). Szükséges tehát egy olyan elméleti keret, amely ezt az összetevőt is képes megragadni, és amelyből időszerűbb megoldások vezethetők le.

Szociális és piaci – új szimbiózis?

Miért kell egy rehabilitációs foglalkoztatással foglalkozó könyvben egyáltalán a szociális tevékenység és a piaci munkavégzés szerves kapcsolatáról beszélni? Ennek oka, hogy mára a szociális szféra is egyre inkább piacosodik, illetve ez az a szféra, amely leginkább magába foglalja az érintett populációt, így komolyan érintett a napi és a jövőbeni rehabilitációs tevékenység, illetőleg foglalkoztatási kérdések területén. Nem csak abban az értelemben, hogy foglalkoztatás folyik a szociálisan ellátottak körében, hiszen ez eddig is volt, tulajdonképpen mindig is volt. Sokkal inkább azért, mert a szféra logikáját egyre kevésbé önmaga határozza meg, helyette a piaci folyamatok, amelyhez egyre több szállal kell, hogy kötődjön. Azonban ez csak az egyik ok.

¹³¹A legalább főcsoportokra kidolgozott, részletes foglalkoztathatósági leírások sokat segíthetnének az integrált és teljesen piaci foglalkoztatásban is, oldva az ismeretlentől való félelmet azokban, akik egyáltalán fontolgatják a fogyatékos foglalkoztatást. Az elvárások és kötelező kvóták mellé így segédletek is kerülnének (mint második láb), és ezzel talán kicsit emelni is tudnánk a foglalkoztatási szintet az integrált vagy piaci szférában. Hiszen az egyik nagy akadály a munkaadóknál az ismereteink szerint az ismeretlentől való tartás.

A másik, hogy meglátásom szerint a szociális szféra a jövőben sokkal nagyobb szerepet kell, hogy kapjon a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatásában, mint eddig gondoltuk – mivel ez a gazdasági oldal ellenpontja és támasza a rehabilitáció folyamatában (lásd még később). Ha pedig ez így van, akkor más típusú kompetenciák kell, hogy előtérbe kerüljenek, miközben a meglévő humán, emberközpontú ellátói kompetenciák sem tűnhetnek el. Csakhogy a rendszerbeli deficit (pl. piaci kompetenciák, ill. vállalkozói szemlélet hiánya, ellentmondásos gazdasági megközelítések, amelyek zavart keltenek stb.), az átalakulásnak komoly akadályai. Mindez jól látszik nem csak a szociális foglalkoztatás sok esetben kvázi-munka (lásd később), vagy még az sem jellegéből, de a célszervezetek és a védett szervezetek történelme is erről vall részben. Egyszerűen szólva, ma a szociális és a munka (piac, piaci munkavégzés) szó (tevékenység) egy napon említése gyakran még mindig zavart okoz, miközben azt láthatjuk, hogy a jövőben a kettőnek valamiféle egészséges szimbiózisa kell, hogy kialakuljon. A két tevékenység jól megvolt idáig viszonylag önállóan, sőt egymásnak néha inkább ellenpontjaként értelmeződtek, mára a két folyamat egyre inkább össze kell, hogy tartozzon (legalább a szociális jellegű foglalkoztatásban), bármilyen szokatlannak is hat egyesek számára.

A probléma jól érzékelhető a szociális szó alkalmazási problémáiban is. Hayek azt írja, hogy amikor a 19. század utolsó harmadában a kifejezés általánosan használttá vált, fellebbezést közvetített minden uralkodó osztály felé: az uralkodó osztályok törődjenek a sokkal nagyobb számú szegényebb rétegekkel, akik nem kapnak elég figyelmet, miközben terheket cipelnek. A felső osztályok, elit lelkiismeretéhez folyamodtak a szociális szó használatával. Ekkor kezdte kiszorítani az olyan szavakat a szociális, mint az erkölcsös vagy jó.¹³² Mindeközben jelentése ekképpen társadalmasult: magát a társadalmat kell felelőssé tenni minden tagja anyagi helyzetéért, hogy mindenki megkaphassa, ami megilleti. Így vált belőle a közösségi cselekvés irányító eszméje. Hayek azonban azt is állítja, hogy a szociális szó a vele összekapcsolt szavakat megfosztja világos jelentésüktől.

Nincs ez másképpen a munka (mint termelő, értékteremtő, környezetet átalakító folyamat – piaci körülmények között) és a szociális (mint értékvezérelt és professzionális társadalmi cselekvés) összekapcsolásában sem, sőt néha akképpen tűnhet, most még nagyobb zavart kelt, hiszen itt nem kommunikatív szinten, hanem a napi gyakorlat mindent átformáló szintjén, a praktikumban hoz (hozott) változásokat.

Vagyis míg korábban a szociális demokrácia (szociáldemokrácia), szociális állam, esetleg szociális gazdaság fogalmakban jelent meg, és inkább elvi összekapcsolásra adott lehetőséget (amelyben a szociális jelentése inkább passzív volt: valaki, valami, amivel, akivel törődnek), addig most a munka

¹³²Hayek: „Szociális” vagy elosztási igazságosság. In: Jóléti állam – lásd irodalomjegyzék

összefonódik napi szinten magával a szociális szolgáltatással (és jelentése passzívból aktívvá vált: valaki, aki tesz (is) a saját ellátásáért). Ebben pedig az a „szentnek hitt” elkülönülés oldódik fel, amely sokáig a szakma ki nem mondott alapaxiómája volt: aki dolgozik, az dolgozik, aki szociális rendszerben van, az legfeljebb kvázidolgozik (vagyis ha el is adjuk a terméket, sem termelési, sem eladási, marketing stb. kényszer nincs). Ez a különállás ma lassanként megszűnni látszik, leginkább a szociális szférába behatoló piaci elvárások révén, azon követelmény hatására, amit az előbb felvázolt rendszerben a gazdasági szféra újonnan elvár tőle.

A 2009-2010-ben, a pszichiátriai ellátás fejlesztő-felkészítő foglalkoztatásában végzett országos kutatásunk egyik következtetése éppen az volt, hogy a szociális foglalkoztatási szféra egyik legnagyobb zavart keltő működési elve éppen a „foglalkoztatás, de miként?” területen található. A szociális szférában idegen testként van jelen (még mindig) a (valódi) munka mint piaci értéket teremtő és környezetet átalakító, valóságos termelést megkövetelő, tényleges elvárásokat támasztó folyamat. Mindez azért furcsa, mert eközben bizonyos foglalkoztatási típusok akár évtizedes hagyományokra nyúlnak vissza, de pl. az ún. célszervezetek jelenléte is közel két évtizedes történet, és annak egyik elve éppen a piac közelítése a szociális rendszerhez.¹³³ Mindezek ellenére a szociális szféra mintha makacsul próbálna ellenállni e hatások meggyökerezésének. Az előbb említett kutatásunkból kiderül, hogy még a munka viszonylag tág meghatározása mellett is a lehetséges pszichiátriai beteg foglalkoztatottaknak csak alig a fele sorolható be a ténylegesen dolgozó foglalkoztatottak osztályába. Kutatásaink és tapasztalataink szerint ennek legfőbb oka, hogy bár az állam egyre nagyobb gondot fordít az érintettek (pl. intézetek) jogszabályi követelményeinek piaci munkavégzés irányába való eltérítésére, sem az ellenőrzési, sem a valóságos követelményrendszer nem igényli ennek tartalom és betű szerinti betöltését. A 2011-es szociális foglalkoztatás támogatási adatain végzett statisztikai elemzéseink¹³⁴ éppen azt mutatják, hogy mivel nincs objektív pályáztatási rendszer, amely a törvény betűje és a gazdasági elvárások szerinti foglalkoztatást részesítené előnyben, vagyis a valóságos munkavégzést, és a termelést ösztönözné (az elosztás abszolút szubjektív, és a diszkrimináló jelleg is felfedezhető), az elosztási rendszer olyan vonásokat mutat, amely inkább hátráltatja a tényleges termelés és munka meghonosodását, vagyis a két cselekvés (szociális és gazdasági) egymásra találását. Vagyis az állam saját érdekei ellen asszisztál, amikor elnéz egy ilyen elosztási és ellenőrzési rendszert, mivel így a támogatások java része tulajdonképpen kidobott, termelésbe nem fogott pénz, miközben

¹³³A célszervezetek közel két évtizede vannak jelen valódi munkákkal a szociális szférában, ennek ellenére mintha a szféra az innen érkező hatást nem érezte volna meg. Ennek oka vélhetően az, hogy nagyon elkülönült a két tevékenység, ill. gyakran külső foglalkoztatónál történt a munkavégzés, így a szociális szféra nem kényszerül rá, hogy bizonyos elveket onnan eltanuljon.

¹³⁴Problémafeltárás a 2011-es szociális foglalkoztatási támogatásokban – illetőleg javaslati vázlat az elosztási anomáliák megszüntetésére – tanulmány, kézirat

nem erre írja elő a jog, és nem ezért adja a gazdaság¹³⁵. Egy ilyen önellentmondásos rendszer további anomáliáit fokozza, hogy a szociális szféra – annak irányítói – mintha még mindig nem értené meg, hogy a jogi rendezés mellől nem maradhat el a praktikum, vagyis pl. ez ellátórendszer kulcsszeplőinek, magának az ellátóknak a kompetenciális és attitűdi átformálása, átállítása az új viszonyokra. Úgy akarunk elméletileg részben piaci rendszert létrehozni az intézményi foglalkoztatásban, hogy szinte egyáltalán nem vesszük figyelembe azok felkészületlenségét, akiktől piaci működést várunk. Az ellentmondást aztán azzal igyekszünk áthidalni, hogy nem vesszük komolyan a saját magunk által hozott jogszabályokat¹³⁶, elnézve az egészen más irányba haladó intézményi működések fölött, amikor osztjuk a pénzeket és ellenőrizzük a kiutalt összegek felhasználását. Ez aztán mint második és harmadik nagy probléma rak kerékbilincset a haladás szekerére.

Úgy vélem, hogy sokan a szférában nem biztosak abban, hogy amit végezniük kellene a foglalkoztatás területén, mi is tulajdonképpen (tisztelet a kivételnek, van ilyen). Mindez természetes következménye az előbb felrajzolt rendszernek, gondolkodásnak. Sok kiváló szakember végzi erőn felül a szociális munkát, nagy gyakorlattal, kiváló hozzáállással és szakértelemmel, azonban ezek közül sokan az új összetevő, a piaci jellegű termelőmunka tekintetében zavarba kerülnek. És mivel az állam az átformálást szinte kizárólag a jogi szabályozás vonalán, amolyan egylábú székként kezeli, a szféra áthangolása, az ellenőrzési és ösztönzési rendszer pedig hiányzik (ami pedig lehetne, mint a finanszírozás, az átgondolatlanság miatt ellenkező hatással érvényesül), ahogy az említett szemlélet és a kompetencia is, úgy tűnik, még sok idő kell, mire a szakma képes megérteni és igájába fogni az új elvárások szerinti logikát napi munkájában és fejlesztéseiben.

Így egyes esetekben a szociális szó (tartalom) inkább hátrány, miközben el nem hagyható. Általa a régi szakmai beidegződések idéződnek fel, és minden, ami járulékosan akar kapcsolódni (mint esetünkben a munka), marad idegen és érthetetlen test.

De mivel azt állítom, hogy a munka nem választható el hosszabb távon a szociális rendszertől (annak bizonyos területeitől), javaslom, hogy inkább szokjuk meg, és kezdjünk el élni vele, mert igazi változást csak ez eredményezhet.

Munka-kvázi munka?

A már említett 2009-2010-es országos kutatásunk több tekintetben igazolja azon hipotézisünket, hogy a munka-kvázi munka gyakorlata hibás megközelítés, a munka és annak társadalmi és személyi jellegének félreértéséből

¹³⁵Vagy csak a szokásos Janus-arcú törvény: hazai forrás nincs, az EU nem ad terápiás foglalkoztatásra, ezért, hogy az intézmények forráshoz jussanak, piacot kell játszaniuk. Az ellenőrök pedig pontosan tudják, mire megy ki a játék (lektori megjegyzés – Csoba J.).

¹³⁶Ez a lényeg: kvázi jogszabályok – kvázi helyzetre (lektori megjegyzés – Csoba J.).

táplálkozik, ilyen módon felülvizsgálatra szorul. Számtalan érv szól amellett, hogy ha foglalkoztatás, akkor munka, ha munka, akkor az csak piaci tényezők mellett lehetséges következetesen¹³⁷.

A kutatás három részterületen mérte az ellátottak állapotát, attitűdváltozását (részben retrospektív módon): szociális, mentális és egészségügyi változások terén. A következtetésünk szerint a munka inkább van pozitív hatással az ellátottak helyzetére, mintha foglalkoztatásként nem igazi munkavégzés, hanem kvázi munka, ún. egyéb típusú foglalkoztatás folyik¹³⁸. Mivel a társadalom kb. 27%-a érintett jelenleg valamilyen pszichiátriai problémában¹³⁹, illetőleg a megváltozott munkaképességűek jelentős része pszichiátriai körképekkel is küzd, a kutatás következtetései részben kiterjeszthetőek, támaszul használhatóak fel a munka mint rehabilitációs eszköz hogyanjának és mikéntjének elméleti tisztázásához.

Ki kell mondanunk, hogy a munka leginkább bizonyos termelő tevékenység (javak előállítása, életesély-, életérzés-növelés értelemben is), ergo piaci vagy szociális gazdaság (de mindenképpen gazdasági megközelítéssel) értelemben használható fogalom (logikailag). Ha a munkához nem kapcsolható konkrét és piacilag is pozícionálható értékkeremtés (és itt minőségi és mennyiségi¹⁴⁰ összevetőkre is gondoljunk), akkor megkérdőjelezhető a tárgyalt populációban való léte.¹⁴¹

A korábban felrajzolt, jelenlegi modell egyik legnagyobb hibája éppen az, hogy a szférák különállása miatt fenntarthat egy olyan gondolkodásmódot, amelyben szinte kiirthatatlanul benne foglaltatik a kvázi munka vagy rosszabb esetben a tényleges munka nélküli foglalkoztatás, vagyis a piaci körülményektől eltávolodott, azzal kapcsolatot semmiképpen nem ápoló foglalkozta-

¹³⁷Rámutat arra is, hogy a munka nem önmagában rehabilitáló tényező, hanem védett körülmények között fejti ki hatását (erről még szólnunk kell majd később). Ennek oka, hogy az érintettek jelentős része éppen a versenyszférában szerzett rossz tapasztalatok miatt (illetve az itt szerzett egészségkárosodás következtében) lett részévé a megváltozott munkaképességűek népes táborának. Mindez komoly átgondolásra kell, hogy készítsen mindenkit, akár a munka-kvázi munka, akár a foglalkoztatási rehabilitáció tényleges kérdéseit akarja fejtegetni.

¹³⁸A szocioterápiás foglalkoztatás (munkaterápia) tekintetében természetesen kivételt kell tennünk, hiszen ezeknek nem lehet célja a piaci részesedéshez való hozzájárulás.

¹³⁹Szádóczy E.: A depressziók és a szorongásos betegségek epidemiológiája, HIETE Pszichiátriai és Pszichológiai Tanszék. Házi orvos Továbbképző Szemle 1: 67-68 (1996)

Forrás: <http://www.old.sote.hu/htsz/szadocz.htm>

¹⁴⁰Gyakori hiba az intézményi foglalkoztatásban, hogy a minőségi követelmények mellé (ha egyáltalán vannak ilyenek) nem rendelünk mennyiségi elvárásokat, vagyis sokszor nem gondolkodunk ráfordítás és bevétel helyes egyensúlyában. Azonban a piacgazdaság egyik logikai alapja éppen az, hogy mennyiségi elvárásokat is megfogalmaz, és előre meghúz olyan határokat, amelyeknél a gyártás átfordul rentábilisba. Még ha esetünkben ez, ill. a nyereségesség sokszor utópisztikusnak is tetszik, mindez nem ment fel bennünket az alól, hogy ezeket az elveket alkalmazzuk a megfelelő módon, ellenkező esetben ugyanis nincsenek értelmezhető mutatóink arra, hogy ténylegesen „jól dolgoztunk-e”.

¹⁴¹Nem beszélünk most olyan munkafolyamatokról és egyéb tevékenységekről, amelyek csak áttételesen kapcsolódnak az újratermelés folyamatához (pl. gyereknevelés), mivel tárgyunk szempontjából ezek a kérdések nem relevánsak. Ugyanúgy nem beszélünk művészeti tevékenységekről sem, mivel ez is csak részben használható fogalom szempontjaink szerint.

tás lehetősége. A vázolt rendszerben ugyanis mindezzel semmi gond nincs, és ezért is megtévesztő. Miért? Éppen a rendszerek különütassága miatt. Míg az egyiknek a szíve a munka, addig a másik ilyen szervet nem kapott. Az egyik a munka nélküli ellátás (megélhetés) eszköze (szociális), a másik a munkával termelt megélhetés (munkapiac). E modellben a kettő nem egyeztethető össze, átfedése nincs, így követelmény sem, sőt összeházasítani sem lehet.

De mit kockáztatunk ezzel? Az eredménytelenséget. Úgy gondolom ugyanis, hogy az eddigi eredménytelenségek egyik fő oka, hogy ebben a rendszerben gondolkodva nem is tettünk átfogó kísérletet semmilyen tényleges munka általi rehabilitációra. Még akkor is igaznak tartom általánosságban a kijelentést, ha szép, lokális eredmények születtek, és azokat elismerés illeti.

Méréseink szerint a tényleges munka (és a védett körülmények együttes hatása) jobban segít az integrációban, mint az e nélküli tevékenység.

Ez logikus, hiszen sokaknak nem lenne esély munkagyakorlat szerzésére más módon ma, ha csökkent munkaképességű, mint pl. az intézményi foglalkoztatásban. És valódi „munka-kipróbálás” nélkül akkora szakadékot kell átugrania egy megváltozott munkaképességűnek a piacra lépéssel (fogyatékos élete és a piaci munka között), amire csak nagyon kevesen képesek. Így marad az ajánlott képlet: ha foglalkoztatás, akkor az mindenképpen munka, ha munka, akkor a piaci viszonyokhoz minél közelebb.

A jövő szociális tevékenységében sok rehabilitációs munka esetén várhatóan nem ott húzódik meg a határ (mint most), hogy kvázi-munka vs. munka (vagyis hogy van-e benne szerepe a piacnak vagy nincs), hanem alapvető lesz a piaci közelség, és az ehhez *kapcsolódó szociális tartalom* mértéke és hogyanja különbözteti meg a modelleket. És úgy gondolom, mindez egy egészségesebb rendszert teremthet.

Összegzés

Nincs tehát minden rendben a jelenlegi modellünkkel. Leginkább azért, mert a piaci viszonyok és a szociális kérdések összeegyeztetésére csak korlátozottan képes. Egy olyan kor hagyományát tükrözi, amelyben még más ideológiai háttérrel, ezzel együtt más elvárásokkal működtettünk szociális tartalmaikat. Azonban ezek ma nem feltétlenül érvényesek vagy nem feltétlenül a megszokott módon. A mostani viszony, a két tárgyalt szféra (gazdasági és szociális) viszonya így aligha tartható fenn sokáig. Ezt tudomásul kell vennünk. Ahogy azt is, hogy a hibás működésből származó megközelítéseink (munka tartalmi kérdései, túlzott homogenizáció, lineáris, egyben leegyszerűsítő megközelítések) nem hozhatnak széles körben megoldásokat a megváltozott munkaképességű foglalkoztatásban.

Ezért javaslom, hogy fogalmazzuk újra az elképzeléseinket, állítsunk újabb, adekvátabb alapot a tevékenységünknek!

Ajánlott modellek

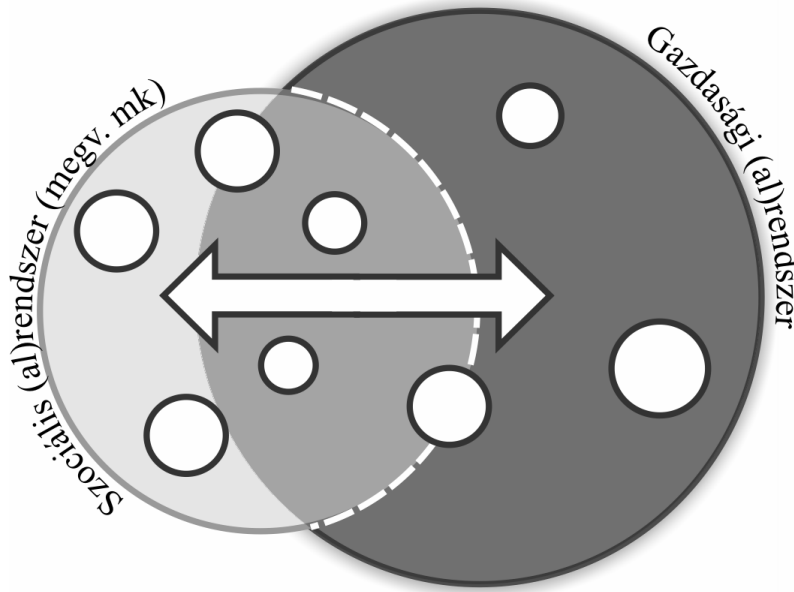
A következőkben kísérletet teszek az előbbi modell átalakítására, amelynek legfőbb oka az előző sok tekintetben alkalmatlan volta, a gazdaságpolitika új igényei. Míg az előbbi modell sok olyan kihívás kezelésére nem képes, mint pl. hogyan építsük be szervesen az intézményi munkavégzést a szociális szektorba, addig az általam ajánlott modellek e problémákat alapvetően kezelni tudják.

Felvázolásuk azért fontos, mert belőlük következnek azok a lehetőségek, amelyek segíthetnek jobban megérteni, majd esetleg megoldásokra vezetni a tárggyal foglalkozókat. Kísérletek arra, hogy ne csak azt írjuk le, ahogy ma a szociális szféra önmagára és a problémáira tekint, hanem azt is, ahogy az több szempontból inkább megfelel (pl. a közgazdászoknak, politikusoknak is). Ez mutatja azt a változást is az előzőekhez képest, amelyen a társadalmi (gazdasági) gondolkodás időközben keresztülment. Ha pedig jobban átgondoljuk, kitűnik, hogy az ajánlott modellek (kettő) nem is újak teljesen. Ezek az előbb elemzethez hasonlóan legalább analitikusan léteztek (a gazdasági oldal, még ha így nem is írta le, gondolkodásában nagyon hasonló képzelt el). Két, ma még néha egymásnak feszülő és el-lenérdekelt álláspont közös nevezői ezek. Az előző fejezetben tárgyalt modell a szociális szféra felől leírt megközelítés vázlata volt, a most következők viszont már kettős szempontból, a gazdasági és szociális cselekvések és elvárások felől igyekeznek hangsúlyokat megragadni, magyarázatokat adni, illetőleg tevékenységeket és célokat generálni. És mivel a gazdasági-politikai szféra erősen meghatározza a szociálist, ezek mára alkalmasabbak a célok és eszközök kijelölésére, az elvárt és belőlük következő tevékenységek levezetésére.

Két modellt mutatok be tehát, amelyek egyaránt használatosak lehetnek.

Az első – rajzosan – a következőképpen szemléltethető.

2. ábra – A megváltozott munkaképességűek szférájának és a gazdasági szférának újonnan elvárt helyzete I.

Az elképzelés szerint a két rendszer (megváltozott munkaképességű és gazdasági) összecsúszik, ezzel közös részhalmaz jön létre. Ennek oka, hogy nem mindig indokolt gazdaságilag elkülönülő területként kezelni a megváltozott munkaképességűeket. Nem feltétlenül probléma, hogy a gazdasági szféra integráns részeként igyekszünk bizonyos rétegeikre gondolni – bár továbbra is áll, hogy speciális helyzetüket és a munkájukhoz társuló speciális tartalmat (szociális) nem vehetjük el tőlük –, miközben másik részük akár teljesen a szociális szférában kaphat továbbra is helyet (Lásd zárványok). Erre utaltam, amikor azt írtam, hogy nem csak egyféleképpen lehet gondolni a bevezetőben említett szobákra, mivel lehet az más is, és lehetnek egyéb „munkaszobák” is (lásd a zárványokat). Mindez megfelel annak az elvárásnak, miszerint a megváltozott munkaképességűeket vonjuk be a piaci szférába.

A közös zónában foglal helyet a megváltozott munkaképességűek jelentős része (az arányok tetszés szerint változtathatóak), azok, akik a legközelebb kerülhetnek a piachoz, de a szociális szférából is részesednek. Ezzel teljesül a kettős elvárás: szociális tartalmak és a munka világa szimbiózisban. E rendszerben gyakorlatilag minden foglalkoztatásra jellemző¹⁴², hogy tényleges munkavégzés folyik (a piac termelékenységi szabályit is alkalmazzák a lehetőségekhez mérten). A különbségek abban mutatkoznak meg a zárványok között, hogy a munkavégzés mellett meghatározó – ahol az, mert pl. láthatóan a teljesen piaci szférában is lehetnek megváltozott munkaképességű zárványok – szociális tartalom, a zárvány elhelyezkedésétől függően (vagyis a szociális igények függvényében), differenciált, a homogén csoport-

¹⁴²A szocioterápiás foglalkoztatások kivételével

tok¹⁴³ igényeihez mértén megállapított. Ezekben a zárványokban kapnak helyet a különféle foglalkoztatók, foglalkoztatási módszerek, lehetőségek, rehabilitációval foglalkozó intézményrendszerek, jó gyakorlatok, akkreditált és nem akkreditált munkahelyek stb.

Mit jelent a szociális tartalmak eltérése? Vannak, akik kifejezetten a szociális (és inkább szocioterápiás) foglalkoztatás keretein belül maradnak, mások közelebb vannak a közös zónához, esetleg éppen benne. Egyik helyen nagyobbak a piaci elvárások, másik helyen kisebbek. A szociális tartalmakat mindig az adott homogén csoportok igényei alapján állapítjuk meg. És vannak olyanok csoportok is, akik teljesen átkerültek a piaci közegbe, semmilyen professzionális szociális támaszt nem kapnak, nem igényelnek.

Mostanra szükségessé vált pontosabban meghatározni a – korábban már többször említett – zárvány¹⁴⁴ fogalmát. Zárványnak tekintjük a rendszerben valamilyen (fogyatékoság, szociális igények és munkavégzési képesség szerint együttesen) homogenizáló ismérv¹⁴⁵ alapján besorolt csoportokat. A zárványok arra adnak lehetőséget, hogy a gazdasági+szociális tartalmakban kívánatos igények és arányok határkijelölésével, több szempont figyelembevételével, minél több ismérvet szem előtt tartva teremtsünk besorolási lehetőséget, ezáltal csoportra szabottan, az előbb bírált túlhomogenizáló hibát kikiktatva válasszunk integrációs utat az érintetteknek. Ezek amolyan igény alapján összeállítható csomagok (lehetőségek), amelyek a nagyfokú heterogenitásra válaszként, a gazdasági+szociális összetevők érdekes variációit tartalmazzák, és amelyek keretében mindenki a számára legalkalmasabb helyen és módon végzi a gazdasági tevékenységet. Ebben az egyik fő jellemző, hogy milyen arányú (és minőségű) munka mellé milyen arányú (és minőségű) szociális tartalom társul – differenciált átmenetek, differenciált társítás.

Ezek részben ma is léteznek, ha bizonyos foglalkoztatási formákat, módokat és helyeket szabadon értelmezünk.

A zárványok több szinten megoldásokat adnak: Nagyobb variációs lehetőséget biztosítanak, vagyis jobban figyelembe tudják venni az eltéréseket a populációban. Elhelyezkedésük „térben” és igényekben szabadon alakítható (munka+szociális tartalom), így rugalmasak – ezzel jobban idomulnak a

¹⁴³A logikája némileg a homogén gondozási csoportok (HGCS) jelenleg folyamatban lévő fejlesztésére emlékeztet, azonban itt a homogén gondozási szükségletek fokozott prioritást képező faktora a munkaképességhez kapcsolódó ismérvek ismerete is, amely meghatározó a piachoz és egyben a szociális tartalmakhoz való illeszkedés szempontjai következtében.

¹⁴⁴Ismert foglalkoztatási forma nemzetközileg az ún. zárványok (enklávék) formája, amely részben közel áll a mi fogalmunkhoz, másrészt könnyen felismerhető – de csak részben igaz – hasonlóság fedezhető fel a Bourdieu mező-fogalmával is, azonban sem egyik, sem másik nem fedi le teljesen az általam használt zárványfogalmat.

¹⁴⁵Pl. értelmi fogyatékosok: súlyos, közép-súlyos, enyhe + képességek, felfogóképesség alapján. Vakok képességek és érdeklődés alapján homogenizálható csoportjai stb. – vagyis a munka szempontjából és munkavégzési képesség (amiben nem hagyhatók figyelmen kívül földrajzi és demográfiai együtthatók sem, alapján homogenizálható klaszterek).

munka tényleges világához is.¹⁴⁶ Nem feltétlenül előre megírt forgatókönyvek, hanem az igények alapján kialakított adekvát válaszok (illetőleg akár az is lehetséges, hogy előre rögzített lehetőségek mellé szabadon, a speciális igények alapján megalkotott zárványokat hozunk létre).

Egyik részük teljesen a piacon helyezkedhet el, másik teljesen a szociális szférában, miközben folyhat gazdasági tevékenység mindkettőben. Bármilyen elégtelenség esetén szabadon átalakítható, vagyis egyáltalán nem zárt és változásra, átmenetre képtelen rendszerként kell elképzelni. Ha elméletem szerint alkalmazzuk, akkor, mivel alapaxiómája a piaci munkához minél közelebbi foglalkoztatás+szociális tartalom, mindenkinek úgy lehet valódi munkavégzési lehetőséget találni, hogy a gazdasági rendszer is elégedett lehessen, mivel minden megmaradt képesség igába lett fogva.

A mai leegyszerűsítő, kevés stációjú, lineáris szemlélet helyett lehetőséget ad a populáció több ismérvi szerinti beosztására, osztályozására, másrészt a kontingencia elvén nagyszámú varianciát biztosít a különböző foglalkoztatási csoportok között – átjárást és bennmaradást tekintve is. Vagyis lehetőséget ad arra, hogy jobban figyelembe vegyük az egyénibb szükségleteket a munka és szociális tartalom összhangjában, így rehabilitációs hatásában. Másrészt nem csak két-három foglalkoztatási lehetőség és nem csak egy út végigjárásával kínál integrációs lehetőséget, mivel bármelyik zárványból bármelyikbe van átjárás – ha akarjuk, és van értelme. És végül, igazodik ahhoz a kijelentéshez, amely szerint nem mindenki tud szükségképpen átjutni a gazdasági szférába, és mindez nem is lehet kimondott és általánosan megfogalmazott cél, mert legfeljebb csak bizonyos csoportokra érvényes. E kritikáknak az is alapot szolgáltat, hogy gyakran együtt jár ezzel az elképzeléssel a kizárólagosság elve (vagyis vagy szociális, vagy gazdasági legyen valami), amely széles rétegeket dobna be egy olyan versenyhelyzetbe, nem megfelelő szociális támogatás nélkül, amely inkább csak a tönkremenetelüket jelenthetné. Ezt nem mondjuk ki mindig, de sajnos gyakran implicite benne van az elvárásokban, beszédmódban. Mindezek mellett kielégíti azt a vágyat, hogy ezek az emberek is termeljenek, gazdaságos(abb) rendszert hozva létre a növekvő szociális terhek erejében, létrejöjjön a piaci közelség, de differenciált szociális tartalmak is bekapcsolhatóak maradnak. A rendszer magá-

¹⁴⁶A mai rendszerek egyik hibája, hogy a leegyszerűsítő logika folytán egységes szociális tartalmakat írnak elő, és az ettől való eltérést szankcionálják, nem adva valódi lehetőséget arra, hogy a szociális foglalkoztatók foglalkoztatási csoportokhoz rendeljenek szükséges és elégséges tartalmakat. Vagyis a tartalom egy egész szféra minden kliensére kötelező szolgáltatásmennyiséget határoz meg, nem téve különbséget az érintettek nagyfokú heterogenitásában. Ez abból is következik, hogy ma nincsenek *standardok*, amelyek alapján a szociális ellátások és foglalkoztatások hatásfoka empirikusan mérhető, igazolható lenne, amely alapot adna arra, hogy kimondjunk hibás vagy jó működéseket. Ezzel együtt ma az egész szféra nagyrészt szubjektív alapokon működik, ami sok problémát okoz.

Valójában a zárványok is csak akkor működhetnek jól, ha azokat standardok alapján alakítjuk ki, mérve és visszajelezve a működési mutatókat. Ha ez nem történik meg, a zárványok önmagukban csak kevés elvárást tudnak beteljesíteni – szükséglethez, állapothoz igazodó és kontrollált indikátorok, standardok kellenek az adekvát működéshez.

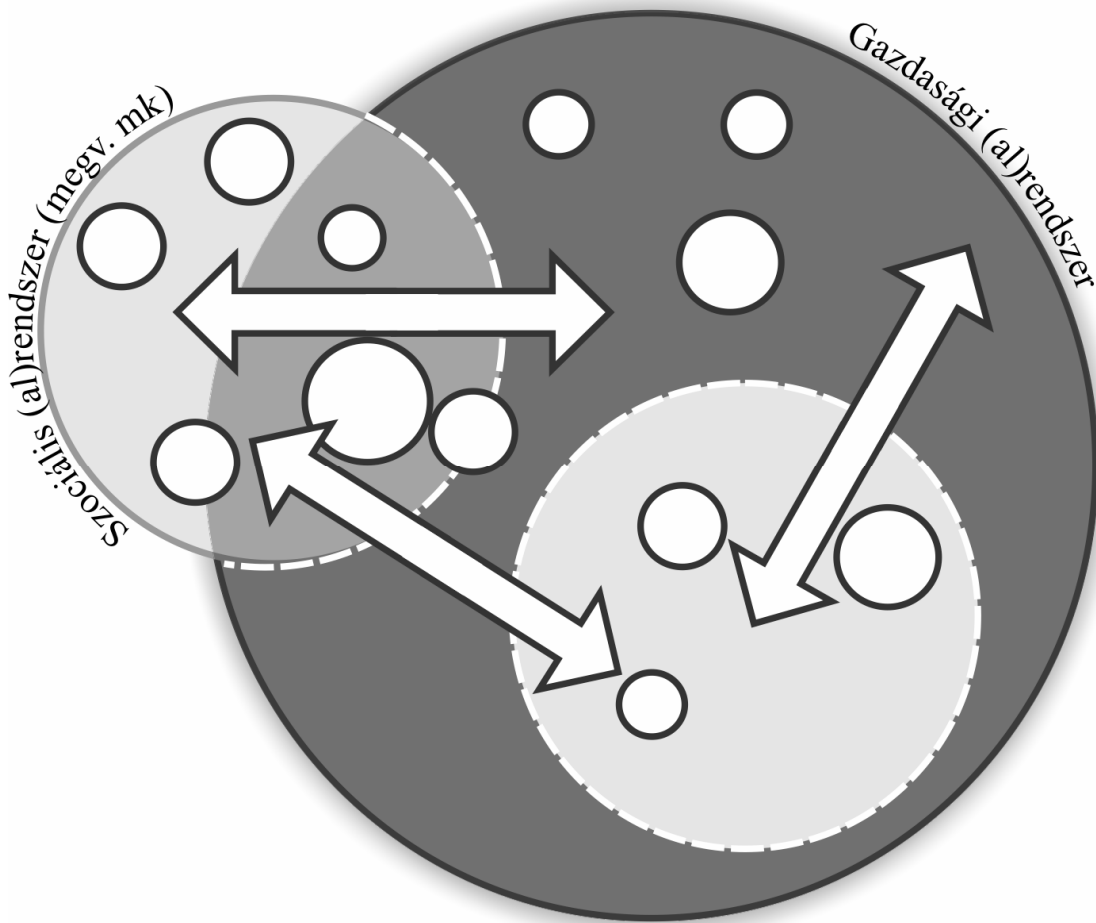
ban foglalja azt az elvet, amelyet a következő fejezetben fejtünk ki részletesen, miszerint a populáció jelentős része (és mindez érvényes a munkanélküliségben élők populációjára is) leginkább csak védett körülmények között fog tudni, akarni tényleges teljesítményt leadni, miközben állapota nem romlik tovább. A rendszer tehát éppen azokat az anomáliákat képes kezelni, amelyekbe az előző rendszer bicskaja, úgy tűnik, beletörik.

Az ajánlott második megközelítésben, a heterogén masszában kisebb, de homogén(ebb) halmazként kezelődnek az erre alkalmas csoportok, mindenki hozzárendelődik egy foglalkoztatási „formához” (amely nem fixált forma feltétlenül, hanem igény szerinti) – mivel a csoportok nem önmagukban állnak, hanem valamilyen foglalkoztatási formához kötődve, vagyis az ellátás ebben a csoportban foglalkoztatás-központú –, amelyek egymáshoz képest változó átjárhatósági utakat jelentenek (egyik formából nem csak egy bizonyos forma felé lehetséges az átjárás, hanem kombinációs lehetőségekkel). Minden esetben a piac+szociális tartalom együtt (a lehetőségekhez képest termelésközpontú gondolkodás „maximalizálásával”) a meghatározó tényező, de az adott kompetenciákhoz, lehetőségekhez rendelődve (a legfőbb tartalmi különbség a piaci és szociális jellegű foglalkoztatási formák között a szociális elemek megléte, száma, minősége). A fő cél nem minden esetben a hagyományos értelemben vett a „teljes rehabilitáció” (ami itt semmi más nem jelent ideáltipikus formában, mint a szociális szféra teljes elhagyását egy teljesen integrálódott munkapiac irányába), mivel a rendszer alapvetően a foglalkoztatottak lehetőségeit és képességeit veszi alapul.

A rendszer többcélú, az integrációt többcélúan és több módon foglalja magában, a *célja és fő ismérve, hogy minden kliense a lehető legszorosabb piaci tevékenységben vegyen részt, a kívánatos szociális tartalmak (ha szükséges) mellett* – annak számára legalkalmasabb zárványaiban. A szociális foglalkoztatás speciális foglalkoztatási formák sokaságának gyűjtőfogalma ebben a meghatározásban, amelyben nem a piaci munkavégzés vs. nem piaci foglalkoztatás a distinkcionáló tényező – mivel kiindulópontja mindig a piac közelsége, vagyis a „rendes” munkavégzés –, hanem az előbb már említett szociális és piaci tartalmak eltérő vegyítése. Ennek megfelelően a két rendszerben (szociális és piaci) szinte bárhol elhelyezkedhet zárvány (egészen mélyen a szociálisban is, mint pl. a súlyos értelmi fogyatékosok esetében), és egészen a gazdasági térben is (mint pl. egy teljes rehabilitációt átélt csoport, akik továbbra is megváltozott munkaképességűek, de semmilyen szociális szolgáltatást nem vesznek már igénybe).

Azonban egy másik elméleti lehetőség is kínálkozik, amely nagyrészt ugyanezen ismérvek talaján áll, mégis alapvető különbségekben nyeri máságát.

3. ábra – A szociális és gazdasági szféra újonnan elvárt helyzete II.

Ebben a modellben is foglalkoztatási alapú az ellátás az előbbihez hasonlóan, illetőleg a rehabilitáció, azonban ez a modell több lehetséges besorolást kínál a megváltozott munkaképességűek táborán és a gazdaságon belül. Vannak, akik teljesen a gazdasági szférában értelmeződnek (pl. akkreditált munkahelyek, védett munkák, integrált foglalkoztatás), de még kisebb mértékben szociális tartalmak rendelődnek a munkavégzéshez (pl. mentális támogatás) – jobb oldali halmaz. Ezen belül többféleképpen és több helyzetben variálódhatnak a zárványok.

A baloldali halmaz olyan piacilag is orientált foglalkoztatásokat jelöl, amelyek még jobban kötődnek a szociális szférához (pl. intézményi foglalkoztatás a súlyosabb fogyatékkal élők részére, elsősorban otthonközeli ellátás keretében), ahol nagyjából gazdasági elvekkel is számolnunk kell, bár ez nem minden esetben elvárás (erre mutat a közös részhalmazt nem képező rész). A piacgazdasági elvek itt is fontosak, az integráció lehetséges összetevő, de még nagyobb szociális tartalmak járnak a munkavégzés mellé (a súlyosabb fogyatékkal élők többsége itt értelmezhető).

Mindeközben lehetnek olyan zárványok, munkahelyek, amelyek már leváltak a szociális tartalmakról, ahol teljes mértékben a szabadpiaci munka-

végzés szabályai az irányadók. Erre utalnak azok a zárványok, amelyek a nagy részhalmazok egyikéhez sem tartoznak, hanem önálló halmazként helyezkednek el a gazdasági térben. Ezek azok a munkahelyek, amelyeket támogatás nélkül foglalnak el a megváltozott munkaképességűek.

E rendszer még inkább figyelembe veszi a gazdasági szféra általi meghatározottságot és elvárást, ezt finomabban, de ugyanakkor karakteresebben is hangsúlyozza – aki teheti, dolgozzon, minél közelebb a munkapiachoz, de emellett a szociális tartalmakról sem mond le, a munka szerinti heterogenitás és kontingencia követelményeinek is megfelel stb. Az előzőhöz hasonlóan úgy kíván foglalkoztatni, hogy közben nem feltétlenül a nyílt (értsd versengő) munkapiacot tekinti a rehabilitációja végső céljának.

E két ajánlott gondolkodási keretben a megváltozott munkaképesség nem különít el egy különálló szférába. Ezzel pedig – fontos látnunk, hogy – megszűnik a szociális szféra tárgyalt része a versenyből valamilyen ok miatt kiesők tárolójaként működni, és talán éppen ez a legfontosabb különbség a mai rendszerhez képest. Jól átgondolt megoldásokkal lehetséges akár az is, hogy a munkaképesség-csökkenést megélt emberek ebben a rendszerben nem esnek ki a gazdasági szférából (bár ez is lehetséges), hanem más keretek közé kerülnek csupán, de még mindig a gazdasági rendszeren belül. Akinél ez lehetséges, az mindig a gazdasági szféra része (is) marad. Az elsődleges piacról egy ún. másodlagos munkapiacra kerülnek át a rehabilitálandók (akár ugyan-azon a munkahelyen, intézményben stb.). Hogy a szoba hasonlatával éljek ismét: felfedezzük, hogy más szobák is vannak. Aki a százfős szobából kiesik, nem a szoba környezetébe kerül, hanem egy formális szobán belüli másik szobába, amely szintén a termelés része, csak mivel a termeléshez egy másik funkció is társul, nevezetesen a rehabilitáció vagy egyéb szociális tartalom, pl. egy végleges kiesés miatt egy pszichiátriai betegség kapcsán az állandó gondozás, támogatás, e kettős funkciónak kell most már eleget tenni. A lényeg, hogy a gazdasági és a szociális tartalom minden zárvány esetében adekvát legyen, vagyis azt szolgálja, hogy az illető racionálisan (mindkét oldal szempontjai szerint racionálisan) a legjobban beépüljön a rendszerbe.

Eközben a munkanélküliek továbbra is alkothatnak tartalékos sereget, helyük pedig lehet azonos a mostanival.

A harmadik modellünk elfogadásának történelmi okai is vannak. A munka és nem munka ilyen, a jóléti államokban élesen történő szétválasztása ugyanis modernkori képződmény¹⁴⁷, és helyhez, korhoz kötődik. A világ nagy részén a munka (amellett, hogy nem feltétlenül bér munkát jelent, elkülönülve az élettér egyéb elemeitől) nem egészség és fogyatékosság kérdése. Régen is és ma is a világ nagy részén, egészen gyerekkortól, aki csak teheti, dolgozik. Egy akna által leszakított láb, a hiányzó vese, a depresszió nem

¹⁴⁷ Itt most nem vesszük figyelembe azokat a rétegeket, amelyek dologtalan osztályként, réteggént mindig is léteztek, mivel a többség – még ha más munkafogalom mellett is – e dologtalanságban nem volt érintett. Lásd ehhez: Veblen: A dologtalan osztály elmélete.

„munkától mentesítő” elem – még ha természetesen van is a munkavégzéssel kapcsolatos és figyelembe veendő hatása. Ilyen módon az emberek nem tettek és sok helyen ma sem tesznek különbséget a munkához való alapvető viszonyok között. Ennek elsődleges oka a világ jelentős részén (és idejében), hogy kétségkívül nincs (nem volt) erre hajlamossá tevő és igen bőkezű szociális rendszer (vagyis muszáj volt dolgozni). A nem is olyan régmúltban még és a világ jelentős részén ma sem válik el a munka és a gazdaság tere az egyéb életterektől. A gazdaság, gazdálkodás (termelés és fenntartás) és a munka (ami ennek az eszköze) maga az élet. E köré épülnek az életterek, az ünnepek, az egész életvezetés. E második megoldás közelebb visz ahhoz a közösségi társadalomhoz, amelyben a munka az élet szerves része.

Bár a funkciók és életterek elkülönülése szükségesnek és logikusnak látszott a modernizáció idején, mára néhány nem mellékes hátrányát is fel kellett ismernünk. Ilyen a munka teljes elkülönülése az élet egyéb területeitől. Tulajdonképpen részben ez a felelős azért, hogy ma két különálló rendszerre gondolkodunk a szociális tartalmak és a munka világa kapcsán. Analitikusan és empirikusan is elválasztottunk és külön kezeltünk két alrendszert, amely nem feltétlenül válik ketté. És mikor mindezt megtettük, a válságok hatására jövünk csak rá, hogy fenntarthatatlan helyzetbe hoztuk magunkat.

E második modellem kielégíti teljesen a gazdaság és az egyéb tényezők összeolvasztását, mégsem engedi át a gyeplőt a liberális logikának, hiszen megtartja a populáció számára a szociális tartalmak lehetőségét, nem engedi egy olyan versenybe belekényszeríteni az arra alkalmatlan érintetteket, amelyben ők nagyrészt esélytelenül vehetnek csak részt.

Elméletileg mindkét modell lehetséges és ajánlható.

Mi következik a felvázoltakból?

Felvetődik a kérdés: mire jók ezek a modellek? Egyrészt tudatosítják a különbségeket, amelyekben a két szféra gondolkodik, ezzel segítik az érdekek és közös irányok, illetőleg a különbségek felismerését, a párbeszéd érdemi alakulását. Másrészt, ha felőlük (vagy segítségükkel) konszenzusra jutunk, együtt ismerjük fel a társadalmi változást, az új követelményeket – ráadásul hasonló következtetésekre jut(hat)unk.

Harmadszor, minden elképzelésünket, tervünket, jogalkotási lépéseinket leellenőrizhetjük általa – egyszerűen szólva megnézhetjük egy adott lépésnél, hogy amit tenni szándékozunk, hogyan felel meg, illetőleg megfelel-e a mai, gazdasági és szociális szféra által közösen meghatározott kívánalmaknak. Erre leginkább azért van szükség, mert a szférára oly jellemző elméleti megalapozatlanság folytonosan kérdéses alapú kísérletezésre kárhoztat bennünket, amely a követhetetlenül változó szakmai és jogi káoszban manifesztálódik, és ami folyamatosan a sikertelenség és bizonytalanság felé hajtja a szakmát és az érintett populációt egyaránt. Egy jó elméleti modell így kontrollszerepet is betölt. Általa tudatosan a változás, a gondolkodásunk mikéntje

és hogyanja, illetőleg az elvárás és a szakmai elvek rendszere általa válhat következetes gyakorlattá – mint egy mérővessző, egy sablon, amelyhez igazodhatunk.

Azonban mindez csak az érem egyik oldala. Nem adhatunk adekvát válaszokat a feszülő kérdésekre, ha csak makroszinten kínálunk megoldásokat a problémákra. A következő részben ezért mikroszintű megközelítésben vázolom fel az elméleti problémák másik oldalát, amely segít jobban megérteni azt a kérdést, miért nem dolgoznak gyakran ezek az emberek, vagy még pontosabban, miért nem akarnak úgy dolgozni, ahogy a többség elvárná?

Félve lépők? – avagy a gazdaságilag deviáns „születése”

A fogyatékosok nagyjából társadalmilag határozódnak meg a szociológiai értelmezés szerint. A fogyatékoság ugyanakkor nem tisztán ténykérdés, gyakran inkább viszony és érték (értékelés) kérdése. Vigotszkij szerint a személyiség sorsát nem önmagában a fogyatékos dönti el, hanem ahogy az illető realizálódik a társadalomban, illetőleg ahogy a társadalom őt lereagálja, értékeli (Vigotszkij, 1987) – ugyanakkor szituációtól is függ.

A megváltozott munkaképességüként definiált csoport a fogyatékosággal élők evidens és nem evidens csoportjait jelenti (Bánfalvy, 1995). Míg az evidens csoport nyilvánvaló fogyatékosokat foglal magában (vak, siket, súlyos értelmi fogyatékos, mozgássérült), addig a nem evidens csoport gyakran nem látható jegyeiben minősül megváltozott munkaképességűnek, bizonyos értelemben fogyatékosnak. Nehéz meghatározni, pontosan milyen százalékban aránylik az evidens és a nem evidens kategória egymáshoz, mivel pl. a teljes populációban legtetemesebb részt kitevő mozgássérült kategóriában a közitélet szempontjából sok olyan is helyet kap, akik enyhébb fokon sérültek, és akiket a közfelfogás nem automatikusan sorolna ide. Ugyanez a helyzet a vakok és gyengénlátók esetében is, akik között az éppen még látókat köznap értelemben sokan nem így kezelik, de vonatkoztatható mindez a siketek sok esetére is.

Közel egyötödük azonban más szempontok miatt kerül ide, pl. pszichiátriai, esetleg neurológiai problémákkal (pl. epilepsziás), vagy olyan belső szervi elváltozások miatt, amely akár munkavégzés közben keletkezett (tüdőbetegségek) vagy születési szervi problémák. Ezek együttesen a teljes sokaságnak akár a felét is kitehetik. Vagyis jelentős része a populációnak az értékítéletet alkotó és velük kapcsolatosan döntéseket hozó, ügyeiket intéző embere szemében nem biztos, hogy evidens fogyatékkal élő (ami a velük való érintkezésben gyakran a nem fogyatékkal élőknek – értsd, akár szimuláns – felel meg!). Fontos különbség még, hogy míg az evidens fogyatékosággal élők egyenletesen reprezentáltak a társadalom különböző rétegeiben, csoportjaiban, osztályaiban, addig a nem evidens fogyatékosággal élők túlreprezentáltak a marginális csoportok, a cigányok, alacsony iskolázottságúak, szegények stb. között¹⁴⁸.

Az előbb említett két tény (marginális csoporttagság, nem evidens fogyatékoság) gyakran a társadalom elutasítását, rosszallását vonja maga után. A társadalomban ők sokszor mint lusták, tehetetlenek, érdemtelenek jelennek meg, akik csak szimulálnak, nem akarnak dolgozni, ingyenélők.

¹⁴⁸Említi Bánfalvy Cs.: A fogyatékosok társadalmi integrációja és gyógypedagógiai-szociológiai értelmezése, 1995. c. írásában

Ilyenkor szoktuk feltenni a régi és sokszor sokféleképpen megválaszolt kérdést: ezek az emberek akkor lusták vagy a társadalom áldozatai?

Amit e fejezetben be szeretnék mutatni, hogy az előbbi kérdés mellett (és nem helyett, bár akár ez is lehetséges), amely az egyéni és társadalmi meghatározottság között igyekszik valamilyen arányosítást vagy megkülönböztetést alkalmazni, van egy lehetséges másik (kiegészítő) megoldás, egy kérdés, amely kifejtése kicsit másképp is megvilágítja a szokott témát, és amely ilyen módon hozzájárul a problémák kezeléséhez. Ezzel együtt fontos magyarázó elv, és sokat segít a mérlegelésben az érintettekről szóló diskurzus-sal kapcsolatban.

Mivel alapkérdésünkre (áldozatok vagy lusták?) a lehetséges válaszokat akár egészen az első szegénytörvényekig visszanyúlva, Toqueville-en át, Marxon keresztül Hawkesworth-ig és a többiekig sokan megválaszolták, e témát itt nem bontom ki. De nem csak ezért, hanem azért is, mert nem hiszek e kérdés eléggé fontos voltában. Úgy gondolom, kevés válasz adható rá érdemben, amely ne tűnne leegyszerűsítőnek. Ennek legfőbb oka, hogy a két véglet valamelyikének irányában hajlamosító döntés (ami ebben a kérdésfeltevésben benne van) rossz megközelítésnek tűnik, leginkább azért, mert nem a tényleges magyarázatok felé hat, hanem inkább érzelmi állásfoglalásra készítet – éppen azért, mert túlzottan leegyszerűsítő. Helyette néhány mondat erejéig elemezni kívánom a kérdés hátterét, mégpedig a mostanra talán megszokott gazdasági megközelítés szemszögéből – mivel ez is egy újabb példa a gazdaságilag definiált emberre.

Aki nem dolgozik... mit ne is (!?)

Miért állítom, hogy ez a megközelítés is egy gazdaságilag definiált ember ideáltípusából táplálkozik? Először is azért, mert ezek a kijelentések rendre olyan alkalmakkor kerülnek elő, ha valamilyen elszámolási vagy gazdasági kényszer azt előhívja. Csoba Judit az Akarnak-e dolgozni a munkanélküliek? c. írásában¹⁴⁹ kiemeli, hogy a retorika jellemző a gazdasági válságok idején és a választások előtti 1-1,5 éves időszakban. Valójában mindez a politika (és a háta mögött ösztökeként megbúvó gazdasági elit) egyik – gyakran hatásos – érzelemkeltő eszköze, amelynek negatív tartalma szinte egyáltalán nem védhető ki. Amolyan politikai szólufi, populista kiáltvány. Tartalma minden esetben a munkában nem állók elmarasztalása, miközben empirikus kutatások gyakorlatilag nem feltétlenül támasztják alá azt a hiedelmet, hogy ezek az emberek tényleg egyáltalán nem akarnának dolgozni.¹⁵⁰ Mindez úgy

¹⁴⁹ In: Esély 2009/5

¹⁵⁰ Csoba J. idéz az előbbi tanulmányban (is) két vizsgálatot. Egyiket a Brémai Egyetem (1983-89) folytatta, és eredménye szerint csupán a vizsgált populáció 1,3%-nál lehetett határozottan azt állítani, hogy nem akarnak dolgozni. A másik kutatás a Martin Luther Egyetem vezetésével folyt, és hasonló eredményre jutott. Érdekes megfigyelni, milyen nagy különbségek vannak a német és a magyar – lásd korábban – adatok között. Bár nem igazán tudjuk összehasonlítani a kutatásokat, mivel egészen más logikán folytat-

tűnik, leginkább a Mead által új paternalizmusnak nevezett jelenségre vezethető vissza, amely nem más, mint az állam (hátról irányított) felügyelete a szegények, újrafеudalizált, gyarmatosított (Gotz, 1994) és felemelkedésre esélytelen rétegek felett, annak érdekében, hogy a profitmaximalizálásban érdekelt kisebbség haszna ne csökkenhessen¹⁵¹ (Szalai Júlia szerint az ilyen típusú eszközök hatékony kezelési lehetőségek a munkaerő kereslet-kínálat szabályozásához¹⁵², illetve annak a kirekesztő technikának a része, amellyel a rendszer a munkák és hozzáférhetőségek piacán saját érdeke szerint „rendet” tesz). A probléma, hogy mindez a társadalom szinte már rendi szintű kettészakadásához vezet (társadalmi szerkezet szerint differenciáló jog – Standing, 1999). A tulajdonosnak maximális szabadság, önrendelkezés, a szegénynek maximális függőség, amolyan slavefare modell (Beharell, 1992) mint a modern rabszolgaság egy államilag jóváhagyott formája. Deppe ebben az értelemben beszél szolgáltató ploreáriátusról. Nem kell túl mélyen belegondolnunk, hogy – kis túlzással – eszünkbe jusson a feudalizmusban robotként ismert intézményrendszer. Mindez tehát – élesen fogalmazva – nem több, mint egy gazdaságilag érdekelt csoport (és az állam) törekvése arra, hogy egyrészt hasznát maximalizálja, másrészt atyáskodó felügyelete az „emberek kötelező beszolgáltatása, hozzájárulása” felett.

Ezek miatt, és mert nagyon úgy tűnik, hogy egy lényegesebb összetevő mentén jobban megragadható a tárgyalt populáció, egy másik tárgyalási módot ajánlunk. Ez nem helyettesíti a régi kérdést, megválaszolni sem akarja, helyette máshova igyekszik irányítani a figyelmet.

Deviáns-e, aki „nem akar” dolgozni?

Mire utal a gazdaságilag deviáns kifejezés? Egyrészt szintén gazdasági szempontok szerint határoz meg, ezért azzal a gyanúval kell élnünk, hogy bár saját kreatúrámról van szó, erős hatásként ott volt a születésekor az a háttérbefolyás (amellyel nem feltétlenül azonosulok, de önkéntelenül átveszem valamennyire én is), amely a megváltozott munka-képességűekkel kapcsolatban ma olyannyira releváns, még ha esetlegesen nem is igaz: hogy nem akarnak dolgozni, pedig nekik is kellene! Bár a kifejezést magam alkotam, mindez nem több, mint egy elmélet alkalmazásával való formába öntése annak az attitűdnek, amely fellelhető, másrészt érthető, harmadrészt annak visszahatása, amit az érintetteknek át kellett élniük korábban. Ezzel együtt

ták le őket, vélhető egy valóságos különbség a két ország között, amire az eltérő szocializáció (erről még beszélünk később ebben a fejezetben) és az eltérő gazdasági és életkilátások miatt következtethetünk.

¹⁵¹Erről korábban már tettünk említést. A lényege, hogy a tartalékos sereg viszonylag nagy mérete kioltja a munkát vállalók érdekérvényesítési képességét (pl. gyengíti a szakszervezeteket), amely kapcsán a munkaadó réteg szabadabban bánhat az alkalmazottaival, így pl. jóval lejjebb srófolhatja a béreket. Ez hatalmas gazdasági nyereség számukra. Mindez jól megfigyelhető a '80-90-es évek óta. Valójában a mai gazdaságnak egyik előfeltétele a méretes kirekesztett réteg.

¹⁵²Lásd hozzá: Szalai J.: A jóléti fogda – kézirat – lásd irodalomjegyzék

semleges fogalomként kívánom kezelni ebben az elméletben (ha ez lehetséges).

A továbbiakban Robert K. Merton anómiaelméletéből kiindulva, azt mintegy sorvezetőként használva, arra igyekszem rámutatni, hogy megváltozott munkaképességű emberek bizonyos gazdasági és szociológiai megközelítésben deviánsnak tekinthetők. Ez a deviancia leginkább visszahatás eredménye, ily módon inkább strukturális képződmény, még ha természetesen az egyéni (akár nem tudatos) döntés nélkül nem is értelmezhető.

Anómiában lenni vagy nem lenni?

Merton strukturális elmélete szerint (amelynek egyik mozgatórugója éppen a meglévő devianciaelméletek elégtelensége volt) a társadalom tagjai a társadalom által intézményesen elfogadott célok és intézményes eszközök mátrixában (lásd következő táblázatot) különféle elfogadó (+) és elutasító (-) magatartások, az itt vázolt ideáltípusok mentén leírhatók (legalábbis az anómia szempontjai szerint). Az elmélet értelmében a társadalom határozza meg azokat a célokat, amelynek eléréséhez elfogadható eszközöket is „kínál”. Mi pedig, a társadalom tagjai, ezek mentén besorolhatóak vagyunk, attól függően, hogy hogyan viszonyulunk ezekhez a lehetőségekhez, eszközökhöz.

Mire kell gondolnunk? Társadalmi célt jelent pl. a verseny megküzdése az előrejutásért, a törekvés felfelé, karrierpályák, tanulási célok, anyagi és családalapítási célok stb. Az ezekhez rendelt eszközkészlet pedig minden legitim eszköz, amely elfogadható e célok beteljesítése érdekében. Ilyen lehet pl. az iskolák végigjárása, társadalmilag elfogadott vállalatoknál való munka, azok képviselte, a szokásos vertikális mobilitási csatornák használata (pl. politikai pártban való előrejutás vagy az elvégzett legális munka által szerzett kereseten való feljebbjutás stb.). Egyszerűen fogalmazva egy társadalmi elvárás és lehetőségkészlet, társítva legalizált eszközökkel, amelyek ezekhez vezetnek.

Az elmélet megértéséhez egy mátrixot hozhatunk létre (illetőleg Merton egy mátrixot hozott létre), amelyben megjelölhetjük az elfogadó vagy elutasító hozzáállást a célokhoz és eszközökhöz, ezzel besorolva és értelmezve az egyének attitűdjeit, hozzáállását.

4. táblázat – Az alkalmazkodás módjai Merton elmélete szerint

Alkalmazkodás módjai	Kulturális célok	Intézményes eszközök
Komformizmus	+	+
Újítás	+	-
Ritualizmus	-	+
Visszahúzódás	-	-
Lázadás	+/-	+/-

Forrás: Merton: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra, 223. oldal

Komformistáknak nevezzük ez elmélet szerint azokat, akik a társadalom által közként elfogadott célokat (esetünkben pl. azt az életútmodellt, amely a felnőtté válás bizonyos szakaszától a nyugdíjig a dolgozó és ráadásul az intézményes keretek között érvényesülő embert magasztalja) és oda vezető eszközöket (pl. a „rendes” munka) magukévá képesek tenni (internalizálják). Ők elfogadják a „rendes” életútmodellek valamelyikét, és ennek eléréséhez kifejezetten a legálisan igénybe vehető eszközöket használják fel. „Rendes munkások végzik a rendes munkát, rendesen.”

Újítókként tekintünk azokra, akik a célokat nem feltétlenül jogszerű (bevett) eszközökkel igyekeznek elérni (Merton kitér arra, hogy ezek gyakran maffiózók, bűnözők, de végül sokszor a legmegbecsültebb, felmagasztalt polgárokká válhatnak, miután a „nem tisztességes úton” megszerzett javakat tisztességes úton és pl. a köz javára is kezdik fordítani¹⁵³. Esetünkben ők azok, akik „nem mindig rendes munkásokként igyekeznek a rendes munkások által is elérhető célok felé” – pl. csalással vállalkozók, akik ezzel csupán jól akarnak élni. Újítóknak az „új” vagy talán inkább sajátos kerülőút miatt nevezhetők (utalva ezzel az eltérésre).

Ritualistáknak nevezi a szerző a célokkal már azonosulni nem tudó (pl. csalódás miatt valaki lemond az előrejutásról, számlátráról), de jó polgárként a szabályokat továbbra is betartó embereket, aki most már a célok nélkül dolgozik tovább. A megszokásból végzett, kielégett munkás sorolható ide, pl., aki bemegy, elvégzi a munkáját, de semmit nem vár tőle, nem hajt az előrejutásra, nem akar kreatív lenni, de szabályokat sem akar áthágni – „a csalódott, életunt, muszáj-munkás, aki továbbra is rendes munkásként dolgozik”.

Visszahúzódókként definiálja a sem a célokkal, sem az eszközökkel (már) azonosulni nem tudó csoportot (pl. hajléktalanok, pszichiátriai betegek egyes csoportjai, de a mélyen vallásos, ilyen módon társadalmi átlagtól túlzottan eltérő emberek is ide sorolódnak az elmélet szerint). Őket már nem lelkesíti a társadalmi cél, nem is akarnak tudni róla, éppen ezért az eszközök sem érdeklik, amelyek ide vezetnek. Ezek az emberek bizonyos értelemben már elhagyták a társadalmat. Ők azok, akik már nem (feltétlenül) akarnak dolgozni, gyakran elutasítják a munkaalkalmakat és az előrejutást.

Lázadóknak pedig a dolgokon (társadalmi struktúrán) túllépő, az uralkodó céloktól és mércéktől eltávolodó embertípust sorolja be. Ők leggyakrabban a felemelkedő osztályok, amelyek új, számukra kedvező, saját képükre formált rendszert akarnak (forradalmárok). Ők bizonyos értelemben a visszahúzódók ellentétei. Akik más társadalmat terveznek. Ők akarják írni a célokat és eszközöket, ők a forradalmárok. Alternatív, a munkáltatói, mun-

¹⁵³Merton: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra, 224-230. oldal – lásd irodalomjegyzék

kavállalói módszereket átíró, új munkatársadalmat létrehozó elemek sorolhatóak ide – bár kezdeményezéseik ma ritkán forradalmiak.

Hol lehetnek a megváltozott munkaképességűek ezen elmélet szerint? A válasz: itt is és ott is. Egy részük (és minden bizonnyal ez a kisebb) megtalálható minden osztályban. Azonban egy jelentős részük¹⁵⁴ a visszahúzódók csoportjában kap helyet. És ebben a fejezetben róluk kívánunk beszélni.

Aki valaha is dolgozott megváltozott munkaképességű emberekkel, pontosan tudja, hogy az érintettek nem kis részének fontos ismertetőjegye, hogy közülük sokan nem feltétlenül kívánnak visszatérni az általunk szentesített „társadalomba”. Még pontosabb, ha azt mondom, hogy a legtöbben valójában nem tudják elfogadni legitimnek a fennálló viszonyokat, idegennek, igazságtalannak élik meg. Közülük a legjelentősebb rész a ’89-es fordulat „áldozataiból” kerül ki, akik mára oly mértékben eltávolodtak az „új rendszertől”, hogy kérdéses, mennyiben lesznek valaha is alkalmasak az új célok és eszközök elfogadására. Adler Judit szerint¹⁵⁵ ők azok (elsősorban idősebb, 45 feletti, alacsony iskolai végzettségű stb. emberekről van szó), akik igyekeznek minél előbb valamilyen biztos szociális jövedelemhez jutni, és legfeljebb e mellett folytatni valamilyen keresőtevékenységet.

Az érintett csoport legalábbis kérdéses, hogy mennyiben fogadja el az integrálódása érdekében számára kínált célokat és eszközöket. Hiszen mi, amikor utakat kínálunk számukra, elvárásokat fogalmazunk meg, nem más teszünk, mint a társadalom misszionáriusaiként, felhatalmazottjaiként eléjük tárjuk azt az elvárást és célkészletet, amelyet az ún. társadalom fogalmaz meg feléjük, és amelyet nekik be kellene tölteni. Nem saját elképzelésünket adjuk tovább, csupán tolmácsok vagyunk, mediátorai egy számunkra elfogadható rendszernek, amelyet most másokkal is el akarunk fogadtatni.

Sokak – csökkent munkaképességűeket foglalkoztatók – egybecsengő tapasztalata, hogy ezek az emberek nem tudnak és nem is biztos, hogy akarnak azonosulni az általunk kínált célokkal és eszközökkel. A „nem akarnak dolgozni” leggyakrabban a kutatásaink és tapasztalataink szerint azt jelenti, hogy „nem akarok elfogadni egy olyan cél- és eszközkészletet, amelyben én csak vesztes lehetek”. Hogy nem akarnak dolgozni? Ezt egészen elenyésző részben tapasztaljuk csak. Szinte mindegyikük akar, de nem a kínált módon. Valójában félnek a munkapiacra való visszakerüléstől (nyílt munkaerőpiac, versenyhelyzet), mivel meghatározó tapasztalataik negatívak, amelynek hatására jobbra inkább a védett státuszú foglalkoztatást kívánják maguknak a nyílt verseny helyett (ami magától értetődő a nyílt munkaerőpiacon). Legtöbbjük visszatérő tapasztalata a versenyszférából való kirekesztettség. Vajon tényleg igazi alternatíva egy ebbe a folyamatba „belebetegedett” ember-

¹⁵⁴Nehéz pontosan megmondani, mekkora lehet az a rész, amely a visszahúzódók táborát erősíti. Úgy tűnik, jelenleg ez a legnagyobb tábor. Úgy vélem, a többség ide sorolható, ezért is érdemes kifejteni ezt az elméletet.

¹⁵⁵Adler Judit: A 45 éven felüliek foglalkoztatási helyzete. In: OFA kutatási évkönyv 3. pp. 29-38.

nek a „vissza a versenyszférába” cél, és azok az eszközök, amelyek tudvalévó, hogy nem szolgálják sem a tisztas megélhetését, sem a felemelkedését?¹⁵⁶

Gondoljuk csak végig! Mit kínálunk nekik, amikor reintegrációról beszélünk? Egy olyan cél- és eszközrendszert, amely gyakran számunkra is nehéz, elviselhetetlen. Sokszor tönkrement emberektől várjuk, hogy tanulják meg ismét szeretni azt, ami az életüket, családjukat tette tönkre. Mi sem természetesebb, minthogy ezeket a célokat (fél tudóval is, de ismét versenyezze!) és eszközöket (dolgozz robotban, végezz előrejutást garantáltan soha, megélhetési nehézségeket viszont biztosan adó munkát) nem tudják elfogadni közülük legtöbben.

Ezt fokozza tovább az érintett populáció szocializációs deficitje, amelyben az egyik legmeghatározóbb élmény korábról a „rég rendszer biztonság” (nemsokára ezt részletesebben kifejtjük), amely a ’89-es változások utáni világot negatívan állítja szembe a múlt tapasztalataival. Ennek következtében a tárgyalt csoport nagy része aligha helyezhető el a tipológia szerint máshol, mint a visszahúzó rubrikáiban. Ez pedig Merton elmélete szerint a deviánsok csoportja. Ezzel pedig munkaügyi szempontokból, a mai gazdasági szemlélet következtében gazdaságilag deviánsoknak számítanak. És szinte minden esetben, amikor a politika őket tárgyalja, amikor a szakmapolitika célokat fogalmaz meg velük kapcsolatosan, ugyanezt teszi, ugyanígy stigmatizálja őket, miközben a stigma sok tekintetben kérdéses.

Ezt erősíti Pulay Gyula tanulmánya, amely szerint a különböző fogyatékossággal élő személyek aktivitása jellemzően 10-12% körül mozog, vagyis az érintettek közül csak minden tizedik, tizenkettedik törekszik arra, hogy valamilyen módon foglalkoztatásba kerüljön, vagy ott maradjon, miközben a döntő többsége inaktív marad¹⁵⁷. Gyengébb kritériumok szerint is csak mintegy 30%-nyi részt tarthatunk aktívnek a szerző szerint.

Gazdasági szempontok szerint, illetőleg a rendszerváltás után definiált besorolás szerint¹⁵⁸ (lásd csökkent vagy megváltozott munkaképesség fogalma) ezek az emberek tehát deviánsnak számítódnak.

¹⁵⁶A szociológia számtalan esetben kimutatta, hogy legtöbb esetben – különösen a depriváltak esetén – a társadalmi-gazdasági státusz csak ritka és meglehetősen kedvező feltételrendszer mellett változik radikálisabban. Az emberek többségének ez nem privilégiuma.

¹⁵⁷Pulay Gy.: A megváltozott munkaképességű személyek támogatási rendszere támogatási-gazdasági hatékonyságának vizsgálata, pp. 20-21. (elektronikus verzió)

Érdemes felhívni a figyelmet arra a jelentős különbségre, amely pl. a korábban említett Brémai és Martin Luther Egyetemen lefolytatott kutatások (1,3%, aki tényleg nem akar dolgozni) és a magyar adatok között van (még akkor is, ha a vizsgálat bizonyára nem azonos és jól összehasonlítható változók mentén zajlott, egymást nem pontosan fedő hipotézisek mozgatták). Korábban már kitértünk rá röviden, de itt is meg kell említenünk, hogy ez nehezen összehasonlítható különbség, de vélhető, hogy van alapja. Leginkább az a szocializációs deficit, amelyről nemsokára lesz szó.

¹⁵⁸Duchon Gáborné említi, hogy a ’89-es váltás után vált mértékadóvá a szakmai szóhasználatban a megváltozott munkaképességű fogalom, amely egyértelműen azt jelzi, hogy az eddigiek helyett (jóléti modell) más szempontok jutnak érvényre az ellátottak tekintetében (munkaképesség esetleges megmaradása, bizonyos mértékben). Ez pedig jól illik az új (kapitalista) szemléletű ideológiához. Lásd még:

Merton szóhasználatában az anómia (Durkheimmel ellentétben) nem egyszerűen a társadalmi normák meglazulását, eltűnését és ennek következtében a normavesztett állapotot jelöli (mint társadalmi hatást), hanem egy adaptációs problémát, amely bizonyos embereket, csoportokat arra késztet, hogy a társadalmilag normálisnak tekintett céloktól és eszközöktől eltávolodjanak. Azonban míg például a szigorúan vallásos emberek esetén ennek oka egy más célokat és eszközöket meghatározó ideológia (egy másik világ eszméjének elfogadása), addig sok, „deviánsnak” tekintett csoport esetén (hiszem, hogy esetünkben is) nem ideológiai mozgató, hanem személyes kudarcok sora található a háttérben – mint a már említett negatív tapasztalatok –, amelyek mentálisan beteggé, majd alapvetően bizalmatlanná és elutasítóvá tették ezeket az embereket, legalábbis jelentős részüket.

E kijelentés a régi vitában (lusták vagy áldozatok) a következő levezetést engedi meg: az érintettek, kitéve a folyamatos negatív tapasztalatoknak, amelyek tudatosították a „racionális” helyüket a ranglétrán, esélyek terén, a strukturális hátrány hatására nem tudnak tovább azonosulni a „társadalom” (valójában a gazdaság elit diktálta) munkaelvárásaival (éhbérért robot), ezért sokan közülük a visszahúzódást, kivonulást választják. Mindez egyrészt egy szocializációs folyamat, másrészt hosszú tapasztalat által kialakított attitűd. Nagyrészt nem tudatos, de jól leírható. Lustaságról szó sincs az esetek legnagyobb részében, mivel a többség ténylegesen dolgozni akar – amit az is bizonyít, hogy többségük (aki teheti) dolgozik is, csak nem bejelentett állásokban. Mondhatnánk, „társadalmon kívüli” munkát végeznek (ez tulajdonképpen a feketemunka egyik jól levezethető strukturális értelme is), mivel ez kevésbé veszélyes, az egyenlege pedig jobb, mint az adózott munkának, kisebb azonosulást kíván a célokkal és eszközökkel, és mindig van forrás is hozzá.

A megváltozott munkaképességűek között nagyon sok – mint említettem mintegy a fele – ún. evidens fogyatékos foglalt helyet, akikre kicsit másképp vonatkoztatható mindez. Ilyenek a vakok, végtaghiányosak, értelmi fogyatékosok többsége. Ezek jelentős része soha nem volt piaci munkában jelen. Ez nem azt jelenti azonban, hogy az attitűdök nem hasonlóak. Hipotézisem szerint rájuk is vonatkoztatható az elmélet, bár néhány hatás, amely ezt kiváltja, más, amit muszáj figyelembe vennünk.¹⁵⁹

Akárhogy is látjuk, azt állíthatom, hogy az általunk kb. 50%-osra kalkulált, nem feltétlenül evidensként megjelenő réteg jelentős része biztosan ide sorolható (ez pedig kb. 350-400 000 ember). Ahogy vélhetőleg ide sorolható

Duchon Gáborné: A célszervezetek létrejötte, működésük jellemzője. In. OFA Jubileumi évkönyv – 1992-2002

¹⁵⁹Illetőleg, és ez talán pontosabb lehet ekképpen, kialakulhatott ugyanaz az attitűd, de másik úton. A munkából kiesett fogyatékosokat a céloktól és eszközöktől való kirekesztés tapasztalata tartja távol a társadalmitól, míg a többieket a mindig is megélt „te kevesebb vagy, semmi vagy, nem számítász, nem úgy számítász” élménye. Ők bizonyos értelemben eleve a társadalmon kívül élnek (habár belül is ugyanakkor). Velük kapcsolatban tehát egy másik szocializációs út ugyan, de hasonló attitűdöt alakíthatott ki.

a munkanélküliek egy része is – és így nézve a problémát, mindjárt még jelentősebbnek tűnik.

Az említett levezetés abban más az eddigi megközelítésekhez képest, hogy nem arra a kérdésre válaszol, akarnak-e dolgozni ezek az emberek, hanem feltételezi (és a tapasztalat miatt elismeri), hogy a csökkent munkaképességűek jelentős része tenni akar a létfenntartásáért aktívan, de eközben elutasítja a számára kedvezőtlen célokat és eszközöket mint olyan irányokat és mankókat, amivel nem tud és nem is akar azonosulni. Ők is akarnak tehát érvényesülni, dolgozni, élni, de másképp, mint ahogy a társadalmi többség akarná (legalábbis, mint ahogy most akarjuk).

Vegyük észre, hogy egy ideológiai elutasításáról van szó ebben a magyarázatban. A verseny ideológiájáról. A legtöbbször szó sincs munkakerülésről. Amit nem akarnak, az a *verseny*. Azt az ideológiát vetik el maguktól, amely egyetlen alternatívaként szinte agyonnyomja őket egy olyan szituációban, amelyben ők esélytelenül indulnak. *A gazdasági elit logikáján haladva gazdaságilag deviánsként besorolható csoport egyszerűen nem akar, de vegyünk észre, hogy nem is tud versenyezni.* Ha valaha tudott is, mára a legtöbb képtelen erre. Sokan éppen ebbe betegedtek bele. A munka „evolúciójában” érzik, tudják, ők az esélytelenek. A társadalom által kínált és már-már követelt irány a versenypályára akarja tolni, kényszeríteni őket, de ők éppen ezt nem akarják. Irtóznak a versenytől, az vagy korábban már elvette minden motivációjukat, minden erejüket, az életüket (kiégtek), vagy be sem tudtak rendesen szállni. Ez az elmélet mutat rá leginkább arra a hibás beidegződésre, amely annyira képes leegyszerűsíteni az át nem gondolt gazdasági logika alapján a helyzetet, hogy végül magával is elhitetni a munkapiac a maga természetes voltában az egyetlen jó kimeneteli esély a megváltozott munkaképességű foglalkoztatásban.

Ezek után nem tűnik túlzottnak a megállapítás, hogy a kliensek jó része igen kis valószínűséggel képes visszaintegrálódni azon célok és eszközök mentén, amelyet a foglalkoztatási rendszerek, rehabilitációs programok kínálni képesek, amit állandóan szajkóznak, miközben magunk sem hisszük el időnként, amit mondunk.

Egy kicsit hasonlít ez az attitűd Hirschmann kivonulási tételéhez. Azt írja: A diszfunkcionális működés tipikus esetben korrekciós mechanizmusokat hív életre: Néhány fogyasztó beszünteti a vállalat termékeinek fogyasztását, illetve bizonyos tagok elhagyják a szervezetet; ezt nevezzük kivonulási opciónak (nem azonosulnak tovább a vállalattal). Azt mondja, hogy a vezetés hozza létre azokat a mulasztásokat, amelyek miatt tömegesen hagyják cserben a vállalatot. Ha a célokkal és eszközökkel elégedetlen a „vásárló”, vagy tiltakozhat, vagy beszüntetheti a vásárlást (kivonul). Hirschmann tételét később nem egyszer alkalmazták nagy társadalmi eseményekre is, mint pl. a berlini fal leomlásában közrejátszó események. A tétel kimondja, hogy bizonyos helytelen működések hoznak létre olyan attitűdöket, amelyek végül az

el-lenállás bizonyos formáihoz vezetnek (ezek egyike a kivonulás is). Vajon nem ez ismerhető fel abban az ellenállásban, amely a verseny miatt ösztönzi az érintetteket? És mivel tiltakozni nem tudnak, érdekvédelmük, ha van is, gyenge, az elit pedig egyébként is marginális csoportként kezeli őket, a lázadás, forradalom helyett – mivel erre nincs lehetőségük – a kivonulást, visszahúzódást választják.

Vajon mi, akik a verseny állandó részesei vagyunk, szerencsésebbnek is érezhetjük magunkat, mi nem így tennénk néha?! Csak míg bennünk még nem szakadt át a társadalmi gát, addig ők már túlterhelődtek – és ez fontos különbség.

Hogyan dolgozhatnak mégis?

Ahogy már tettem is rá utalást, a megváltozott munkaképességűek jelentős részére a védett környezetben történő munkavégzés tűnik olyan körülményeket biztosító helyzetnek, amely elég biztonságot képes adni számukra, hogy ismét megnyílhassanak a munka világa felé (ami nem feltétlenül a versenyszférát, de mindenképpen a piaci, „rendes” munkát jelenti). Ezt igazolja bizonyos szempontokból az általunk 2010-ben publikált, korábban említett országos pszichiátriai kutatás.¹⁶⁰ A munka „védő-gyógyító” hatása úgy tűnik, a védett környezetnek köszönhető, hiszen ennek hiányában, sok esetben éppen a munka az a faktor, amely korábban jelentősen hozzájárult az említettek betegségéhez, amely tapasztalatot pedig sokan közülük éppen a nyílt munkaerőpiacon szereztek. Így a munkának nem önmagában van jobbító hatása (bár az is lehetséges lenne, ha nem a gyilkos verseny lenne a környezete!), hanem a védett környezet versenyszférától eltérő cél- és eszközrendszerével ötvözve. Ezt támasztja alá az is, hogy még azok is, akik a legjobban szeretnek dolgozni a kliensek közül a védett környezetben, abban a pillanatban, ha ugyanazt a munkát nem védettség mellett kell ellátni, mentálisan visszaesnek, tiltakoznak, nem akarják vállalni. Éppen a verseny miatt, ami egyenlő számukra a létfontosságú védettség, a biztonság megszűnésével.

A félreértés elkerülése miatt el kell, hogy mondjam, a védett munkahelyeken, munkán, védettségen nem azt értem, ahogy ma a fogalmakat használjuk (még ha van is átfedés). Hanem azt a logikát, amely az előző fejezet szféráiban felrajzolt zárványokba rendeződő csoportok mellé olyan szociális tartalmakat rendel, amely nem engedi a versenyt jobban érvényesülni, mint amennyire az feltétlenül szükséges. Amely éppen az itt levezetett negatív hatástól, amely miatt visszahúzódókká lettek, védi meg őket, amolyan pajzs-ként. Egy hangolható védettségi elvet értek alatta, amely sokféleképpen ma-

¹⁶⁰Szociális, egészségi és mentális ismérvek voltak azok a változócsoporthoz, amelyeken mértük a változásokat a munka típusától függően. A kérdés az volt, melyik foglalkoztatási formától lesznek egészségesebbek, szociálisan pozitívabbak és mentálisan épebbek a pszichiátriai betegek?

nifesztálódhat, az integrált munkában kapott lelki támogató szolgáltatástól egészen a legtevékenyebb és legsokoldalúbb intézményi foglalkoztatásig.

Az eltérő életút következményei

Van egy méltatlanul elhanyagolt ismerv a munkanélküliséggel, megváltozott munkaképességűekkel foglalkozó irodalomban. Méltatlanul elhanyagoltnak azért nevezem, mert amellett, hogy fontos különbségre hívja fel a figyelmet országok és országok (emberek és emberek) között, figyelmen kívül hagyása zsákutcába vezet. Ez pedig azon életút, munkaszocializációs helyzet, amely túlzottan is meghatározó ahhoz, hogy a magyarázatokban ne lehessen tudomást venni róla. Ennek megértése tovább erősíti az előbb felvázolt versenyellenességi elvet, segít eljutni a tárgyalt attitűd gyökereihez, és további magyarázatot szolgáltat arra, miért hiábavaló próbálkozás sok esetben a törekvésünk, amely a versenyszféra felé tereli az érintetteket.

Talán a legfontosabb különbség a nyugati és keleti életút között a megváltozott munkaképesség szempontjából az a szocializációs differencia, amely a '89 előtti berendezkedés egyik legjelentősebb különbsége is tárgyunk szempontjából.

Míg a nyugati világban megváltozott munkaképességüként induló vagy erre jutó emberek gyerekkortól a versenyszférában szocializálódtak¹⁶¹, amelyhez hozzátartozott a munkanélküliség valósága, a piac meghatározó volta a munka szférájában, addig a vasfüggöny másik oldalán e helyett a munkavégző nyugdíjig tartó, állam által garantált biztonsága (ami legfőképpen az eszmében artikulálódott, a kommunista etikában), a teljes foglalkoztatás látszólag ideális modellje nevelte a munkavállalókat. Ehhez képest rémítő élményként jelent meg a '90-es évek után az elképzelhetetlen (és elképzelhetetlen mértékű) munkanélküliség, amely a rendszerváltás első éveiben mintegy 1,5 millió embert¹⁶² érintett. Mindez egészen eddig nem az itt szocializálódott emberek közvetlen tapasztalata volt, hiszen ahhoz nem tartozott hozzá, hanem a „rothadó kapitalizmus” gyűlölt jellemzője és annak bizonyítéka, hogy nálunk szebb világ van, nagyobb biztonság.

Az előbb említett populáció jelentős része, egyéb lehetőség híján, illetőleg a bizonytalanságtól való félelem miatt igyekezett a szociális ellátások felé orientálódni, és mint tudjuk, jelentős részük lett rokkantnyugdíjas, előnyugdíjas. Ezek jelentős számban ma is részei a szociális ellátórendszernek, mások időközben nyugdíjba vonultak, azonban a megtört életpályáját (munka- és életpályamodell) vélhetően átörököltette a következő generációnak.

¹⁶¹Valójában egy ideológia mentén mindez nem csak valóság volt, de a fő ideológia egyik sarokpontja is, mivel a kapitalizmushoz szervesen hozzátartozott, és lényegi különbségként volt hangoztatva, mégpedig mint minőségi különbség.

¹⁶²Ez a réteg gyakorlatilag az ún. kapun belüli munkanélküliség szocialista terméke, akik jelentős részének termelő munkája a korábbi berendezkedésben is kérdéses, másrészt annak a strukturális változásnak köszönhető, amely egyrészt a társadalomban, másrészt a termelési módokban következett be.

Miért volt ennyire különböző az élmény? A nyugati világban sosem volt egy mindenre átható ideológia, amely garanciákat ígért volna mindenki munkából származó biztonságához. A jóléti modelljeik is legfeljebb szociális biztonságot ígértek, átmeneti ellátásokat a nehéz időkre, de sosem mondták, hogy mindig mindenkinek lesz munkája. Még akkor is igaz ez, ha voltak törekvések az ún. teljes foglalkoztatás irányába. Mindez azért nem hatott akképpen, mint a más ideológia által vezérelt szocialista rendszerben, mert a teljes foglalkoztatáson nem feltétlen az abszolút értelemben vett teljességet értették. Egy 3-4%-os ún. strukturálisan munkanélküli réteg ugyanis szinte mindig belefért az elképzelésekbe. Sőt ezt még bizonyos gazdasági pozitívumként is kezelték. Ennek értelmében a munkanélküliség szocializációs hatása, a valóság, hogy ki lehet esni a jövedelmező állásokból a visszakerülés nehézségének veszélyével, napi tapasztalat volt. Így még a '70-es években induló, egyre nagyobb méreteket öltő munkanélküliség sem teljes ellentmondásként érkezett, amint azt a keleti blokk milliói az állami berendezkedés változása kapcsán tapasztalták.

Ehhez képest a szocialista csoportosulás a teljes foglalkoztatást igyekezett betű szerint érteni, és bár munkát nem, csak állást tudott egy nem kis rétegnek adni (kapun belüli munkanélküliség jelensége), ezzel azt is elérte, hogy a munkanélküliség réme látszólag bezárva maradjon a palackban, amit csak erősített a propaganda, amely tényleg rémként írta le a nyugati viszonyokat.

Azonban a rendszerváltás kiengedte a szellemet a palackból. Megtörtént az, ami addig legfeljebb csak rossz álmokban jött elő: nem csak valósággá vált a munkanélküliség, de tornádóként rombolta le minden ember addigi elképzelését a volt szocialista országokban.

Mindez jelentős különbségekhez vezet a két logika között. (És bátorodom megfogalmazni azt is, hogy talán kérdések feltevéséhez, amelyek azt firtatják, mennyiben használhatjuk igazi adaptáció nélkül a megváltozott munkaképességűekkel – és pl. időnként a munkanélküliekkel – kapcsolatos integráló módszereket, logikákat, amelyeket igyekszünk átvenni más, egészen eltérő szocializáción és gazdasági helyzeten nevelkedett nemzetektől.) Másrészt az időnként túlzó és fölényes retorikánkat is kicsit vissza kellene metszenie, mivel ennek fényében még inkább kérdésesek azok az artikulációk, amelyek elemi egyszerűséggel csak lustákként igyekeznek kezelni az érintetteket.

Ez az eltérő életút részben magyarázat arra, miért, hogyan alakult ki a félelem és az elutasítás a versennyel kapcsolatosan, részben erősítő üzenet az előző fejezetben vázolt és megértésre, elfogadásra váró rendszerekkel kapcsolatban. Ezt a szocializációs deficitet nem lehet bagatellizálni, nem lehet nem tudomást venni róla, és főleg nem lehet megkerülni. Így ismét egy érv mellett, miért a védettség filozófiája a bozótosból kivezető út (legalábbis az egyik biztosan). A védettség megtagadásával az érintettek egy része legfel-

jebb a dologházak kényszerítő módszerei alapján taszítható a munkába. Az eltérő szocializációs út figyelembevételével (többek között), így a védettség beépítésével azonban, az állami kiadások jelentős mérséklése mellett az érintettek jelentős része, talán többsége is hadra fogható, és gazdaságilag is elfogadható modell építhető velük együtt – de erről többet kicsit később.

Mire jó, ha mindezt tudjuk?

Az elmélet megértésével kicsit más megvilágításban helyeződik az a populáció, amelyről beszélünk. Fontos adalék lehet a vitában, amely arra a kérdésre keresi a választ, miért nem dolgoznak, és ha dolgoznának, hogyan dolgoznának leginkább?

Meg kell állapítanunk, hogy vélhetőleg többségében dolgoznának, de másképp, mindenképpen másképp. Kimondani gyakran nem tudják, de nem a munkától félnek (még ha lehetnek is közöttük olyanok, akik tényleg dolgozni nem akarnak, ahogy minden társadalmi rétegben vannak ilyenek szép számmal!), hanem a versenytől. Bizonytalansággal jár, veszteséggel jár, és egyébként is tudják, hogy a gatesizmust nem nekik találták ki. Teknősbé-kákként nem mernek (és nem is tudnak!!!) nyulakkal versenyre kelni.

Hogyan válhatnak akkor gazdaságilag potenciállá „csupán” fogyasztóból? Sokan csak a következő képlet alapján: munka+bizonyos védettség – és újra visszakanyarodtunk a zárványokhoz (gazdasági+szociális ötvözete), amelyet az előző fejezetbeli modellben írtunk le.

És talán segít abban is, hogy ne csak arra akarjunk folyton válaszolni, hogy akkor most lusták vagy sem. Mert – úgy vélem – nem ez az igazi kérdés. Ez a kérdés inkább csak elfed, mint valódi magyarázatra ösztönöz. Ráadásul nem is jogos. Jogos akkor lenne, ha minden társadalmi réteggel szemben feltennénk – de nem tesszük! És míg ez a kérdés nem generál adekvát magyarázatot, a bemutatott elmélet magyarázatot kínál (legalább egyet) nem csak arra, miért nem dolgoznak, hanem arra is, hogyan dolgozhatnak anélkül, hogy középkori eszközökkel kellene őket robotra hajtani.

Mert valójában három lehetőségünk van:

1. Nem dolgoznak továbbra sem, és ekkor sokba kerülnek, és tarthatatlan lesz a sorsuk és az általuk kiváltott hatás is. Ez nekik is a legrosszabb alternatíva, ez a legkárosabb minden szempontból.

2. Munkába kényszerítjük őket – ekkor ezt mi, a többség tesszük, és a hangsúly a kényszeren van (és innentől kezdve sok mindenre gondolhatunk, a középkori robottól a szocializmus KMK¹⁶³ programjáig stb.).

3. Számukra is alkalmas feltételrendszert (nekik való, de nyitott, átjárható szobákat, tereket, zárványokat) hozunk létre, amely gazdasági és szociális elveket vegyít, hogy gazdaságosabban és társadalmilag is elfogadható módon lássunk hozzá az integrációhoz (amit a mai eszköz- és célrendszerek

¹⁶³Közveszélyes munkakerülés – a munkát kerülők ellen alkalmazott fellépés, amely büntette a munkát (tudatosan és rendszeresen) nem végzőket.

nem képesek véghezvinni csak kis mértékben a nem megfelelő gazdasági logika miatt). Mindez segít félelemmentes környezetet teremteni az integrációhoz.

Bepillantás

A következőkben egy interjú kutatás eredményeit teszem röviden közzé¹⁶⁴, röviden csak illusztrálva az előbb elmondottakat, amely egyrészt alátámasztani hivatott (legalább részben) az előzőleg kifejtetteket, másrészt a következő fejezethez (Kovács Ildikó: A gazdasági meghatározottság hátsója) is adalékkal szolgál. Úgy vélem ugyanis, hogy ez az attitűd (félelem a versenytől) könnyen kimutatható az érintettek között. Az itt röviden bemutatott megkérdezéssel az előbb elmondottakat kívánom erősíteni.

A megkérdezettek köre nem fedti le teljesen az „evidens” megváltozott munkaképességű populációt. Ennek nem csak statisztikai okai vannak, sőt legkevésbé ezek nevezhetők meg okként. Gyakorlatilag leginkább az ún. egyéb kategóriába besorolt réteg kapott helyet a lekérdezésben. Miért? Mert ez a legvitatottabb osztálya a besorolásnak. Leginkább belőlük kerül ki az a – egyébként ténylegesen igen szűk – réteg, amely a populáris politika célkeresztjében leginkább megjelenik: azok, akik „nem akarnak” dolgozni.

Az itt megfogalmazottakkal is szeretnénk láttatni azt az attitűdöt, amely távol tart sokakat a versenyszférától. Ha ebben a rétegben tetten érhető valamilyen módon a hatás, akkor a többieknél még inkább.

A kutatás hipotézisei

(A hipotéziseink egy része egyéb kutatásokban már tesztelt feltevés¹⁶⁵, más részük még nem. Megközelítésünk egyik folyamánya, hogy ezeket a hipotéziseket egy logika alá rendezheti a feltárt attitűd kapcsán.)

I. A szociális támogatásból való megélhetés önálló életpálya, amely biztonságot ad, amely felé törekszenek – szemben a nagy bizonytalanságot magában hordozó munkapiaccal.

¹⁶⁴Célcsoport: Megváltozott munkaképességűek a következő összetétellel: valamilyen támogatott foglalkoztatásban lévők (szociális, akkreditált stb.) – 20 fő, plusz a munkaügyi központokban regisztrált és nem regisztrált munkanélküliek – 20-20 fő. Egyéb ismérvek: nemek aránya 50-50%, cigány származású (szakértői kiválasztással) 25%, életkor: 35-55 éves, lehetőleg legalább 10 év (akár megszakításokkal is) munkanélküliségi státusszal '89 óta.

Kutatás módja: kvalitatív – félig strukturált interjú. Megkérdezettek száma: 55 fő

¹⁶⁵Adler J.: A munkavállalási korú inaktív népesség motivációja, munkaerő-piaci távolmaradásának okai. G. Fekete É.: A munkavállalási motivációk időbeni és térbeli változásai. Mészáros-Havasi-Ari: Vissza a munka világába vagy kitérés előle... Lux Judit: Hátrányos helyzetű csoportok és egyének munkaerő-piaci integrációjának támogatása. Forrásokhoz lásd irodalomjegyzék.

II. Az általunk vizsgált életút sajátos szerepkettőséget hoz létre, amely jellemzője a beteg- és egészséges (csökkent munkaképességű vagy nem) szerep saját érdekek mentén való váltogatása.

III. Döntően nem akarják az iskoláztatás, átképzés, védett foglalkoztatáson keresztül való munkapiacra való *visszajutás útját sem*.

IV. Az érintettek jelentős részénél jellemző, hogy szerintük a hiba a rendszerben van, a rendszer a felelős – az egyéni felelősség érzése vagy hiányzik (elsősorban), vagy minimális.

V. A munkából kiesők ellátása alanyi jogon jár, ez az állam kötelező szolgáltatása felénk, viszont kötelezettségeik minimálisak.

VI. Végül létrejön egy versenyt elutasító attitűd, amely nem tud azonosulni az irányába megfogalmazott elvárásokkal, amely visszajuttatni szándékozik a klienst a munka (ezzel a verseny) világába.

A vizsgálatot végző csoportunk főhipotézise, amely az elméletből következik, az utolsó (VI.), amelyet leginkább tesztelni kívántunk. A többi ennek része, ezeken át, rajtuk keresztül vezetődik le, áll össze az az attitűd, amely ez elméletből is következtethető, de amelyet megfigyeléseink és a következőkben röviden elemzett kutatásunk is alátámasztani látszik. Éppen a több éves megfigyelési periódusból, amelyben együtt dolgoztunk nap mint nap az érintett csoport egy jellemző szegmensével, váltotta ki bennünk a kételkedést bizonyos hagyományos kérdésfeltevésekkel kapcsolatban (lusták vagy áldozatok? pl.), illetőleg mutattak rá egy eddig alig tárgyalt aspektusra, amely mintha relevánsabb választ adhatna a kérdésre, miért is nem dolgoznak.

Ahogy már említettem, a hagyományos kérdésfeltevéssel a legnagyobb probléma, hogy nem kínál adekvát válaszlehetőségeket, illetőleg amiket kínál, empirikus értékben megkérdőjelezhetőek.

Mert mi van akkor, ha áldozatok? Milyen rendszer enyhítheti az áldozatszerepet? Még nagyobb, még kiterjedtebb és még költségesebb szociális rendszer, vagy milyen? Mit kell tenni a társadalomnak, milyen módszertani levezetést enged meg ez a válasz rájuk vonatkoztatva?

És ha lusták? Csupán lusták?¹⁶⁶ Milyen módszertani vagy politika cselekvésre sarkalló megoldások vezethetők le ebből? Legfeljebb munkatáborok és populista politikacsinálók nyerhetnek belőle tölteget.

¹⁶⁶ Csak erősíteni szeretném a korábban is elmondottakat, miszerint már a kérdésfeltevés is hibás ezen a módon, hiszen nem lehet csak egy faktor felelős a helyzetért. Vagyis nem hihető, hogy ilyen kérdés egyáltalán értelmesen feltehető. Márpedig, ha ilyen kérdést nem lehet érdemben feltenni, megválaszolni sem lehet ezen a módon. A legjobb esetben is csak arról beszélhetünk, hogy bizonyos mértékben a társadalom, míg másrészt az egyén közös felelőssége, hogy ide jutott. De hogy ez milyen arányban van jelen

Ha viszont az általunk talált félelem a versenytől az elfogadható (egyik) válasz, amely már eleve sok faktor közös nevezőjeként létrejövő attitűdről beszél, vagyis több aspektussal számol, akkor olyan lehetőségek tárulnak elénk, amely megalapoz politikai és gazdasági cselekvéseket. Módszertani levezetésekre ad alkalmat, vagyis használati értékkel bír, ami pedig nem elhanyagolható tulajdonság.

Ha feltevésünk igaz, akkor a cselekvés fókusza adott: a félelem, amely elutasításban ölt testet. A csoport érthetővé válik, a cselekvés iránya meghatározott. Politikailag, gazdaságilag és szociálisan is levezethető belőle a cselekvési terv. Tudhatjuk, milyen irányba kell mennünk ahhoz, hogy a megváltozott munkaképességűek is dolgozzanak.

E rövid bevezető elégségesnek tűnik ahhoz, hogy megnézzük, mit is találunk az interjú kutatásban.

Félelemmel élni

Egy folytonosan visszatérő karakteres elem a válaszokban a bizonytalanság elkerülésének stratégiája. A munkapiac gyakran párosul bizonytalansággal, annak érzésével. És ezen – úgy tűnik – semmit sem segít a képzések sokasága, az adekvátnak láttatott segítségnyújtás. Virágkötő tanfolyam, számítógép-üzemeltetői és hasonló – néha tartalmilag igencsak megkérdőjelezhető – tanfolyamok sokasága inkább még jobban elbizonytalanítja az embereket.

Fontos elem szinte minden megkérdezett részéről, hogy a tanfolyamokhoz és egyáltalán a tanuláshoz eleve már gyakran gyermekkorból kötődik a kudarc élménye. Gyakran fogalmazódik meg ez, ha pedig nem, következetesen a háttérben ott lappang. Legtöbbször az általunk vizsgált csoportban hátrányos helyzetűnek mondható családokból származnak, amelyekben a tanulásnak sosem volt presztízserkéke, amely aztán rá is nyomta a bélyegét az iskolai eredményekre. A korán elszenvedett kudarc, amely szinte normális velejárója volt az iskolának, alapmotívummá vált. A későbbiekben aztán mindez igazolja a tanulás elutasítását, így a legtöbb esetben az átképzés szóba sem jöhet mint tényleges segítség. Mert még, ha valamilyen módon rá is vennénk az illetőt arra, hogy vegyen erőt magán, aligha lehetne olyan szinten képezni, amely a gates-i rendszerben reális piaci előnyökhöz juttatja. Oly mértékű az önbizalom hiánya a szinte minden kérdezettnél, hogy ennek leküzdése – főleg az életkori előrehaladottság miatt – aligha lehetséges.

A populáció tagjai leginkább tapasztalati úton jutottak arra a következtetésre, hogy nincs számukra hely a mai rendszerben. Gyakorlatilag mindegyikük egy szocializációs út (egy munkapiacról kirekesztő szocializációs ösvény) végigjárásával jutottak el idáig. Nem a családban megélt tapasztalat. Nem annak megtanulása, hogyan lehet munka nélkül élni. Ez gyakorlatilag nem található meg a vizsgált csoportban. Ezek az emberek ide jutottak. Nem

egyes esetekben, azt aligha lehet megnyugtatóan eldönteni, amiből az következik, hogy minden válasz csak hibás lehet, vagy hogy egyik sem lehet elég jó ahhoz, hogy érdemes legyen vele bajlódni.

egyszer úgy, hogy végigjárták az összes intézményrendszert, lehetőséget, ami számukra adatott. Közmunkaprogramok, támogatott foglalkoztatások, több tanfolyam stb. – és a vége mégis a munkanélküliség. Pszichikailag kifáradt emberekről beszélünk szinte mindig. Olyanokról, akikre a legjellemzőbb a reményvesztettség.

Az első hipotetikus összetevő „*A szociális támogatásból való megélhetés önálló életpálya, amely biztonságot ad*” volt.

Ritkán beszélünk róla, de meg kell említeni, hogy mindez nem hozott viselkedésforma az általunk vizsgált korosztálynál, csoportban. Tanult, kényszerűen és kelletlenül tanult. Nem azt állítom, hogy nincs olyan, aki „eleve erre utazik”, de mindenképpen ez a kisebbség. A szociális életút döntő többségében kényszerű életút, egyszerűen máshol nem jut megélhetéshez, jövedelemhez. Hányszor beszélünk úgy róla, mint emberi rosszindulatból származó, megbélyegzendő magatartásról! A válaszok azt mutatják, hogy ezt a pályát nem tudatosan, hanem utolsó megoldásként választják (vagy inkább erre kényszerülnek, más út nem lévén) a legtöbben.

Jellemzően eljutnak oda, hogy már nem tudják, de nem is akarják végül feladni: „azt nem hiszem, hogy feladnám, mert romolhat az állapotom, és akkor mit csinálok? – ahogy telnek az évek, nekem egyre több betegségem lesz, és nem tudom emiatt feladni a járadékot” – mondja Áron.¹⁶⁷

Bár vannak esetek, akik bizonyos összeg felett már vállalnának munkapiaci tevékenységgel járó kockázatot (munka elvesztésének veszélye pl.), de az a kisebbség mindenképp¹⁶⁸.

Minden esetben jól kirajzolódik a bizonytalan munkapiaci helyzettől való félelem: pl. Ilona a 100 ezres jövedelem helyett mégis a járadékot választaná, mert az minden hónapban biztos.

Nem egyszer kritériumként jelenik meg a védettség kíváncsága. Jenő akkor adná vissza a járadékot 110 ezer forintért, ha a munka nem lenne megterhelő és egészségi állapotának is megfelelne. „A munkahely bármikor megszűnhet, de a nyugdíj, amíg beteg vagyok és valóban, tehát nem megvettem, akkor ez biztonságosabb”.

Mások szerint a munkabér inkább „kiegészítésként” jöhet szóba, „már megszoktam a 27 000 Ft-ot (átmeneti járadék – a szerző). A munkabér bizonytalan, mert megszűnnek a munkahelyek”.

Jól mutatja a kényszer szerepét István esete: „...legutóbb is úgy bírtam a nyolc órát végigdolgozni, hogy gyógyszerekkel. Rokkant, beteg vagyok, a

¹⁶⁷ A nevek természetesen nem az eredeti interjúalanyok nevei, mivel a felvételek elemzésekor azok már anonim formában lettek kezelve.

¹⁶⁸ János 120 ezer forintért feladná a járadékát (most 28 000 Ft a járadéka és kb. 34 000 Ft-ot keres) – viszonyításként 360 000 Ft szerinte a diplomás bér. Áron létszámlépités miatt került utcára, és az orvos javaslatára vállalta a leszázalékolást. Lemondana 100 ezer forintért erről az egészségről, felvállalná a nyílt munkaerő-piaci elhelyezkedést, annak minden veszélyével, de tapasztalata az, hogy ez több mint álom.

közösségben nem veszi fel az ember a betegséget, hanem eltársalog vagy esetleg dolgozik.” Majd így folytatja: „...ha engem nem küldenek el, még mindig ott dolgoznék, és nem foglalkoznék az OSZI-val sem, ha munkához jutok.”

Jellemzően mindegyik kérdezett megélte többször a munkahely elvesztését, majd az esetleges új lehetőség sziszifuszinak tűnő megtalálásának élményét, amely végül a kisebb, de biztos elv elfogadására készíti őket.

Korábban is megfigyeltük, hogy *„Az általunk vizsgált életút sajátos szerepkettősséget hoz létre, amely jellemzője a beteg és egészséges szerep saját érdekei mentén való válogatása”*.

Mindez hozzátartozik a kényszeres életúthoz. Ilona példája jól mutatja: nem zavarta a cukorbetegsége addig, amíg biztos munkahelye volt, de ma már igen, merthogy a munkaerőpiac labilis, így most a cukorbetegségére fogja azt, hogy nem dolgozik – „ha egészséges lennék, akkor lenne bérem is” – már nem érzi magát a munkaerőpiachoz tartozónak –, megváltozott munkaképességűnek definiálja magát.

A többség képes letagadni a betegségét, ha erre szükség van. Nem egyszer találkoztunk munkánk során azzal, hogy az illető mindent bevall, mindent vállal, amíg a szociális foglalkoztatásba kerülés a cél, de mikor stabilizálódik a helye, azt is tagadja, hogy valaha is pszichiátriai beteg lett volna (ha pszichiátriai betegként akarjuk kezelni, annak minden „mellékhatásával”, mint pl. a terápiás beszélgetések, pszicho-tesztek stb.).

Folyton zavar keletkezik akörül, hogyan is definiálják önmagukat. Beteg, rokkant vagy megváltozott munkaképességű? A megkérdezettek szinte mindegyike először betegnek definiálja magát (a rokkant vagy beteg kérdésre), majd a kérdező újabb kérdéseit követően megváltozott munkaképességűként. Mindez az alkalmazkodóképességet mutatja, másrészt az elvárt szerep elfogadását¹⁶⁹. Mondhatnók, mindegy minek nevezzük, csak biztos megélhetéssel járjon. Mögötte egy védekező mechanizmus rejlik, amely a túlélésért jött létre, haszonelvű és jól kidolgozott szerepjátékként használatos a célok elérésére.

¹⁶⁹ Surowiecki kifejti (Tömegek bölcsessége – lásd irodalomjegyzék), hogy a legtöbben csak addig hajlandók hozzájárulni valamihez, valami közöshöz, ameddig azt hiszik, hogy mások is ezt teszik. Margaret Levi őket nevezi „feltételes hozzájárulóknak” (az adót illetően). Graetz kutatásai kimutatják, hogy amikor az emberek kezdik azt érezni, hogy kihasználják őket, egy részük elkezd maga is kilépni az elvárásokból – „senki nem akar balek lenni”. Fehr és Gächter közgazdászok kísérletei jól mutatják, miről is van szó: Négyes csoportokban kellett zsetonokat „befektetni” diákoknak. A feladat az volt, hogy minél jobban járjanak (amolyan tőzsdejáték, az ultimátumjátékok mintájára). Egyformán jól járnának, ha mindenki minden pénzét befekteti, de legkiemelkedőbbben akkor jár egy ember, ha potyautasként csak a többiek befektetésére játszik. Először senki sem kezd önző módon, de ahogy észreveszik, hogy vannak, akik potyautasként kezdenek viselkedni, sokan maguk is potyautassá alakulnak. A kísérlet végére 70-80%-ban az emberek potyautasokká válnak, és összességében rosszabbul járnak, mint ahogy járhatott volna más stratégiával. A kutatók szerint három csoportba oszthatók az emberek: 25%-uk gazdaságilag racionális, és mindig potyázik. Az önzetlenek csekély kisebbségben vannak, és végig kitartanak a befektetői oldalon. A legnagyobb csoport a feltételes hozzájárulóké, ők attól függően járulnak hozzá a közöshöz, hogy mit látnak a többiek viselkedésében.

Erzsébet mondja a következőket: „Nekem a pszichiátrián javasolták a le-százalékolást, ők tudták már a betegségem alapján, hogy nem tudok olyan munkát végezni, amit azelőtt meg tudtam csinálni.” Nem tud sétálni, mert becsípődik a dereka, de arra a kérdésre, hogy mennyit tudna dolgozni, azt mondja, hogy hét-nyolc órát. A „kinti” (nyílt munkaerőpiac) munkát nem bírja, de a „rehabosat” igen, a hozzá hasonló emberekkel el tudja képzelni a napját és a munkát is.

A szerepek váltogatását nemegyszer szükségesnek érzik. Csillát a betegsége nem korlátozza a munkavállalásban, de mégis azt nyilatkozza, hogy csak olyan munkahelyet tud vállalni, amit idegileg bír: „A legutóbbi munkahelyemet is két és fél hónapra felmondták, mert akkor halt meg a férjem és mindig sírtam, és ezt nem tolerálták.”

Már részben szoltam az iskoláztatás mint feltétel lehetőségéről. *„Nem vállalják az iskoláztatás, átképzés, védett foglalkoztatáson keresztül való visszajuttatás útját sem.”*

A '70-80-as évek óta amolyan folyton visszatérő, ma már közhelynek számító megoldás, küldjük a munkanélkülieket a padba, majd átképzés után vissza a munkapiacra. A baj vele, hogy alig váltotta be a hozzáfűzött reményeket (Reich, 2009), ahogy röviden korábban ezt részben ki is mutattuk.

Az interjúalanyok mindegyikére jellemző, hogy az átképzést nem tartják megoldásnak. Ennek több oka van. Egyrészt a már említett gyermeki, iskolai kudarcélmény. De ez csak az egyik ok. Többen ugyanolyan kilátástalannak élik meg a tanulást, mint a munkahelykeresést – ha egyáltalán képesnek érzik magukat rá –, mivel akár több tanfolyam elvégzése után sem találtak munkát.

A sikertelenség egyik fontos aspektusa a megváltozott és mindenképpen bonyolultabbá vált technikai háttér. Az érintettek döntő többsége csak minimális szinten járatos a számítástechnikában, és kompetenciáit tekintve is alig képes arra, hogy a modern számítógépes háttéren zakatoló rendszereket áttekintse. És ezt egy egyszerű felhasználói szintű tanfolyammal nem lehet pótolni. A vizsgált populáció többsége részben áldozata a technológiai szerkezetváltásnak, de nem csak a munkahelye elvesztése révén, hanem az által is, hogy a visszaúthoz szükséges kompetenciákkal, „számítógépes szocializációval” (vagy azzal a háttérrel, amely az erre épülő új megoldásokban életképessé tehetné) egyszerűen nem rendelkezik. És ezt 40-50 évesen már nem pótolhatja a többség. Ők máig a hagyományos munkaintenzív feladatokban tudnak csak gondolkodni, azonban éppen ezek a munkák lettek legnagyobb mértékben a modern technológiák áldozatai.

A döntő többség lemondóan nyilatkozik a képzési lehetőségről: „én már nem tudnék tanulni, azt nem tudnám csinálni, nincs már idegzetem” (Pálnak

hat osztálya van). „Ez a terv (mármint a tanulás – a szerző), a nagy nyomor! A munka a segítség.”

Róbert mégis megpróbálta, ajánlottak neki képzést, lakatos, háztartási gépszerelő, nehézgépkezelő; felvételizett, de nem vették fel, mert elbukott a felvételi teszten. Később a munkaügyi központ vállalkozói képzést ajánlott neki, de ő ezt nyilatkozta: „nem tudok vállalkozni, ahhoz tőke kell – minek vállalam akkor.”

Elenyésző azok száma, akik így nyilatkoznak: „Kellet volna többet tennem, gondolok itt az iskolákra, amit félbehagytam (érettségít félbehagyta – a szerző), így az ember több lábon tudott volna állni.” De mára, mivel öregnek érzi magát, már nem tanulna ő sem.

Sokan közülük, mire elérik a 40-45. évüket, a sok kudarc és egyéb nehéz élethelyzet miatt beilleszkedési problémákkal küzdenek, ami szintén komoly akadálya időnként annak, hogy iskolapadba üljenek. Nem is értik a life-long-learning elvét, nem értik a tanulási szükség mai fiatalnak már sokszor magától értetődő voltát. Az élethosszig tartó tanuláshoz megfelelő szocializációra van szükség, arra, hogy már fiatalon lássák ennek szükségét. Nekik ez hiányzik (ez is komoly szocializációs deficit a nyugat-európai és a keleti fél között, amely szintén a már korábban említett eltérő szocializációs életút következménye). Ez az általában inkább idősebb réteg még abban az időszakban indult az útján, amely még a „legyen egy szakmád, ami nyugdíjig megélhetést ad” elvén vezetett be az ún. nagybetűs életbe. Abban az időszakban lettek felnőtte, amikor még a munkaintenzív tevékenységek sokasága bár szegényes, de biztos megélhetést kínált, és volt belőle bőven. Az ő világuk még nem volt tanulásközpontú. Úgy vélem, a life-long-learning elve igazán meghonosodni és talán kicsit hatékonyabban ellátni a feladatát a megváltozott munkaképességűek szférájában csak e generáció kikopásával tud majd.

Mindezekből kifolyólag magától értetődő, hogy „*Szerintük a hiba a rendszerben van, a rendszer a felelős*” azért, ahová jutottak.

Jellemző a következő megközelítés: „ott fent a miniszter a felelős. (...) Ne használják ki minimálbérért az ember ellen. (...) Az ilyen embereknek kell munkahely, amilyen én vagyok. (...) Nem én vagyok az oka, hanem ennek vannak illetékesei... a rendszerváltás óta az embernek vége van.”

A támogatási rendszerben is csalódottak sokan, Erika így fakadt ki: „Amíg a vállalkozó megkapja a kedvezményt, mert munkanélkülit alkalmaz, addig kell, addig hajtom, mint Singer a találmányát, utána mehet a fenébe, akármilyen jó munkaerő lehet, mert van másik, aki után felveheti a támogatást. Ez az egész helyzet a jelenlegi rendszer rákfenéje, segítsük a gazdagokat, hogy még gazdagabbak legyenek, nyomjuk el a kisebbet, hogy még szegényebbek legyenek. (...) A mostani magyar kormány, ők a felelősek. A rendszerváltás előtt nem volt létbizonytalanság.”

Károly történelmileg ragadja meg a lényegét: „Mi magunk nem hinném, hogy felelősek lennénk: a munkásosztály dolga az volt, hogy megcsinálja a munkát, azért megkapta a bérét, aztán punktum.”

Egészen a végletekig elmehet a keserűség, amint Ilona esetében is látható: „A férjem, amikor meghalt, nem hagyott mást, csak adósságot, és két gyereket. Öngyilkos lett, a társadalom megölte. (...) Voltam állásinterjún, de 20 éves lányt vettek fel, rossz érzések jöttek elő, hogy már nem kellek.”

A válaszokkal nehéz vitatkozni. Folytonosan visszaköszön a régi rendszer és az új összehasonlítása. A jobb világ ígérete, majd a csalódás az új lehetőségekben. E terület volt minden interjú legzaklatottabb pontja, a felelősök pontos meghatározása. A feszültség, amely a társadalomban kialakult mély szakadék miatt jött létre, akár érzelmi kitörésre is sarkallja a válaszadókat időnként.

Az interjúk előzetes elemzése kapcsán a kutatócsoportban ez a terület is a legtöbb vitát. Ki a felelős? Mennyiben tehető felelőssé az egyén, és mennyiben a kormányok, a társadalom? Egzakt válaszok nem adhatók és pontos határok nem jelölhetők ki. Minden bizonnyal van a helyzetben ebből is és abból is. Az interjúalanyok szempontjából viszont a válasz egyértelmű: a felelősök rajtuk kívül vannak, az ő szerepük csak az áldozati szerep. Eközben – éppen a szerepek cserélgetése az alkalomhoz illően – folyton szembe találjuk magunkat azzal, hogy sokan nem is akarnak kitörni nyomorúságos, de mégis biztosnak ható helyzetükből. A dolgok megértésében pedig megelégszenek azzal, hogy kívülre helyezik, csak kívülre a felelősséget.

Valójában mindez ürügy arra is, hogy a célokat és eszközöket elutasítsák, legalábbis azokat, amelyek a verseny világába visszavezetnek. Nem azért, mert nem lenne legális a szociális rendszeren belüli út, hiszen mi tettük azzá, elfogadhatóvá a munka nélküli élet útját is. Amit visszautasítanak, és amiben ehhez jó fogódzót találnak, az a verseny elutasítása a felelősség átruházásával. Mivel ők (a felelősök) nem jól végezték a dolgukat, úgy sincs esélyem arra, hogy ott (a versenyszférában) megállhassak. És valljuk be, ezzel a logikával nehéz vitatkozni.

A máig működő rendszer kimunkálta bennük az elvárást, amely szerint *„Az ellátás alanyi jogon jár, ez az állam kötelező szolgáltatása felénk, viszont kötelezettségeik minimálisak.”*

Ez az egyébként jól ismert attitűd leginkább az elvárások és az azok felé megfogalmazott esetleges kritika mentén jelent meg az interjúk során.

Gyakori panasz, hogy a „majdnem mindent kapok” után kritikaként fogalmazódik meg pl., hogy „a közgyógyellátást nem kaptuk meg, próbáltam elintézni, de nem kaptunk – a lakásfenntartásit most próbálom elintézni. Most minden ember ezt intézi.”

József felháborodottan mondja: „36 évből 30-at éjszakáztam, kapok érte 27 000 forintot. Kaptunk segélycsomagot, tele volt spagetti tésztával a segélycsomag. Inkább adtak volna egy liter olajat a sok tészta helyett.”

Mária esete: „’98-tól 67%-on voltam 2009 decemberéig, akkor azt mondták nekik, hogy meggyógyultam, ezért nekik visszavettek járadékra, 50%-ra. A közgyógyot elutasították, nem jár támogatás az injekcióra, a szívgyógyszerek pedig nem érik el a 6000 Ft-ot. Az orvosok nem értik, hogy miért minősítettek vissza. A kommunális adót megkérvényeztük, azt nem engedik el, hanem képesek havi részletekben való fizetést engedélyezni. A nyugdíj sem volt nagyon sok, 47 000 forint volt, amikor elvették”.

Az előző felállásból (külső felelős megnevezése) következik az áldozatszerep, amelyhez integránsan tartozik az általunk vizsgált minden esetben a járandóság elve. Ha nem tudtak a „felelősök” rendes életet biztosítani, olyan életpályát, amely másnak megadatott, akkor más úton (szociális) kell, hogy biztosítsa a megélhetést. Ez az elv valójában természetes része a szociális rendszerünknek. A baj vele, hogy mára túlnőtt a bírható határon – vagy legalábbis nem akarunk többet költeni rá, ami persze nem értelmetlen cél.

A jóléti rendszerek azt vállalták, a gondoskodó állam éppen azt ígérte, hogy nem hagy engem lecsúszni odáig, hogy már a megélhetésem is kérdéses legyen. Amit az interjúalanyok kérnek, csupán a kritikai számonkérése a korábbi ígéreteknél. Ezt pedig jó szem előtt tartanunk akkor, amikor egyre inkább egyoldalúan csak az ingyeneledést rójuk az érintettek szemére. Mi is ezt tesszük a kritikai szociológiában, pl. számon kérjük a rendszerektől az ígéreteiket. Az embernek könnyebb belehelyezkedni a vádlószerepbe a kliensekkel szemben – mivel ez a releváns tanult hozzáállás, az ingyeneledők megnevezése, hiszen ezt tematizálják minden csatornán manapság. Pedig amit tesznek, az csak az ígéretekkel és a lehetőségekkel való élés. Az hogy mára ez sajátos életúttá vált, igaz. De nem mi teremtettük ezt az ösvényt? Utakat fektettünk, aztán azzal vádolunk embereket, hogy használni merik.

Hölgyeim, uraim, a hiba a rendszerben van! És ahhoz, hogy adekvát megoldást találjunk, nem elég a régi utakat felbontani, újakat is kell építeni. Hadd idézzek Erdős Kamilltól egy rendkívül találó mondatot a cigánysággal kapcsolatban, amely remek párhuzam arra, amiről itt is szó van: „Ötszáz évig üzték, kergették és gyilkolták a cigányokat (és ki tudja, hogy előtte mióta), és mi lett az eredménye? Kineveltek egy rendkívül értelmes és agyafúrt emberfajtát, akit az életösztön az üldözések közepette, évszázadok óta csak arra tanít: hogyan tarthatom fenn családom és önmagam életét egyik napról a másikra, sőt egyik percről a másikra, ilyen körülmények között. És ebben van a cigányság tragédiája.”¹⁷⁰

Nyomásra nyomással, fufanggal, találékonysággal reagálnak az emberek. Ezt adja számukra az életösztön. Kihasználják a rendszert? Találéko-

¹⁷⁰A Békés megyei cigányok és cigánydialektusok Magyarországon. Gyula, 1979. Erkel Ferenc Múzeum. P. 13

nyak? Igen. De ezért nem közösíthetők ki, nem vádolhatók. Nem csupán a lustaság tette ezt életstratégiájukká, hanem az alkalmazkodási kényszer. Furcsa részünkről, hogy beleviszük őket egy játékba, aztán azzal vádoljuk meg őket, hogy miért így játszanak. Hát azért, mert ezek a játékszabályok, amiket mi írtunk. Ha ez nem jó, akkor írunk másik szabálykönyvet, csak ez lehet megoldás.

Ezek a tapasztalatok, élmények alakítják ki (néhány egyéb faktorral együtt természetesen) végül *a versenyt elutasító attitűdöt, amely nem tud azonosulni az irányába megfogalmazott elvárásokkal, amely visszajuttatni szándékozik a klienst a munka (ezzel a verseny) világába.*

A legkarakteresebben kirajzolódó vonás minden interjúnál a bizonytalanság, amely a számukra „felbolydult” világ élménye. Nem értik a verseny lényegét, nem értik hogyan és miként változott ekkorát a világ, és hogy mind ebben hol a helyük. Az erre megfogalmazott adekvát válasz az előző fejezetben vázolt és itt kimutatott visszahúzó magatartás. Akármilyen furcsán is hangzik, ez a legadekvátabb reakció az eddigiek ismeretében. Visszahúzás a munkától, a tanulástól, egyáltalán mindattól, ami a piaci versenyre emlékezteti őket. Valójában elutasítása annak az útnak, amelyet mi, az ún. „többségi társadalom” számukra jónak látunk.

Az elemzők folyton csak azzal foglalkoznak, ki a hibás a jelenlegi helyzetért. Én mégis úgy gondolom, nem ez a jó kérdés, így nem erre érdemes legfőképpen válaszolni. A miért nem dolgoznak sokan? kérdésre érdemesebb másképp válaszolni.

1. Azért, mert nincs is elég munkahely számukra.

2. Helyette kiépítettünk egy szociális utat, amit ők legálisan használnak, az igénybevétel „bűnét” nem kérhetjük számon rajtuk.

3. A biztonsági pálya helyett (szociális életút) kínált megoldás, a verseny alig elfogadható alternatíva számukra. A két lehetséges irányt összehasonlítva az egyik biztonságot ad, a másik bizonytalanságot kelt, félelmet gerjeszt.

4. Az általunk kínált célok és utak visszahúzásra sarkallják őket, ami miatt mi „gazdaságilag deviáns”-ként kezeljük a populáció tagjait. Ezzel saját cselekvésünk helytelenségét és a rendszer hibás működését akarjuk bevasalni rajtuk.

De vajon a munkától való elfordulást jelenti mindez? Távol legyen. Téves azonosítás ez a munkától való elfordulással, amely az esetek túlnyomó többségében nem igazolható. Bár gyakran úgy tűnik, a munkát negligálják, az interjúk (és még inkább a sok száz eset, amit évek alatt láttunk) inkább hajlamosít bennünket annak kimondására, hogy nem a munkavégzés a probléma. A többség nagyon is számítana egy valóságos munkahelyre, sőt aki csak teheti, sokat dolgozik, csak feketén vagy legfeljebb alkalmi állásokban. De nem azért, mert ez a jó neki, hanem mert nincs is más lehetősége. A kudar-

cok lánc pedig egyre mélyebb félelmet vált ki bennük a mostoha és idősebb korra szinte teljesen elérhetetlen munkapiaccal szemben.

Ezért utasítják el azokat az utakat és célokat, amelyeket kínálunk nekik.

Ne feledjük el, ezeket mi, a többségi társadalom tartjuk jóknak. Az emberek, akiket definiálunk, az alávetést, az engedelmességet várnánk el. Csak-hogy ez, esetünkben, szinte végletesen következetlen.

Ezt – úgy vélem – az oldhatja fel (részben), amit a későbbiekben ajánlunk és bővebben kifejtünk, az a védettség, amely tompítja vagy egyes esetekben teljesen kiiktatja a versenyt.

A gazdasági meghatározottság hátaslova (Kovács Ildikó)

Bevezetés

Az eddigiekben beszéltünk arról, hogy milyen gazdasági kényszerek, meghatározottságok alakítják a szféra életét. E meghatározottságok áttételesen jutnak el a kliensig, egy olyan intézményrendszeren keresztül, amely ebben az értelemben igen ambivalens. Ez az önellentmondásos helyzet éppen abból fakad, hogy egyrészt szociális, másrészt gazdasági-politikai szerepeket kell betöltenie az intézményeknek – e kettős szerepről részben már volt szó.

Ebben a fejezetben az intézményi, intézményesített szerep oldaláról nézzük meg röviden az eddigi kérdéseket! Ahhoz, hogy még szélesebb spektrumban láthassuk az eddig vázoltakat, elengedhetetlen, hogy megismerjük az intézményrendszer manifeszt és látens funkcióit is. Igyekszem átláthatóvá tenni, hogy a különböző szintek (politikai – intézményi – egyéni) között milyen interakciók zajlanak, ill., hogy ezek milyen szerepeket öltve jellemezhetőek leginkább. Olyan kérdésekre keresem a választ, hogy ebben a hármas szintben (politika – intézmény – egyén) milyen elvárások fogalmazódnak meg, milyen szereplők részéről és kiknek a számára. Kinek mi a szerepe, funkciója? Ki mit közvetít, kinek a számára és milyen formában teszi azt? És hogy ezek értelmében hogyan kerül az egész intézményrendszer, beleértve a végrehajtói szerepeket betöltő közalkalmazottakat, önellentmondásba feladatta végrehajtása közben.

Betegszerepből munkavállalói szerep

Hogyan tekintünk ezekre az emberekre, ill. eközben hogyan is tekintenek önmagukra a megváltozott munkaképességű személyek? Egy lehetséges kiindulópont a Parsons-féle betegszerep felfogásban gyökerező, jó részt ma is tetten érhető logika. Buda Béla Parsons definícióját részben továbbgondolja: a betegséget egy „olyan emberi helyzetnek tekinti, amelyet úgy kell rögzíteni, hozzászervezni a társadalmi struktúrához, hogy ezzel megvalósuljon az a funkció, hogy a betegség esetében a társadalmilag hátrányos, nem kívánatos állapot megszűnjön”.¹⁷¹ Alapvető strukturális cél tehát minden esetben a társadalom számára kedvező állapot, mivel minden betegség hátrányos a társadalom számára, hiszen „többletköltséget” jelent. A kedvező helyzet kialakításához a betegszerephez normák kapcsolódnak, amelyek célja, hogy a legoptimálisabban teljessedjenek az előbb említett funkciók. Ebben a rendszerben a betegnek a legfontosabb szerepkötelezettsége, hogy orvoshoz forduljon, ezzel is legitimálva a társadalom által ráruházott betegszerepet. Az or-

¹⁷¹Buda B.: Pszichoterápia, Akadémia kiadó, 2004 (57-80 old.)

vos cselekvése, amellyel beteggé nyilvánítja az egyént, nem más, minthogy a társadalmi környezettel elfogadtatja a betegállapotot. Ennek fenntartása érdekében a beteg köteles az orvossal együttműködni, az együttműködés elvi célja pedig, hogy a betegszerep megszűnjön. E szerep azt is magában hordozza, hogy a beteg mentesül más szerepkötelezettségei alól, mint például a foglalkozási szerep. Ez a szerepjáték szükséges ahhoz is, hogy a társadalom ne hibáztassa az egyént, deklarálva, hogy a betegségéről az egyén nem tehet.

Vannak persze olyan betegségek is, ahol az egyén felelősségre vonható, amely esetekben megjelennek a társadalmi szankciók, például a kirekesztés, megvetés. Ezzel a társadalom szabályozza, hogy kit ment fel és kit nem, másrésztől biztosítja a szerephelyzet legitimitását mindkét oldalról. Ezzel teljeseedik a Parsons által kettős funkciónak nevezett státuszhelyzet.

A betegszerep azonban nincs „ingyen”, legtöbb esetben együtt jár egyfajta alárendeltség, alávetettség a beteg részéről, mi több, megjelenik a kiszolgáltatottság érzése is. Az orvos előírja, hogy mit kell tenni annak érdekében, hogy meggyógyuljon a páciens. Az orvos pedig szerepében a társadalmi elvárást közvetíti – mert a gyógyulás nem csak egyéni, hanem társadalmi érdek is. Tulajdonképpen ebben a szituációban mindkét fél eljátssza a maga szerepét. Az előbb említett társadalmi szerepből következik az orvos főlényes szerepe. Mindezzel létrehoz egy határfenntartást, önmagát definiálva, illetőleg definiálva a betegszerepet is egyben (éppen az elválasztással és legitimálással).

De hogyan is lesz a betegszerepből megváltozott munkaképességű szerep? Mint a korábbi fejezetekben olvashattuk, a XX. sz. közepétől kezdődően, majd a '90-es évektől átfogalmazódott a betegszerep, rokkantállapot, a szerepek újraíródtak, újradefiniálódtak, más elvek határozzák meg őket. Azonban látnunk kell, hogy maga a logika, ami ebben a szerepkettősségben rejtőzik, aligha változott. És bár a szereposztók nem minden esetben változtak (gazdasági-politikai elit), a rendező elv a függöny mögött átalakult. Míg a XX. sz. közepén, egészségügyi, rázorultsági elv alapján történt a szereposztás, mára kifejezetten a gazdasági érdek igyekszik besorolni az érintetteket. Ma a politikai-gazdasági háttérnek köszönhetően a munkaegységként definiálható foglalkoztathatósági szerep vált kívánatossá. Erre utal az is, hogy az Európai Unió szociálpolitikája egyre inkább eltolódik a szociáldemokrata modelltől a liberális modell felé. Ennek köszönhető, hogy egyre hangsúlyosabb az egyén szerepe, felelőssége a saját sorsa iránt, így egyre inkább az közvetítődik a társadalmak felé, hogy mindenki dolgozzon legalább a megmaradt képességei szerint¹⁷². Így bár lehet valaki „beteg”, de ne legyen végleges, hogy nem képes semmilyen munkára, a megmaradt, részben ép képességeivel még vegye ki a szerepét a társadalom újjátermeléséből. Állapotát, legyen bár akármilyen súlyos, tekintsük ideiglenes munkaalkal-

¹⁷²Daly, M.: Merre tart az EU szociálpolitikája? In: Esély 2009/9

matlanságnak, és minden lehetséges képességét pedig a társadalom számára mint hasznos és kiaknázzható szerephelyzet jelenjen meg.

Ma, aki az előző definíciók szerint a társadalom ellátására szorultként jelent meg, új szerepében az egészségesekhez hasonlóan a társadalomért is kell tennie, ez pedig radikális különbség az előző meghatározásokhoz képes.

A megváltozott munkaképességű szerep a betegszerephez hasonlóan ugyanúgy tartalmazza a normákat, funkciókat, mint a korábbiak. A norma, az elvárás hasonló a betegszerepben megjelent elváráshoz, vagyis hogy az egyén egy bizonyos „gyógyulási út” után újra legyen „egészséges”, és lássa el a társadalom által rátestált funkciókat. Ennek esszenciája, ill. a látens elvárás mögötte, hogy az egyén ne szoruljon rá tovább a társadalomra, mivel e helyzetet túlságosan költséges a társadalom számára.

Továbbra is szükséges, hogy a társadalom valamilyen módon legitimálja az adott helyzetet, azonban ez mára igen ellentmondásossá vált. A ma még gyakran elfogadott „rokkant” helyzetet egy egész intézményrendszer teszi legitimé, miközben a liberális gazdasági szemlélet, sokszor függetlenül attól, hogy az egyén tehet-e róla, hibáztatja az egyént. Ebből fakad a mai szerephelyzet ellentmondásos volta – elfogadott és elutasított is egyben. Ez gyakran nem direkt módon jelenik meg, de például tetten érhető az „egy kalap alá vétel” problémájában, a gazdaságilag definiált ember megközelítésében is. A politika azon retorikája, hogy mindenki menjen dolgozni, sokszor úgy tűnik, nem más, mint a kollektív hibáztatás, büntetés eszköze, amely jól mutatja az új rendszer ambivalenciáját. A betegszerephez hasonlóan a megváltozott munkaképességű szerep is alávetett, benne minden esetben megjelenik a kiszolgáltatottság érzése.

A '70-es évek Amerikájában (USA) indult el az a folyamat, amely a hagyományos, polgári jogokban alapjogként megfogalmazott szociális biztonság logikáját egyre inkább egy áldozattá válási logikára változtatja. A rendszerben nem az jogosult ellátásra, aki szegény vagy rászorult, sőt még az sem, aki rokkant, hanem aki áldozat. Ennek értelmében a társadalom elvárja, hogy munkahelye vagy egyéb kiváltó aktorok (okok) miatt bizonyítottan áldozattá legyen az, aki a „nagy kalapból” jogosulttá akar válni az ellátásra. Európában ez a logika legfeljebb még csak nyomokban fordul elő, de benne van pl. abban a kérdésben, amely azt firtatja, hogy az illető akkor most csak lusta vagy áldozat. Ez a logika jelenik meg minden olyan esetben, amikor a politika feszegeti a kérdést. Hiszen, ha áldozat, akkor jogosult az ellátásra. De ha csak rokkant, vagyis megmaradt képességei vannak, ergo csak „beteg”, akkor az ellátás legfeljebb csak időleges lehet, egyébként pedig inkább menjen dolgozni.¹⁷³

¹⁷³Lásd ehhez még Pierre Rosanvallon: A gondoskodó állam és a szociális állampolgárság. In.: Civil társadalom, demokrácia, politikum (lásd irodalomjegyzék)

A szerephelyzet most is kettős, a határkijelölést a fölérendelt szereplő végzi, a másik oldalon az elfogadás az elvárt szerep, a funkciók a két szerep maradéktalan eljátszásával válnak teljessé. Míg az egyik oldalon az egyén áll a maga ambivalens helyzetével, az „orvos szerepe” az intézményrendszerek láncolatában jelenik meg. A közvetítők így az intézmények alkalmazottai. Minden a kliens által felkeresett intézménynél a fentiekben leírt beteg-„orvos” szerep fog megvalósulni.

A szerepek felülről lefelé terjednek szét a rendszerben. A racionális emberi viselkedés elmélete (racionális döntések elmélete – RDE) szerint az embereknek céljaik vannak, és úgy igyekeznek azokat elérni, hogy a lehető legjobban járjanak. Az intézménnyel szemben az egyén egyetlen lehetősége (akkor jár a legjobban), ha belemegy a játékba, mert számára ez a legracionálisabb, még akkor is, ha ez neki más tekintetben sok kellemetlenséget okoz.¹⁷⁴ Gondoljunk csak Merton strukturális elméletére, amelyről a korábbi fejezetekben is volt szó. A társadalom által szentesített célokat és az ez irányba kikövezett utak végigjárását várja el a lapok osztója az alárendelt szereplőtől (komformizmust ír elő neki). Az egyén pedig akkor lehet a legkomformistább, ha nem jár egyéni utakon, hanem belemegy az intézményrendszerek által lefektetett szabályokba. A megváltozott szerephelyzet azonban az előzőekhez képest egy ambivalens szerep, amelynek legfontosabb tulajdonsága a legitim és illegitim „rokkanthelyzet” egymás mellett léte. Hiszen az intézményrendszer egyrészt azt várja el, hogy az intézmények kliense úgy viselkedjen, ahogy neki ezt előírják, de eközben ki is kerüljön az intézményi viszonyból (pl. rövid betanulás, átképzés vagy egyéb tréning után). Szerephelyzete annál ambivalensebb, minél inkább érzi tehetetlenségét, egyrészt az intézménnyel szemben, másrészt a munkahelyek hiányával küzdő gazdaságot látva. Ezt érezve, látva aztán egyre inkább kettős szerepben van jelen, amely ellentmond egymásnak: az intézmények kliense (legitimált szerep) és munkavállaló egyben (elvárt gazdasági szerep), ami ebben a logikában elég furcsa státusz.

Mindeközben a hagyományos betegszerep nem változott a gyógyítható betegségek esetén továbbra is legitim a munkaképtelenség ideiglenes szerephelyzete. A folyamat természetesen egy intézményrendszeren keresztül épül fel. A következőkben ezekbe a meghatározó funkcióval bíró intézményi szerepekbe pillantunk bele, felvillantva néhány manifeszt és látens funkciót.

Intézményi szerepek

Három szintet érdemes megkülönböztetni az intézményi szerephelyzetek szempontjai szerint:

¹⁷⁴Kertesi-Telegdy: Bevezető megjegyzések. In: A közgazdaságtan néhány fontos alapelve, 1. előadás. Forrás: <http://www.econ.core.hu>

1. A gazdasági-politikai szint – szerepe az iránymutatás mellett a legitímáció, ill. a szerepek kiosztása.

2. Intézményi szint – a szerepe végrehajtói, lefordítja a végrehajtás nyelvére a gazdasági-politikai érdekeket, ezzel a harmadik szint részére kezelhetővé teszi a kérdést.

3. A közvetlen közvetítés szintje – mivel az intézményrendszer többféle értelemben sem lehet kézzel fogható, a hivatalnoki és szociális munkás rétegben közvetítődik a szerepelvárás a kliens felé.

Gazdasági-politikai szint

Sok vitát váltott már ki, de újra és újra felmerül a kérdés, hogy kik írják a játékszabályokat, amelyek szerint a szerepeket játsszák az érintettek?

Az elitelméletek gyökerei a múlt század végére nyúlnak vissza (Mosca, Pareto). Sorel a bürokratikus szerepek mögötti játszmákat jellemezve egyenesen a „demokrácia csalásáról”, szemfényvesztéséről ír¹⁷⁵. Az elitelméletek egyik megközelítése szerint a társadalom vezető posztjait betöltő emberek csoportja monopolizálja a politikai döntések jogát, s ezt arra használja fel, hogy helyzetét megszilárdítsa. A kérdés csupán az, hogy kik tartoznak az elitbe. Idesorolhatjuk a politikusokat, a közigazgatási szinteken vezetőként dolgozókat, de a gazdasági vezetőket is. Az '50-60-as években az Egyesült Államokban – részben ennek kritikájaként – megkérdőjelezték (pluralista elméletek), hogy a valóságban is létezne egy ilyen jól szervezett, homogén elit, mivel a bírálók szerint a különböző csoportoknak eltérő érdekei vannak. Ők az egységes elit helyébe a különböző politikai befolyással rendelkező érdekcsoportok erősen tagolt rendszerét állították, amelyben egyetlen csoport sem képes monopolizálni a politikai döntések befolyásolását, legfeljebb nyomást tud gyakorolni annak irányára – vétózni képes pl.¹⁷⁶ Ezekben az elméletekben az elit sok csoportból áll, egységessége kérdőjeleződik meg, hatalma viszont nem. Az 1970-es évek Nyugat-Európájában megjelenő neokorporativista irányzat bizonyos fokig visszatérést jelent a korábbiakhoz, miszerint valóban sokféle érdekcsoport létezik, de az érdekcsoportok egymással összefonódnak, s így tesznek szert nagyobb politikai súlyra (érdekek összekapcsolása, összekapcsolódása). E felfogás szerint a nyugati demokráciákban valóban az állami vezetés és a gazdasági elit közötti kompromisszumok határozzák meg az aktuális politikai döntéseket. Közös bennük jól láthatóan, hogy szerintük a modern politikai rendszerben a demokratikus kormányzás szereplőinek (mint pl. pártok stb.) kisebb a politikai döntések meghozatalában játszott szerepe, mint az állami és gazdasági intézmények, szervezetek élén álló személyek közötti (formális és informális) érdekegyeztető rendszereknek (szürke eminenciás szerep, látens funkciók) – a dolgok nem azok,

¹⁷⁵ Szerinte szó sincs arról, hogy a demokráciában a tömegek részt vehetnének a társadalom irányításában, vagy, hogy a többség uralkodna kisebbségen, éppen ellenkezőleg!

¹⁷⁶ A bürokratikus elit mint pressure group (nyomást gyakorló csoport)

aminek látszanak.¹⁷⁷ Jórészt egyetértve az előzőekkel, az álláspontunk, hogy a gazdasági elit a politikai szereplők segítségével fogalmazza meg az elvárásait, amely így legitimálódik.

Mondhatjuk, hogy a politika és a közvetítő intézményrendszer tulajdonképpen a gazdaság háttérlova, az események többsége ebben a rendszerben, a gazdasági érdekeknek rendelődik alá. A gazdaság ezzel a szürke eminenciás szereppel kibújik a közvetlen felelősség alól, áthárítva az érdekében végzett cselekvést és annak következményeit a politikai szereplőkre. Természetesen a gazdasági és politikai szereplők nem választhatók el élesen, gyakran nagy átfedéssel, de mindenképpen közös érdekekkel jelennek meg.

Az itt megjelenő szerep tehát az irányadás – irányadó szerep. Itt fogalmazódnak aztán meg az elvárások jogszabályok és politikai elvárások formájában.

Intézményi szint

A szerephelyzet háttérében húzódó neoliberális felfogásban, gondolkodásban, ahogy megfogalmazódik politikai szinten és kezdeti formát ölt a jogban az elvárás, abban a pillanatban kezd legyűrűzni az alsóbb szintekre, először az intézményi szintekre, onnan pedig tovább a megváltozott munkaképességek felé. A neoliberális logikában mindezzel a felelősség is mint olyan eltolódik a gazdaság és politika felől az intézmények irányába és tovább. Ebben a „játékban” az intézmény lesz az „egészséges”, a kliens pedig a „beteg”. Majd az előre megírt, elrendeltetett életút alapján a kliens bekerül a rendszerbe, és a leggyakrabban megkezdődik a soha véget nem érő vándorlás (intézményről intézményre). Ha az egyik ellátása megszűnik, az intézmény „utalja”, küldi tovább a másikkhoz. A kliens számára egy komplett intézménylánc áll rendelkezésre, amely egyben szereplánc is, és manifeszt funkciója a szerepek kiosztása mellett a legitimálás. Az intézmény-kliens viszonyban, ha a kliens bizonyos szolgáltatásokat kimerített, szerepe szerint tovább áll, és egy másik intézményrendszer részévé, új szolgáltatások felhasználójává válik. Ez az elvárt szerepe.¹⁷⁸

Az intézményi szerepekben kezdődik az egész rendszer legnagyobb el-lentmondása. Nem egészen tűnik világosnak, hogy az érdekelt intézmények milyen érdekek alapján látják el a feladatukat. Vitatható kérdés, mit közvetít az intézmény a kliens felé. Látszólag a politikai elvárásokat, azonban –

¹⁷⁷Az elit befolyását számos eszközön keresztül képes éreztetni, amelyek egy része durvábban beavatkozó, más része a finom manipulatív, és nagyon nehéz leleplezni.

¹⁷⁸Eközben fontos sajátosság, hogy egyik intézményrendszer sem bír teljes felelősséggel az iránt, hogy mit tett meg annak érdekében, hogy a kliensből már ne legyen kliens. Azzal, hogy mindenki teszi a dolgát, inkább az intézményrendszer eszközeiről és a feladatellátásáról van szó. Eközben a kliens megkapja, amiért megdolgozott: segély, rokkantnyugdíj – így látszólag mindenki elégedett. Az intézmények belekényszerítik a klienseiket egy olyan szerep eljátszására, amely inkább a „nem képes, mert beteg” kategóriába sorolható, mint a meglévő képességek megélésének, kibontakoztatásának szerepe.

amint Szalai Júlia rámutat¹⁷⁹ – eközben legalább annyira megjelennek saját érdekei, amelyek pedig gyakran ellentétesek a hangoztatott érdekekkel. Az intézményrendszernek gyakran inkább érdeke a rehabilitáció elhúzódnása, még inkább pedig pénzübeli érdeke, amely látens módon generálja, hogy nyíltan megfogalmazott céljával ellentétben ne készítse fel az egyént a nyílt munkaerőpiacra – hiszen belőle él, amit csak igazol és tovább erősít, hogy nincs a munkaadói, befogadói oldalon elég munkahelyi kapacitása. Az intézmények társadalmi céljaival ellentétben (manifeszt funkció) így megjelenik a látens funkció, hogy életben tartsák önmagukat és a lehető leggazdaságosabb legyen működésük.¹⁸⁰

Az intézményrendszerben dolgozó hivatalnokok átveszik a végrehajtó szerepet, ez a szerep pedig nyilvánvalóan fentről vezérelt. Az állam, mint megrendelő lefelé közvetíti hivatalosan megfogalmazott érdekeit, amelyeket az általa létrehozott intézményeken keresztül érvényesít, ezt nevezhetjük az intézmények manifeszt funkciójának.

E mellett jelennek meg látens funkciók, mint pl. az, amit Szalai Júlia a következőképpen fogalmaz meg: „A szociális segélyezés legfőbb mindennapi »értelmét« ugyanis abban találhatjuk meg, hogy társadalmi békét és olajozottan működő viszonyokat teremtsen a helyi közösségek életének színterein: egyrészt szakszerű apparátust és intézményes háttérrel biztosít ahhoz, hogy a szegénységet a többségi társadalom a maga „normális” ügyeitől elkülönített kisebbségi problémaként kezelje; másrészt a rendszer hatékony eszközöket szolgáltat a legrosszabb munkák piacán jelentkező munkaerő-szükséglet kereslet-kínálati hullámvázának kezeléséhez; harmadrészt – és talán legfőként – szavatolja a rossz munkákat ellátó humán erőforrás (klasszikus marxista kifejezéssel élve: a munkaerő megfelelő tartalékseregének) tartós fennmaradását...”¹⁸¹ Mellé tehetjük még az önfenntartás autopoietikusnak ható funkcióját – a weberi bürokráciaelmélet alapján az intézményes rendszer újratermeli önmagát, amely később önigazolásba torkollik, mi több, képes új és új státuszok kitermelésére, ami a szervezetek túlburjánzásához vezethet. Azzal tehát, hogy a hatalom intézményrendszert hoz létre és működtet annak érdekében, hogy ne hagyja magukra a rászorulókat, megteremtődik egy szerephelyzet, amely leginkább afelé tendál, hogy az intézmény jelentős részben önmagáért éljen, ill. biztosítson magának egy olyan populációt, amely folyamatosan rendelkezésére áll, bár látszólag a gazdaság érdekeit szolgálja.

E rövid levezetésből is látszik a kettős helyzet. És gyakorlatból is ismerjük ennek a kettősségnek az ellentmondásosságát. Minden olyan döntés,

¹⁷⁹Szalai Júlia: A jóléti fogda. A szerző elmondja, hogy van némi ellentmondás a '90-es évek óta tovább növekedett ellátási rendszerben, amire ő pl. a segélyezési boom kifejezést használja. Mert miközben az új célok egyike a csökkenő redisztribúció lett volna, valójában csupán a források átalakítása zajlott (míg korábban redisztribúció, most a járulékjellegű beszéd lett inkább az alapja a szociális ellátásoknak), de maga a rendszer csak átalakult, növekedett, még „üzemszerűbbé” vált, mintegy újrateremtve önmagát.

¹⁸⁰Lásd még Szalai Júlia uo.

¹⁸¹Uo. 2. oldal

amely gyengíti az intézményrendszereket (mint pl., hogy a kliens hamar kikerüljön a munkapiacra), az intézmények önvédelmét indítja be, amely a háttérben igyekszik ellene hatni saját megszűnésének, erősítve, ha lehet nélkülözhetetlenné téve saját szerepét. Ez pedig ellene hat annak a folyamatnak, amely végül a 700-800 000 ember helyét át kívánná tenni a munkaerőpiacra a szociális szférából.

Szemben a klienssel vagy cinkosságban vele?

Az intézményekben dolgozók állami alkalmazottak állami pénzből élnek, az állam adja a fizetésüket, ráadásul túlnyomó részben az egészséges társadalom tagjai, elvárás feléjük a kommunikált célok elérése. A fentiekben tettem arra utalást, hogy tulajdonképpen egyfajta végreható szerep jut nekik, mondhatni, ők az intézmény manifesztálódó képviselője¹⁸² a klienssel szemben – a hivatalnokok, közalkalmazottak, szociális munkások, akik különböző státuszok betöltése révén a kliens segítésére hivatottak lenni.

Valójában az ő szerepük a legsajátosabb – helyzetükből fakadóan. Egyrészt a manifeszt funkciók miatt fölérendelt szerepet töltenek be a klienssel szemben, képviselői és döntési joguk van intézményi felhatalmazással, másrészt a látens funkciók miatt (mint pl. önfenntartás, saját érdekek stb.) jórészt a kliens cinkostársai is egyben. Azzal pl., hogy intézkedésükkel legitimálják a megváltozott munkaképességűek helyzetét, önmaguk fontosságát is kijelentik, erősítik létüket és a struktúrában betöltött szerepüket.

Természetesen sokféle szerephelyzet és többféle szerep adódik mindkét oldalon, itt leginkább a hatalom által a megváltozott munkaképességű populáció felé közvetített szerepről tudunk csak beszélni. Ebben pedig a hatalom által célként a populáció létszámának csökkentése jelenik meg, míg látens cél – és amiben leginkább tetten érhető a cinkosság magatartása – annak fennmaradása mint olyan helyzet, amely egyedül ad indoklást az intézményrendszer és ezzel az ott dolgozók létének, munkájának.

Ezzel a legalsó lépcsőn lévő végrehajtói szerep a legambivalensebb.

A döntéshozók egyre nagyobb kontrollt várnak el tőle. Az egész rendszer egyik tulajdonsága, hogy a folyamatban a végrehajtónak nincs mérlegelési lehetősége vagy csak látszólagos (korlátozott, „től-ig” helyzet), az irracionális elvárásokat ugyanúgy kell közvetítenie, mint a racionálisakat. Ilyen helyzet lehet például a tipikus hibáztató magatartás közvetítése („lusták dolgozni”), amely gyakran hajlamos elfeledkezni az egyik legfontosabb dologról, hogy a munkaadói oldal kapacitása nem teszi lehetővé (és a gazdaság egyéb érdekei sem) a teljes foglalkoztatás felé történő elmozdulást. Részben az ilyen ambivalens helyzetek alakítják ki azt, hogy az intézményi ellátások végül hosszú távon rászocializálják, rákényszerítik a klienst egy szegényebb

¹⁸² Mivel az intézmény mint szerephelyzet nem a materiában, az épületek és hasonlók együttesében realizálódik, hanem a végrehajtó szerepben, amit csak az intézményrendszerek alkalmazottai képesek közvetíteni.

életvitel megélésére, amihez előbb-utóbb képes hozzászokni. Ez a helyzet teremti meg az önteremtő folyamatok felerősödését is – amikor az intézményrendszer, benne a végrehajtókkal az önfenntartásra rendezkedik be.

A végrehajtók sajátos helyzetükben felfelé alárendelt szerepet töltenek be, míg lefelé minden esetben megmarad főlényük (vagyis inkább veszik fel a kontrollszerepet).

A kliensek döntő többsége kutatásaink szerint nem bízik a rendszerben (hangoztatott célok és eszközök), nem bízik abban, hogy valaha is képes versenyezni még egyszer (fél tőle, elutasítja), hogy valaha is „meggyógyulhat”¹⁸³. És valóban! Mit akar a kliens, azon túlmenően, hogy legitimáltatta „betegségét”? Egy biztos jövedelmet, még ha szerény is.¹⁸⁴

Alapvető probléma, hogy sem az intézményrendszer végrehajtója, sem pedig a kliens nem lát megoldást a megváltozott munkaképességűek nyílt munkaerőpiacra való kihelyezésének tekintetében. Ennek egyik feloldása pedig, hogy mindkét fél felveszi a szokásos vagy jól megszokott szerepét, látszólag végigcsinálnak mindent, amit felőlük megfogalmaz a hatalom mint legális utat, de a kapcsolat folyamán a látens funkciók (önfenntartás, legitimálás) kerülnek előtérbe, azok teljesülnek a manifesztekkel szemben. És a két fél mindig úgy játszik, hogy az a lehető legkedvezőbb legyen a számára. Vagyis, ha pl. ajánlanak munkát az egyénnek, az csak akkor fogja elfogadni, ha nem jár rosszabbul, mint akkor, amikor nem volt munkája.

Ha az érdekek azt kívánják meg, hogy betegszerepet öltön magára a kliens, akkor fel fogja venni ezt a szerepet, ha azt kell bizonyítani, hogy rátermett a munkára, akkor nem a betegszerepet fogja felvenni, hanem a munkavállalói szerepet, de ezt már csak nagy körültekintéssel, vigyázva rokkantstátuszának sérthetetlenségére. A kliens képes arra, hogy több szerepet válto-gasson, és ezt saját érdekeinek megfelelően tegye, alkalmazkodva az elvárásokhoz, amit felé az intézmények közvetítői megfogalmaznak.

Ugyanez a helyzet a hivatalnokokkal, szociális munkásokkal, ha az érdek az, hogy az intézmény gazdaságilag kiegyensúlyozott maradjon, és ehhez az is szükséges, hogy nőjön a kliensek száma vagy hosszabbodjon a kliens által intézményben töltött idő, akkor a kliens felé az a szerepelvárás közvetítődik. Egyfajta szerepkettősség jelenik meg az intézményekben is ezzel.

¹⁸³ Az intézményrendszer dolgozói is úgy tekintenek ezekre az emberekre, hogy „Neki úgy is van egy biztos jövedelme”. És itt megjegyezném, hogy nem csak az intézményrendszerekre, hanem a munkahelyek többségére is jellemző ez a fajta gondolkodás. Az interjúk egy részében is megjelent az, hogy miután leszázalékolták az illetőt, és visszament az eredeti munkahelyére dolgozni, jött egy nagy létszámleépítés, és hogy-hogy nem, a leszázalékoltakat tették ki először az utcára, méghozzá azzal az indokkal, hogy nekik legalább van biztos jövedelmük.

¹⁸⁴ Gere I.: Foglalkoztatási stratégia a tartósan akadályozott emberek integrációja érdekében (Kézirat, digitális változat): „A labilis munkaerőpiacon a foglalkoztatási lehetőségek beszűkülése mellett a tartósan károsodott, fogyatékos személyek sokkal inkább az alacsony, de biztos ellátás igénybevételében érdekeltek, mint a ma még igen kétséges kimenetelű rehabilitáció vállalásában” – a szerző ezen megállapítása tulajdonképpen sejteti, hogy a kliensek tulajdonképpen csalódtak a rendszerben, bizalmukat veszítették az államban.

Az alsó szinten így kettős funkciók és kettős szerepek jelennek meg, amelyekben úgy vélem, az önfenntartó funkciók erősebbek az artikulált és „kívánatos” funkcióknál. Ezek dominálnak a munka végzése közben. Hiszen ezek jelentik a racionálisan jobb irányt, mivel ezek vezetnek a munkahelyek megtartásához a közalkalmazottak számára.

Miért kell erről beszélnünk?

Bár az artikulált célokat a gazdasági-politikai elit fogalmazza meg, a végrehajtás nagymértékben képes negligálni azokat, ezzel pedig önnön céljait teljesíteni. Persze az, hogy az intézményrendszer is játszmázik, nem jelenti azt, hogy az elit által kitűzött „jó célok” az önző intézményrendszer miatt buknak el, mivel az intézményrendszer feladata a legitimáció. Sajátos helyzet alakul ki: hiába a megfogalmazott cél, mivel a végrehajtó szerepben alakul ki a konkrét munkavégzés, a bürokrácia képes a saját érdekei felé eltolni, átalakítani az elvárásokat, ezzel pedig önteremtővé válva, saját céljai felé venni az irányt. Az intézményrendszer számos eszközzel rendelkezik ahhoz, hogy önmaga céljait teljesítse be. Képes akár a választott politikai testületek döntésének manipulálására is (pl. az előkészítése során a szakvélemények szelekciójával), a politikusok által kitűzött célok újradefiniálására, az utasítások szelekciójára (pl. a politikusok által kitűzött feladatok végrehajtásának lassításával, értelmetlen átszervezések révén). Ezek a finom módszerek nagyon nehezen leplezhetők le, s általában beleférnek az intézmények működési kereteibe. Ha másként nem, az intézményrendszer részeként mindezzel tisztában kell lennünk.

A társadalom szerepe

Az elit fogalmazza meg a célokat, a társadalom inkább az aktuális célkitűzések szerint igyekszik igazodni. Az elit persze úgy teszi ezt, mintha az a többségi társadalom véleménye lenne.

Korábban már beszéltünk róla, hogy a fogyatékos szerep társadalmilag határozódik meg. Ebből kifolyólag általános a tendencia, hogy az ún. „társadalom” elvárásokat fogalmaz meg az általa meghatározott rétegekkel, csoportokkal szemben. Ezzel, ahogy már volt róla szó, a társadalmi problémát, hogy valaki megváltozott munkaképességű vagy szegény, tulajdonképpen az egészséges társadalom definiálja, ill. legitimálja. Azonban így a cselekvés és elvárás fókuszába mindig a kliens kerül. Így ma a leggyakoribb tárgyalási mód ez: beszéljünk a kliensről! Mit kell tennie, hogyan kell alkalmazkodnia „hozzánk”, az egészségesekhez, milyen szerepeket kell „eljátszania” ahhoz, hogy nekünk megfeleljen, hogyan kell „meggyógyulnia” stb.

De fel kell tennünk a kérdést: Csak ezen a vonalon tárgyalható a probléma? És ha csak ezen a vonalon tárgyaljuk, vajon milyen esélyek rendelődnek az integrációhoz? Teljesíthetők-e az elvárások így?

És a másik oldalról feltéve a kérdést, vajon milyen válasz adható? Ha teljesítik az elvárásokat, és „jó munkásokká alakulnak vissza”, jó társadalmi tagokká, vajon lesz-e helyük dolgozni, lesz-e társadalom, amely be tudja fogadni őket, ha eközben a munka világa (ill. a társadalmi közeg) nem befogadó. Egyszerűen fogalmazva, mindig a fogyatékosokról beszélünk, róluk gondolkodunk. És a társadalomról, annak szerepéről, amit az tehetne éppen ebben az esetben is, miért nem?

Az a különleges helyzet áll elő, hogy miközben a társadalom „megfogalmazza” a célok és eszközök sorát a kliensek felé, önmaga elé nem vagy alig tűz célokat. Holott e nélkül a dolog féllábú, kibillent helyzetben van. Azt állítom, hogy ilyen arányú megváltozott munkaképességű problémára, ilyen nagy mennyiségű ember befogadására a társadalmi szolidaritás, attitűdök változása nélkül sem gazdaságilag (lásd korábban a gazdasági helyzetről mondottakat), sem emberileg nem vagyunk felkészülve. Ha a társadalom alapvetően elfogadó attitűdöket képviselne, már ebből fakadóan is lényegesen nagyobb számban lehetne munkaadója, befogadója a tárgyalt populációnak. Úgy vélem, a társadalom csak részben készült fel arra, hogy integráltan együtt éljen egy olyan réteggel, amely ennyire különbözik tőle. A szerephelyzetben úgy várja el az alárendelt szerepek eljátszását a tárgyalt csoporttól, hogy közben saját szerepére alig gondol, vagy helyzetét leegyszerűsíti a munkaadói, sajátos elérendő célhelyzetére, gazdasági szerepekre.

Miért fontos erről beszélni? Vajon a zsidóság lehetett volna valaha integráns része a társadalomnak, ha nincsenek az 1848 utáni társadalmi, ezzel együtt lassanként a jogszabályi változások? (Letelepedési tiltások enyhítése, majd a korlátozások feloldása, felekezeti megkülönböztetés enyhülése, házassági jogok kiterjesztése stb.) Az integráció mindig kétoldalú: az érintettek mindkét fél részéről változáson kell, hogy átmenjenek.

Valójában a társadalomnak önmaga irányában is meg kell tudni fogalmazni az elvárásokat, tisztázni szerepét és levonni a szükséges következtetéseket. És ezzel még adósok vagyunk magunknak. Ahogy Robert Reich ki nyilvánítja (2009), a szabályokat kell újrafogalmaznunk, és ennek kulcsa a társadalom.

Integráció mint szerephelyzet

A társadalmi szerephelyzetből következik az a nem egészen tisztázott elvárás, amely az integrációs célban jelenik meg. Legyen szó akár megváltozott munkaképességűekről vagy a szociális munka klienseiről, az integráció mint végső, elérendő cél mindenképpen megjelenik a velük folytatott munkában.

De mit jelent ez egyáltalán? Hova kell ezeket az embereket integrálni és miért is kell tulajdonképpen integrálni őket? A cél megfogalmazása arra indít, hogy a csoportra úgy gondoljunk, mint akik kívül vannak a társadalmon. De hogy lehetséges az, hogy valakik nem tartoznak a társadalomhoz? Míg

egyik szempontból tagjai a társadalomnak, más szempontból ténylegesen kívül rekedtek?

A szó inkább elfed néha, és leginkább azt az elvárást fogalmazza meg rejtett módon, amit a többség képvisel elvárasként a megváltozott munkaképességűek felé: legyenek dolgozók (hagyományos értelemben) és adófizetők, ezzel nagyarányú fogyasztók stb. – legyenek olyanok, amilyeneknek a többség elvárja őket. Ezzel az integráció is mint célkitűzés tulajdonképpen a gazdasági logika mentén lát napvilágot. Példaként említhetem Bánfalvy írását: „...hozzájárult az integrációs eszme felkarolásához az a demográfiai tény, hogy a '90-es évek végén az általános iskolák akkora gyerekhiánnyal küzdöttek, amely már sok iskolát a bezárással fenyegetett.”¹⁸⁵ Tehát az iskolák önérdeke lendítette az integrációt és megvalósult egy korábban szinte elképzelhetetlennek tartott gyakorlat, amelyben fogyatékos gyermekeket is befogadtak a „normál” általános iskolák.

Amikor a megváltozott munkaképességűek integrációjáról beszélünk, egy olyan utat akarunk kijelölni, amelynek segítségével az előbbieket teljesülnek. Az integráció ezzel együtt leginkább a munkához köthető mint egyéb szolgáltatáshoz. Csakhogy Bánfalvy arra is rávilágít, hogy a társadalom részéről nem elég erős az ambíció, a fogyatékosok részéről pedig gyenge az érdekérvényesítő képesség, hogy akár munkavégzés lehetőségének biztosításával, akár képzés lehetőségével integrálják ezeket az embereket a „normál” társadalomba, mi több a nemzetközi és hazai tapasztalatok alapján éppen a munkavállalás terén van a legkisebb esélye az egyénnek az integrációra.

Maga az integráció mint fogalom több tekintetben zavaros, hasonló a megváltozott munkaképességű elnevezéshez, determinált és determináló. Ha egy fogyatékos otthon van, nem dolgozik, a szülei eltartják, nem vesz fel – vagy csak minimálisan – szociális támogatást, akkor az integrált vagy nem? Ki a nem integrált? Aki nem dolgozik, aki sokat kér a közösből, aki a MI terhünkre van? És tulajdonképpen ki a MI? Mivel megváltozott munkaképességűek helyzetét tárgyalja a könyv, legyen a „MI” az egészséges társadalom, „ŐK” pedig a fogyatékkal élők, megváltozott munkaképességűek. A megváltozott munkaképességűekkel folytatott munka során a különböző fent eldöntött, lefelé támasztott elvárások alapján állítom, hogy az integrációt abban mérhetjük, hogy az illető részt vesz-e hivatalos, bejelentett munkavégzésében, adófizetésben. Ezt a fajta integrációt leginkább különböző rehabilitációkkal tartják elérendőnek. De ahogyan már fent megfogalmazódott, az integrációhoz kell az „egészséges társadalom befogadási hajlandóságának javítása. Az integráció szabályait pedig az egészséges társadalom írja és közvetíti a fogyatékos vagy megváltozott munkaképességű egyén számára, és itt tulajdonképpen megfogalmazódik a felelősség áthárítása a kliensre, vagyis kimondva, kimondatlanul deviánsnak minősítjük az egyént. Ettől a deviáns

¹⁸⁵Bánfalvy Cs.: A fogyatékosok társadalmi integrációja és gyógypedagógiai-szociológiai értelmezése (lásd irodalomjegyzék)

egyéntől elvárjuk, hogy illeszkedjen be, integrálódjon, alkalmazkodjon, ami inkább akkor képzelhető el, amikor a társadalmi távolságok nem túl nagyok az osztályok, rétegek között. Hiszen ebben az értelemben nem túl nagy probléma átkerülni egyik csoportból a másikba, akár magasabb iskolai végzettség, házasság vagy egyéb mobilitás révén.

Ferge is rávilágít a Variációk a társadalmi integráció témájára c. tanulmányában arra, hogy „minden tagolt társadalomban van fent és lent, csak az a különbség, hogy nem mindig épülnek falak, nem mindig nehéz a csoportok közötti közlekedés”¹⁸⁶. Ha tehát leegyszerűsítjük a fenti helyzetet, vagyis megfogalmazzuk azt, hogy egy erősebb csoport egy gyengébb fölött gyakorolja a kényszert, akkor az inkább szegregáció, mint integráció. Márpedig az erősebb, egészséges csoport igencsak gyakorolja a kényszert, mint azt már az intézményi szerepekben tárgyaltuk. Vagyis az integráció jegyében egy burkolt szegregáció zajlik napjainkban. Arra gondolok, hogy a megváltozott munkaképességűeket általában nem szívesen alkalmazzák, mert úgy gondolják, hogy sok velük a nyűg, pedig léteznek a társadalomban más megkülönböztetett helyzettel bíró csoportok is, amelyek jogai szintén deklarálva vannak, gondolok itt például a fiatalokra vonatkozó munkajogi szabályokra. Mégis vannak olyan cégek, amelyek arra specializálódtak, hogy ezeknek a fiatal munkavállalóknak munkát szerezzenek vagy közvetítsék őket, nyilván azért, mert olcsóbb munkaerőnek számítanak. Mivel ezek a fiatalok az egészséges társadalom tagjai, mondjuk úgy, az egészséges emberek gyerekei, így velük kapcsolatban szóba se jön az integráció – szegregáció – kérdése, pedig munkajogilag hasonló kategóriába sorolhatók, mint a megváltozott munkaképességűek. Ezzel csak arra szeretnék rávilágítani, hogy az egészséges társadalom mint szereposztó, kényszer jellegű elvárásokat inkább a „beteg munkavállaló” felé fogalmaz meg, mint egy másik „egészséges” csoport felé. Úgy definiálódik a helyzet, hogy a munkáltató kötelessége betartani azt a szabályt, hogy a fiatal munkavállaló nem végezhet éjszakai munkát, vagyis az egyéni felelősség kérdése a fiatalok esetében fel sem merül, az pusztán az őt foglalkoztató munkáltató felé fogalmazódik meg, és ez a „beteg munkavállalóknál” is igaz, csak míg az előbbinél nem vizsgálunk munkavállalási hajlandóságot, addig az utóbbi csoportnál leginkább arra helyezzük a hangsúlyt. Mindez valószínűleg azért, mert a fiatalra még nem úgy tekintünk, mint valamiféle haszontalan csoportra, hanem mint azokra, akikbe érdemes befektetni. Úgy vélem, a fogyatékos, megváltozott munkaképességű csoportba majd akkor lesz érdemes befektetni, ha egyrészt a társadalom felnő odáig, hogy nem hajlik afelé, hogy egy minimális ellátás biztosításával letudja a fogyatékosügyet, másrészt ha a gazdaságnak szüksége lesz újabb munkaerőre, vagyis felértékelődik az ember mint munkaerő; és valószínűleg akkor majd a fogyatékos személyek integrációja sem lesz „kulcskérdés”.

¹⁸⁶ Forrás: http://www.fszek.hu/szoociologia/szszda/ferge_variaciok.pdf. P. 5

Az integráció mint szerephelyzet tehát akképpen fog változni, ahogyan a gazdaság azt megkívánja tőle. Ha tehát a gazdaságnak mint munkavállaló van szüksége ezekre az emberekre, akkor munkavállalóként integrálódni fognak a társadalomba, ha azonban úgy van szüksége a társadalomnak ezekre az emberekre, mint tartalékos seregre, akkor maximum a társadalom alsó rétegeihez fognak tartozni a megváltozott munkaképességűek. Ez utóbbi még mindig a gazdaság malmára hajtja a vizet, hiszen ezen emberek folyamatosan tudják biztosítani a kiesőket, ill. alacsonyan tarthatóak a bérek is, azaz jelentősen hozzájárulnak a „versenyképességhez”.

Vagyis, ha funkció alapján akarjuk mérni az integráció mértékét, ezek az emberek integráltnak tekinthetők, abban az értelemben, hogy a szerepük az, hogy a gazdaság alárendeltjei legyenek, vagyis nélkülük nem elképzelhető az extraprofit megtermelése, ha pedig pusztán munka alapján akarjuk meghatározni az integrációhoz való viszonyukat, akkor az esetek nagy részében a nyílt munkapiacra nem integráltak.

Felteszem a kérdést, hogy ki tehát az integrált? Tulajdonképpen integráltak azt tartjuk, ha az illető nincs a köz terhére. Olyan ez, mint a lottóötös nyertese, vagy Veblen dologtalan osztálya, nem az a lényeg, hogy dolgozik-e vagy nem, hanem, hogy ő osztja-e a szerepeket (vagyis az elitbe tartozik-e), illetőleg, hogy terhére van-e a köznek, ami ebben az esetben a gazdasági elit szinonimája. Nem integráltak a logika szerint mindig csak az alsó réteg lehet – legalábbis ezt értjük ebben a gyakorlatban. Az integráció ráadásul lecsupaszítva annyit jelent legtöbb esetben, hogy a „cigány, a fogyatékos, a rokkantnyugdíjas” dolgozzon (hivatalos helyen), aminek pedig az a politikai-gazdasági üzenete, hogy váljon adófizetővé. Tehát az integráció mint szerep a szereposztók elvárásainak függvénye volt, és az ma is. Azt pedig, hogy kit és milyen kritériumok alapján tekintünk integráltnak, mindig azoktól függ, akik ezeket definiálják, vagyis, akik a szerepeket osztják. Az integráció tartalma így a szereposztó elvárásai alapján fogalmazódik meg mint az alárendelt szerepben lévők elvárásai mentén. Mi több, a gazdasági szempontoknak alárendelve, a megváltozott munkaképességűek leginkább mint bűnbak szerepben vannak feltüntetve. És a bűnbak szerep éppen arra jó, hogy a politika végigvigye azokat a gazdaságossági szempontok alapján történő megszorítási csomagokat, amelyek általában éppen a dolgozó rétegekre rónak relative nagyobb terhet. És ugyanez a politika általában teljes foglalkoztatást ígért, ami viszont éppen a fent említett versenyt sérti és ellentmond minden gazdasági logikának. Ma már inkább beszél a politika a munkanélküliség csökkenéséről, ami viszont a munkavállalási hajlandóság kérdéskörére inkább ki van élezve, mint az új munkahelyek teremtésének kérdéseire. És ezzel elértünk következő alfejezetünkhöz, amely arra kíván rávilágítani, hogy milyen az „egészséges társadalom”, ill. a „beteg társadalom” munkához való viszonya.

A munkához való viszony

A megváltozott munkaképességűekkel kapcsolatban a már említett munkavállalási hajlandóság kérdése mára felerősödni látszik. A munkavállalási hajlandóság kérdésével a felelősség az egyénre hárítódott a liberális logikának köszönhetően. Ezért azt javaslom, hogy tekintsük át azokat a helyzeteket, amelyek afelé terelik az egyént, hogy meghozza azt a racionális döntést, hogy részt vesz-e a munkában, és ha igen, milyen módon (legitim vagy nem pl.). Mi több, azt is meg kell néznünk, hogy melyek a rajta kívülálló tényezők a tekintetben, hogy képes legyen magának munkát találni.

Ahhoz, hogy tárgyaljuk az egyén munkához való viszonyát, elengedhetetlen egy rövid történeti áttekintés arra nézve, hogy a különböző korokban, korszakokban, hogyan változtak a munkafogalom értelmezései.¹⁸⁷

Az ókori társadalmakban az egyén több szálon kapcsolódott a társadalomhoz, és nem volt a munkának kizárólagos jelentősége a tekintetben, hogy az egyén a társadalom hasznos tagja lehessen. A munka egy volt a sok funkció között, és a munkavégzők tevékenysége mint a közösség érdekében végzett hasznos tevékenység értelmeződött. Az ókori társadalmakban sem a munka határozta meg a társadalmi státuszt, mivel a tulajdonból és nem a munkából eredeztetett. A középkori társadalmakban sem volt magasan értékelve a munka, mi több, a munka a szükséges rossz kategóriájába is beleilleszthető volt. Ekkor jelenik meg erőteljesen a munka értékének devalválódása, amin azt értük, hogy ha a munkát kötelezőnek írjuk elő az egyén számára, vagy esetleg büntető jelleget adunk hozzá, az egyén inkább elkerüli azt, mert meg akar menekülni a rossztól, vagy el akar menekülni a rossz elől. A protestáns etika nagy hatással bírt a munka fogalmára, mivel itt már egyházi és morális értéket is felvett a fogalom. Ezeknek a munkafogalom-értelmezéseknek egy közös pontjuk van, méghozzá az, hogy a munkát társadalmi viszonyokkal kapcsolatban fogalmazza meg, és a munka nem önálló kategóriaként jelenik meg, így például nincs olyan státusz, hogy munkás. A munka tehát beágyazódott a társadalmi létbe. Az ipari társadalmakban a munka viszont már leválik a társadalmi élet egyéb tereiről, mintegy független funkciót kezd ellátni. Itt már olyan jövedelemszerző tevékenységről beszélünk, amelyben a munka – amely önálló integráló tényezővé válik szinte – szinte teljesen képes meghatározni az egyén társadalomban betöltött szerepét. A munka tehát itt már jelentősen befolyásolja az egyén társadalmi integrációs szerepét, vagy inkább fogalmazzunk úgy, hogy a munka válik az egyik legerősebb társadalmi integrációs tényezővé.

Akkor hogyan munka a munka?

Napjainkban felvetődik az a kérdés, hogy a munka akkor érdem vagy jog? Az Alkotmány jogként definiálja, míg egyre inkább érdemmé válik a napi

¹⁸⁷Csoba J.: A tisztességes munka (20-28.old) c. rész felhasználásával.

valóságban. Az automatizálás, gépiesítés, racionalizálás abba az irányba halad, hogy egyre többen eshetnek ki a munkaerőpiacról. Totális ellentmondás következik ebből, hiszen akkor, amikor egyre több embert iktat ki a piac az automatizáláson, gépiesítésen keresztül, az válik hangsúlyossá, hogy mindenki a megmaradt képességeit a munkára használja – ergo egyre kevesebb befogadó embert igénylő munkahely fogadjon be egyre nagyobb embertömeget. A gazdaság minden szinten alárendeli az embert a profitnak, szerintem is képes arra, hogy az embert gépekkel helyettesítse, mert így olcsóbb és így éri meg a legjobban. A megváltozott munkaképességűekkel, kliensekkel dolgozók, a felerősödött liberális irányzatnak köszönhetően folyamatosan kontrollálják, értékelik az egyént, amely értékelés foglalkoztatási szempontú megközelítésen alapszik, és leginkább a munkavállalási hajlandóságot helyezi fókuszba, nem pedig a befogadói oldal kapacitását. Az egyén így kerül az érdekes-érdemtelen dilemma kellős közepébe.¹⁸⁸ A munka mint fogalom a történelem folyamán kettős jelentőséggel bírt: néha inkább kötődött a büntetéshez, mint a jutalomhoz. Mára már inkább foghatjuk fel valamiféle jutalomként, hiszen csak az arra érdemeseknek van esélyük a munkához való hozzáférésre.

Kik az érdeemesek, és ki definiálja azt?

Ma a gatesizmus az arra érdeemeseket akarja csak magának, mert azok által tud csak nagy profitra szert tenni¹⁸⁹. Érdemtelenre pedig azzal válik valaki, hogy nem képes elég jónak lenni ahhoz, hogy a szelekcióban rá voksoljanak. A gatesizmusnak csak a kiválasztottak kellene, magának vindikálja a jogot, hogy eldöntse, kikkel dolgozik. És bár ez korábban is így volt, hiszen a piac láthatatlan keze osztotta a munkák és munkavállalók között a lapokat, ma mindez egyre szélsőségesebb. Mivel csak kb. – ahogy már említettük – 20-30%-ára van szüksége a lehetséges munkavégzőknek, ún. szuperszelekció történik (a legjobbak legjobbjait akarja a rendszer). És, hogy a gatesizmus csak a legjobban teljesítőket értékeli, veszélyezteti a társadalmi integrációt, amivel viszont növelni fogja a kirekesztettek számát.

Hol van ebben helye a megváltozott munkaképességűeknek?

A gond, hogy mindezek hordozója az intézményrendszer is. Ezek olyan szerepek, amelyekre korábban nem volt példa. Maga az intézményrendszer hi-

¹⁸⁸ „A gazdasági kényszerek hatására a piaci versenyképesség megőrzése érdekében kísérleti modellként próbálgatott forma a létminimum alatti bérekért való foglalkoztatási forma. A munkavállalókat arra szorgalmazzák, hogy a versenyszféra keretein belül vállaljanak munkát, amely ugyan nem biztosítja megélhetésüket, de a jóléti rendszerek kiegészítésével már elegendő a munkaerő újratermeléséhez. Ez az államnak is előnyös, hiszen csak a megélhetés részösszegeit kell, hogy biztosítsák a munkanélküliek jövedelemigényével szemben. Azonban ennek a jövedelemszerzési formának viszonylag alacsony a motivációs szintje, és eltűnik a munka mint érték, mint az önmegvalósítás lehetséges színtere. Csoba J.: A tisztas munka (36. old.)

¹⁸⁹ A cél régen is az volt, hogy a „dolgoházakat” úgy működtessék, hogy minden tekintetben ösztönöz legyen a munkaerő számára az elsődleges munkaerőpiacon való jövedelemszerzésre.

vatott ugyanis arra, hogy eldöntse, ki az érdemes és ki az, aki nem érdemli meg a munkát. Mivel az intézményrendszer a végrehajtó szerepet ölti magára, ezért a számára előírt paramétereket veheti csak figyelembe, vagyis ha az lesz neki előírva, hogy a klientúra 50%-át nyilvánítsa nyílt munkaerőpiacra alkalmasnak, akkor ezt meg fogja tenni, mert ez a számára előírt szerep, és annak megfelelően kell viselkednie. Ennek a szerepnek az eljátszásához pedig minden a segítségére lesz, úgy a politika, mint a bürokrácia, mi több, még a „beteg” is. Merthogy egyik szerep sem legitim a másik nélkül, vagyis nincs beteg orvos nélkül és végrehajtó sem „elszenvedő” nélkül.

Tehát a szereposztás mindig annak a kezében volt, aki a gazdaságot működtette, és mindig aszerint osztódtak a szerepek, ahogy az a gazdasági-hatalmi elit érdekét kellett, hogy szolgálja. Vagyis az, hogy kit tekintünk érdemesnek a munkára, az mindig a szereposztók (az elit és az intézményrendszer bizonyos dolgozói) megítélésétől függ, legyen az egyén beteg vagy akár egészséges. Merthogy a szereposztóknak egy célja van, az pedig az extraprofit szerzése, amely célnak mindent és mindenkit alárendelnek. Vagyis a szereposztók képesek arra, hogy korlátozzák a munkához való hozzáférést, teszik ezt úgy, hogy az éppen érdekeiknek megfelelően definiálják az egyént, és mára ezek az egyén által felvett szerepek tulajdonképpen afelé tendálnak, hogy az alárendelt szerepben lévők a társadalom peremére sodródnak.

A munkavállalási motivációról

Az egyén munkavállalási motivációit elsősorban a család, az első munkahely, a társadalmi helyzet és az elérhető munkahelyek befolyásolják. Vagyis a munkavállalási motivációk szükségleteken, szokásokon, tapasztalatokon, ill. külső elvárásokon alapulnak.¹⁹⁰ Ezek a tényezők fogják nagymértékben meghatározni az egyén azon szándékát, hogy munkát vállaljon vagy elutasítsa azt.¹⁹¹ Általában elmondható, hogy a munkavállalás irányába ható szük-

¹⁹⁰ Adler J.: A munkavállalási korú inaktív népesség motivációja, munkaerő-piaci távolmaradásának okai, Készült az Országos Foglalkoztatási Közalapítvány részére, Budapest 2007. november: „összességében kínálati oldalról az alacsony iskolai végzettség, a munkavállalás szempontjából hátrányos településeken való élés egymást erősítve rontja a munkaerő-piacra történő bekerülés esélyét. A körülményekbe való beletörődés rontja a munkakeresési aktivitást. A munkahely iránti igény szelíd reménnyé válik, s ezzel összefüggő negatív spirál alakul ki. Keresleti oldalról a helyi munkahelyek és a területi mobilitás feltételeinek hiánya teszi lehetetlenné a munkaerő-piaci bekapcsolódást.” Vagyis Adler Judit mind keresleti, mind kínálati, területi, mobilitási, végzettségbeli kérdésként igyekszik tárgyalni az aktív korú munkanélküliek helyzetét, és nem kiemelve egy bizonyos dimenziót a sok közül (lásd: munkavállalási hajlandóság kérdése).

¹⁹¹ G. Fekete Éva: A munkavállalási motivációk időbeni és térbeli változásai: „Az alacsony iskolai végzettséghez köthető munkák mennyisége a legális munkaerőpiacon mára erősen korlátozottá vált. Ezek a munkák a nettó munkadíjat is alig, de annál többet, így a foglalkoztatás járulékait végképp nem tudják »kitermelni«, így jellemzően a »fekete« munka világába szorultak vissza. Ezen az elmúlt időszak átképzései sem sokat segítettek, mivel azok olyan, főként a szolgáltató szektorhoz kapcsolódó szakmákban valósultak meg, amelyek az alacsony várható jövedelem miatt részint szintén a »fekete« munka világába torkolltak. A »fekete« munka történhet alkalmazotti, de kvázi vállalkozói minőségben is. A szolgáltatások ellátása egyes szakmákban, illetve az elszegényedett térségekben legális vállalkozás fenntartásával nem

ségletek anyagi természetűek, azonban fontos, hogy a még az alacsonyabb foglalkoztatási státuszú emberek számára is legyen a munkának értelme. Marx azt mondja, hogy az ember elidegenedett a munkától, és a munka ilyen körülmények között nem töltheti be önmegvalósító szerepét. A megváltozott munkaképességűekkel kapcsolatban a munka szerepe inkább egyfajta jövedelemkiegészítő szerepet tölt be, és nem vagy csak néhány kivételes esetben beszélhetünk önmegvalósításról. Pedig az önmegvalósítás iránti vágy egy fontos motivációs tényező a munkavállalás tekintetében. A munka, tehát nemcsak mint jövedelemszerző tevékenység, hanem az emberi létnek, lényegi, mondhatni az önkifejeződés, önmegvalósítási funkciójában is szerepet ölt.

A közmunka-programokat, ill. a védett szervezeteket, szociális foglalkoztatókat is szokták azzal „vádolni”, hogy nem tűnik ki a munka előbb említett értelme. Ez vitatható, mert ha liberális ideológia függvényében nézzük, akkor nevezhetjük pénzkidobásnak ezen intézmények finanszírozását, hiszen nem termel extraprofitot, ráadásul nagy részben szerepet vállal az állam a megszervezésében, és akkor valóban nem túl sok értelme van (a kritikusok szerint). Azonban ne felejtjük el azt, hogy az ilyen programokban résztvevőknek más lehetősége nem igazán adódik, mivel ez inkább fogható fel kényszerpályaként, mint önálló célú tevékenységként. A közmunkaprogramokkal kapcsolatban az a helyzet áll elő, hogy nem biztosít hosszútávon munkát, ami nem is feladata, mert elméletileg csak egy állomásként kellene, hogy megjelenjen az egyén életében, azonban feltehetően mindig ugyanaból a rétegből kerülnek be az egyének a programba, ami azt engedi feltételezni, hogy ezeknek az embereknek nincs semmiféle biztonságuk, és közmunkából szerzett jövedelemre már inkább, mint segély melletti kiegészítésre gondolhatunk. A megváltozott munkaképességűeket foglalkoztató intézmények ezzel ellentétben általában garantálnak valamilyen alapbiztonságot az egyénnek, hiszen hosszabb távon lehetnek a rendszerben, azonban az ott megszerzett bér inkább mint nyugdíj- vagy járadék-kiegészítésként funkcionál. Mivel az egyén munkavállalási motivációját meglehetősen befolyásolja az elérhető munkahelyek száma, ezért szükséges, hogy a megváltozott munkaképességűek számára nyitva maradjanak az ésszerűség mértékében ezek az intézmények.

A térség gazdasági szerkezete az, hogy hány elérhető munkahely van, ill. hogy ezek a munkahelyek milyen eszközzel érhetők el, nagyban befolyásolják, de még inkább behatárolják az egyének munkavállalási szokásait, attitűdjeit, motivációit. A következőkben néhány olyan csapdahelyzetre hívom

rentábilis, inkább csak kiegészítő jövedelemtermelésre alkalmasak, ami miatt azonban az alacsony, de biztos segély feladását nem vállalják.” Kutatási összefoglaló, p. 6

fel a figyelmet, amelyek a munkanélkülieket fenyegetik. Szeretnék azonban arra is rávilágítani, hogy ezek a helyzetek nem írhatóak egyértelműen az egyén számlájára. Szalai Júlia: A jóléti fogda c. tanulmányában azt mondja, hogy a jóléti támogatás és a munkapiaci elosztás összetartozik. A szelektálásban és annak folyamatos igazolásában kitüntetett jelentősége van a munkának – annak, hogy a szegények közül ki dolgozhat és ki nem, továbbá, hogy aki dolgozhat, az a munkaerőpiac mely szegmensébe nyerhet bebocsátást.

Amikor a munkanélküliséget önként vállalja az egyén¹⁹²

1. Ha a hivatalos munkával megszerezhető bér kevesebb vagy csupán kicsivel több, mint a jóléti juttatás mértéke, az illető távol fog maradni a munkavilágától.

2. Van olyan helyzet, amikor a nem legálisan megszerezhető jövedelem mértéke nagyobb, mint amit egy legális (hivatalos munka) munka biztosítani tudna.

3. Ráhangolódik az egyén a rendszerre, és olyan leépülésen megy át, hogy nem tud, vagy ha akarna, sem tudna kilépni a rendszerből – itt általában passzív ellátásokról van szó.

4. „A hal helyett háló” problémája néhány évtizedig halat kaptunk, most nem tudjuk, hogy mit kezdünk a hálóval.

5. A területi, térségi hátrányok halmozódása, pl. nem tud valaki eljutni busszal a munkahelyére, – is okozhat olyan helyzetet, amikor önként vállalja valaki a munkanélküliséget.

Ezek az úgynevezett intézményesült csapdák, amelyek tulajdonképpen fogva tartják az egyént, a munkanélkülit. Ezekben az esetekben is alávetett szerepben fog megjelenni az egyén, mert ahhoz, hogy megkapja az ellátását, kénytelen lesz eljátszani a szerepét, de tulajdonképpen a rendszer gyenge pontjait, struktúrájából adódó helyzeteit fogja kihasználni, vagy lehetőségként fog élni vele. Látható tehát, hogy a probléma inkább az intézményesült rendszerben gyökerezik, mégis az egyént tesszük felelőssé egy alapjaiban racionális döntéséért. Persze a másik oldalra felsorakoztathatjuk a személyes csapdákat, mint például az iskolai végzettség hiánya, az önfelmentés, vagy a hamis énkép stb., csak hogy a helyzet az, hogy éppen az intézmények hivatottak arra, hogy ezeket a személyes csapdákat, problémákat valamilyen szolgáltatással kezeljék. És ugyanezek az intézmények a saját működésbeli problémáikat az egyénre hárítják.

Személyes csapdák:

1. A hiányzó képességek, pl. iskolai végzettség hiánya.

2. A habitusból adódó hátrányok, amelyek korlátozhatják a munkavállalói szerepkör betöltését, pl. agresszió.

¹⁹²Csoba J.: „Akarnak-e dolgozni a munkanélküliek?” A munkanélküliek munkavállalói képessége és hajlandósága In: Esély 2009/5

3. Hamis énkép, ami azt jelenti, hogy a munkavállaló rosszul ítéli meg a saját helyzetét.

4. Az önfelmentés, amikor a munkavállaló nem kíván szembesülni a labilis munkaerőpiac okozta hátrányokkal, és valamilyen okra hivatkozva felmenti magát.

5. Pályakezdők illúziói, pl. több fizetést vár egy végzettség megszerzése után az egyén.

6. Altruista életpályák: amikor azt mondjuk, hogy nincs lehetőségem a munkavállalásra, mert valamely családtagom gondozásra szorul.

7. A függő helyzetek, amikor az egyén azt gondolja, hogy nem lesz munkája, mert gyógyszer – vagy alkoholfüggő.

Ezekben a személyi vagy intézményi csapdáknál azonban az a közös, hogy az egyén döntése (amely mint tudjuk nagyban racionális) amellett, hogy miért nem vállal munkát, általában társadalmi problémáktól, mi több a társadalmi szerepektől függ. Ugyanis az, hogy melyik szerepet fogja az egyén magára venni, az alapján dől el, hogy a társadalmi, politikai ideológia melyik szerepet testálja rá az egyénre. Ezalatt értem például azt, hogy ha a társadalmi, politikai elvárás az, hogy az anya három évig otthon legyen a gyermekével, akkor az anyák tulajdonképpen a „jó”, az „ideális anya” szerepét öltik magukra akkor, amikor otthon maradnak három évig a gyermekükkel, mert ez a társadalom elvárása. Ha az anyákkal kapcsolatos elvárás afelé tendál, hogy az anya vállaljon munkát és ne maradjon otthon a gyermek hároméves koráig, az anya munkavállalóként igyekszik magát definiálni és igyekezni fog munkát találni. A gyes kérdése, nevezetesen az, hogy a gyerek hányadik életévében kell az anyának elhelyezkedni, általában politikai ideológiától és a költségvetéstől függ. Merthogy, ha van elegendő pénz jóléti kiadásokra, akkor nem erősödik fel az a tendencia, hogy minél hamarabb álljon munkába az anya, és mint tudjuk azzal, hogy a gyes annak idején a gyermek hároméves koráig lehetett igénybe venni, annak a folyamatnak volt a következménye, hogy a nők tömegével szorultak ki a munkaerőpiacról, vagyis a politika képes volt évekig jegelni a nők munkavállalási problémáit. A valódi probléma tehát az volt, hogy a nők számára nem volt elegendő munkahely, és nem a gyermek fejlődésének a kérdése így tetszetősebb volt mindkét fél számára a nő „anyaszerepének” újradefiniálása. A szerepek egyénre való testálása az előbbi példából tehát jól láthatóan gazdasági-politika, mi több, társadalmi helyzet függvényeként változik. Az egyén rátestált szerepének felvállalásával pedig legitimálja, elfogadja a társadalomban neki szánt helyét. A szerepek felvállalása, bár az egyén racionális döntésén alapul, legtöbb esetben valamilyen kényszer mint biztonság utáni vágy következménye. A szereposztók egy másik kiváltsága pedig éppen az, hogy a kényszer, mint következmény költségeit a vesztesekre terheli az élet minden területén, legyen az gazdasági vagy társadalmi, vagy akár politikai helyzet. A szereposztók elvá-

rásainak függvénye tehát az, hogy hogyan tekintünk ezekre az emberekre, munkavállalóként vagy betegként, mi több, rajtuk múlik az is, hogy társadalom mely szerepeket legitimálja, melyek mögé tud felsorakoztatni a többség által egységesen elfogadott értékeket (pl: „anyaszerep”). Azonban a szerepkiosztás mindig gazdasági helyzet függvénye, illetve a felerősödő politikai ideológiáké, például az egyén felelőssége vagy vétkességének kérdése bizonyítottan mindig a gazdasági szempontból nehéz időkben merül fel.

Összefoglalás

A megváltozott munkaképességűekkel folytatott munka szerepeken keresztül folyik, mely szerep eleve elrendeltetett abban az értelemben, hogy ők lesznek az alárendelt (beteg) szerepében, míg a velük közvetlenül érintkező állami alkalmazottak a fölérendelt (orvos) szerepet fogják betölteni. Az intézményekben dolgozók tulajdonképpen a felső szint (gazdasági-politikai elit) elvárásait végrehajtó szerepként fogják magukon hordozni. Politikai és társadalmi elvárásként artikulálódik az integráció gondolata, azonban ez nem tisztázott fogalom, itt viszont megfogalmazódott, hogy az integráció tulajdonképpen egy leginkább munkához köthető fogalom, amelynek az üzenete az, hogy az illető váljon adófizetővé. A munkához való viszony a megváltozott munkaképességűek tekintetében napjainkban leginkább munkavállalási hajlandósággént tárgyalatik, és nem fókuszál a befogadói oldal felvevő kapacitására, a foglalkoztatási szektorváltással kapcsolatos problémákra, de legalább ilyen fontos a megváltozott munkavégző képességű személyek készségeinek hiánya a posztmodern gazdaság feladatainak ellátására, amelyre fel kell készíteni a munkavállalókat. Vagyis úgy akarjuk integrálni, foglalkoztatni ezeket az embereket, hogy az egyén számlájára írjuk a legtöbb hibát, problémát és mindehhez egy egész intézményrendszer áll a rendelkezésünkre¹⁹³. Ez az intézményrendszer manifeszt funkciójában, felülről jövő elvárásként fogalmazza meg az integrációt, a munkához való viszonyt, azonban láttattuk az ezekből fakadó látens funkciókat is, a fennálló hatalmat és a szegregált társadalmat intézményesített módon legitimáló szerepét. Az intézményrendszerben dolgozók a végrehajtó szerepét játsszák el. A szociális munkás, hivatalnok, közalkalmazott, köztisztviselő erőteljesen hierarchikus rendszerben éli mindennapjait, amely a klienssel folytatott kapcsolatában, érintkezésekben tovább él. A munkahelyén öfelé támaszkodnak az elvárások, ő pedig további elvárásokat támaszt a kliens felé, amelyből kiérződik az alá-fölérendeltségi viszony. A szakember kezében van a döntés, az információ – azaz az eszköz, hogy hogyan segít majd, óhatatlanul mérlegelni fog a tekintetben, hogy sok-sok kliensből ki az, aki leginkább megérdemli az intézmény

¹⁹³ Az intézményrendszer nem a hiányok felszámolásán, az integráció megvalósításán dolgozik, ami eredetileg feladata lenne, hanem a meglévő hiányok megmerevítését, s a felelősségnek a célcsoportra hárításával a fennálló rendszer legitimitását látja el. Így teljesíti be a társadalomban diszfunkcionálisan funkcionális státuszát – lektori megjegyzés (Csoba Judit).

kegyeit. Így tulajdonképpen megtörténik a lefölözés (a jobbak kellenek=piaci gondolkodás), mivel a kliensek száma igen magas. Azt tehát, hogy ki az érdemes a munkára, tulajdonképpen az egészséges társadalom dönti el, miközben a teljes felelősséget a megváltozott munkaképességű személyre helyezi. A megváltozott munkaképességű pedig el fog vagy legalábbis el akar menekülni ez elől a felelősség elől, mert vagy ténylegesen nem akar részt venni a piac által kínált versenyben, vagy már egyáltalán nem képes arra, hogy versenyezzen fizikai és lelki állapota miatt. Ahogy a piac egyre több „érdemtelen” embert szorít ki, úgy válik majd a munka egyre inkább érdemmé. Esetükben tehát mindig igyekeznek fentről a munkát attitűdbeli kérdésként kezelni, pedig a munkához való hozzáférés számos egyéb tényezőtől is függ, mint például a térség gazdasági-közlekedési helyzete, az illető neme, iskolai végzettsége, mobilitási hajlandósága stb. Ami viszont a kliensen múlik, az leginkább az, hogy éppen melyik szerepet igyekszik magára venni, vagyis hogy éppen melyik szerepben érdekelt leginkább. Nyilván ha az érdeke azt kívánja, hogy dolgozzon, és ennek nem csak elvi, hanem fizikailag is megfogható lehetősége van, akkor ő leginkább munkavállalóként fogja magát definiálni, így azt a szerepet veszi magára. Ha viszont az érdeke inkább azt kívánja, hogy ne dolgozzon, mert akkor elveszthet egy ellátást, amit eleve nehezen szerzett meg, akkor a betegszerep fog előtérbe kerülni, azt fogja játszani. A szerep azonban nemcsak érdeket jelent, hanem csapdát is. Az egyén ugyanis sok esetben, ha nem lát más lehetőséget vagy módot, akkor el fogja fogadni a helyzetét, vagyis inkább lesz majd betegszerepben, mint munkavállalói szerepben, ez pedig egyenes utat nyit ahhoz, hogy ráhangolódjon a szociális támogatási útra, az ellátásokra, vállalva azt, hogy neki ez jutott, és szegényként vagy kirekesztettként kell élnie az életét.

Elmondható, hogy ebben a kontextusban úgy tűnik, a kliens-intézményrendszer-állam/hatalom viszonya tulajdonképpen mindig a gazdaságnak van alárendelve, annak az érdekeit szolgálja. A szerepek mentén pedig levezetődött, hogy *az alárendelt szerepet a feltételek mérlegelését követően minden esetben a kliens veszi magára*, a szerepek kiosztása pedig mindig a gazdasági-hatalmi szereplők privilégiuma marad. Amikor a kiosztott szerepet a kliens magára veszi, azzal a következménnyel kell számolnia, hogy a kialakult helyzetért hibáztatható lesz. Vagyis úgy szólván legitim funkciót ölt a kliens joggal való hibáztatása.

Mit mondtunk eddig? (Gyetvai Gellért)

Eddig három nagyobb és néhány ezekből(is) következő állítást igyekeztem(tünk) megfogalmazni:

1. A megváltozott munkaképességgel kapcsolatos elképzelések, logikák, definíciók, a problémákra javasolt megoldási kísérletek leginkább egy megkérdőjelezhető, a gazdaságosság személytelen, profitorientált és számos egyéb ismérvvvel nem számoló megközelítéséből, annak helytelen adaptáció-

jából származnak. Ezt a szemléletet hibásnak tartom, de nem önmagáért, hanem a következetlensége miatt, mert megalapozatlanul igyekszik átvinni egy, a piaci szektorban magától értetődő logikát egy olyan területre, amely ott korántsem ilyen logikus, sőt, kifejezetten zavarkeltő időnként.

2. A megváltozott munkaképességűekkel foglalkozó szférában van egy paradigmászerű elméleti elgondolás arról (amely ráadásul sokszor nem tudatosul!), hogyan működik (vagy inkább sokan hogyan szeretnék, hogy működjön) ma a rendszer (szociális és gazdasági viszonya), ami inkább gátja, mint segítsége a valódi megoldások megszületésének. Ez sem a mai gazdasági elvárásokkal, sem az efelé mutató megoldásokkal nincs szinkronban, valójában inkább ellentmondás áll fenn. Helyette két, az ismérveket jobban figyelembe vevő rendszert, elgondolást ajánlottam.

3. Végül láthattuk, hogy nem biztos, hogy az a jó, ha a politika eltorzított artikulációját átvéve, a tematizálásnak áldozatul esve, azt tesszük fel végső kérdésként, hogy most akkor a csökkent munkaképességűek lusták dolgozni, vagy nem (inkább áldozatok?), mivel az adekvát kérdések és válaszok nem is biztos, hogy (pont) itt vannak. Az általunk kínált cél- és eszközkészlet ugyanis – úgy tűnik – nem igazán elfogadható a megváltozott munkaképességűek között, sőt inkább ellenérzést, félelmet kelt, amely indokolt.

Milyen tanulságok vonhatóak le e három rövid levezetés kapcsán? Legfontosabb tanulság, hogy a jelenlegi liberális modellek aligha hozhatják el a „szebb jövőt”. Ahhoz, hogy ebben a gondolatvilágban a sánták, vakok és értelmi fogyatékosok is bekerüljenek a munka világába, az új „aranykor” eljövételére lenne szükség, olyan bőséggel, amilyenre eddig (országunkban) aligha volt példa, és olyan filozófiával, amely egyelőre úgy tűnik, távol esik a maghatározó elméletektől. Ennek oka, hogy a liberális gondolkodás lényege az egyéni haszon érdekkövetése, a racionalitás, a profitszerzés – legalábbis egyszerűen fogalmazva. Ebbe pedig nem fér bele a jótékonykodás, a „Pazarlás”, a nem minden tekintetben hatékony és racionális döntés. Márpedig ahhoz, hogy a megváltozott munkaképességűek is dolgozzanak, erre is szükség van. Az állami visszaosztás és szabályzás részben kompenzálja a profitszerző logikát, így sokat tehet azért, hogy ne csak a vegytiszta „ésszerűség-érdek” játsszon szerepet a napi folyamatokban, és bár e filozófia és gyakorlat kapcsán is lesznek és lehetnek jó részmegoldások, a nagy kitörést ettől az elvtől nem várhatjuk. Pedig ma szinte minden törekvésünk errefelé kanalizálódik, legyen az politikai, vagy szakmapolitikai, sok szakmai elképzelést is ide értve (lineáris visszajutási kísérletek a liberális munkapiacra mint általános elv pl.). Észre sem vesszük, nem tudatosítjuk, mégis csináljuk, majd csodálkozunk, hogy alig történik valami. Úgy vélem, ennek éppen ez a logikai ellentmondás a fő oka.

Másik megoldásként olyan ideológiai-humanisztikus változásokon kellene a munkaadóknak keresztülmenniük (kicsit csökkenteni a racionalitást és önérdekkövetést a mások javára), ami a liberális modellnek ellentmond. Ez a

megoldás szintén kérdéses, mert nem számol az ember természetével, és azzal sem, hogy a társadalomban a dolgok nehezen és lassan változnak (ha csak nincs valamiféle kényszer). És mivel a verseny ádáz, nem hihető, hogy sokakat lelkesítene a visszaesést és versenylehetőségeket rontó állapot.

Vagyis a mai rendszer, ha tényleg azt akarjuk, hogy ezek az emberek dolgozzanak, átgondolásra szorul. Nem abban a tekintetben, hogy mit mond, mit akar elhíttetni velünk, hanem abban, hogy ténylegesen mit is tesz, milyen irányban halad. És ennek kapcsán őszintén szembe kell néznünk azzal is, mit várhatunk a jövőtől.

Ugyanakkor a szociális és gazdasági rendszer viszonya kapcsán tudatosítanunk kell magunkban azt a változást, amely átalakítja világunkat, országunkat, munka- és életterünket és szociális gondolkodásunkat is. Nem maradhatunk a 20. századi, megszokott, de mára gyakran kérdésessé vált elvi megoldások bűvkörében, és főleg nem takarózhatunk velük. A szférának át kell alakulni, illetve úgy tűnik, átalakul, és eközben nem lesz kérdés, hogy nekünk személyesen mindez tetszik-e.

Mindezek után persze tudnunk kell élni a változással. Ha erre nem leszünk képesek, nehéz jövő vár ránk. Továbbra is el fogunk beszélni (mi, a szociális téren dolgozók) egymás mellett a gazdasági és politikai szférákkal, különállóként igyekszünk majd meghatározni magunkat, és álomködöt engedünk leszállni világunkra, miközben észre sem vesszük, hogy közben az idő elhaladt mellettünk.

Ha viszont élni tudunk a változás (változtatás) lehetőségével, akkor elfogadjuk, hogy a lineárisan és elnagyoltan leegyszerűsítő modell helyett a kontingencia elvén működő, differenciákat figyelembe vevő, az értelmetlenül homogenizáló klasszifikációkat és irányokat negligáló, több kimeneteli móddal kecsegtető modellek elégíthetik csak ki az igényeket. Olyanok, amelyekben a szociális és gazdasági tartalom vegyül adekvát módon, hogy segítse a segítség nélkül a gazdaságban részt venni nem, vagy alig tudókat gazdasági szereplővé válni. Új életformát kínál mindez: szociális egyedből (aki csak felhasználó volt) gazdasági és szociális szereplővé alakít át (ami egy lényegesen komplexebb szemléletmód), ami nem más, mint maga a lehetséges integráció (bizonyos értelemben).

Látjuk azt is, hogy a védettség elve, a (később részletesebben kifejtett) humán ökológia nélkül bármilyen ígéretet tevő kísérletek csak nem általánosítható, kevés sikerrel kecsegtető, vagyis a mostanihoz hasonló eredményeket szülnék.

Vagy pedig ellenkező irányból fogjuk meg a dolgot, a semmire tekintettel nem lévő, csupán lecsupaszított gazdasági érdekeket figyelembe vevő kényszerű alkalmazunk, kiszórva mindenkit a versenyszférába. Ezek a megoldások azonban antidemokratikus és a társadalom szétszakadásához vezető hajtasokat nevelhetnek.

Meg kell értenünk, hogy annak, hogy a megváltozott munkaképességűekkel kapcsolatosan közös alapot tudjunk teremteni, amelyen állva legalább a kiinduló pontjaink és fő céljaink, befoglaló kereteink (paradigmáink) azonosak, prioritása van, és ehhez kell leggyorsabban eljutnunk. Minden érdekelt fél hasznát és integrációját megjelenítő közös padozat szükséges, amelyre nem egymástól távol, egymást nem is értve, hanem egymástól tanulva (egymást tanítva, egymásra figyelve) tudunk építeni (gazdasági+szociális).

A jövő szociális gondoskodásában (a megváltozott munkaképességűekkel kapcsolatosan biztosan) együtt kell lépni a két, jelenleg inkább elkülönülő szektoroknak (szociális és gazdasági). Ehhez a szociális szférának szükséges megértenie, hogy a gazdaságossági és egyéb piaci elvek nem (feltétlenül) az ellenségei, hanem mindannyiunk közös érdekei (is lehetnek). Fontos megértenünk, hogy a munka nem lehet kvázi-munka, mert vagy értelmetlen, vagy hatástalanabb, mint a jó értelemben vett munka (a hozzá tartozó védettséggel). És hogy a munka nem értelmezhető a piaci viszonyoktól¹⁹⁴ függetlenül. És itt piaci viszonyokon nem csak a kereskedelmi láncokhoz kapcsolódó áru- és szolgáltatáspiaci viszonyokat értem, hanem azt a tevékenységet, amely hozzájárul a nemzeti össztermeléshez (is), miközben komoly integrációs hatást is gyakorol, ami egyik fő célja esetünkben.

A gazdasági szférának és politikának (a célcsoport tekintetében mindenképp) viszont be kell látni, hogy az ember nem csupán termelési egység, amely szabadon kombinálható összetételekben kiaknázzható, majd eldobható. Ahogy azt is, hogy a növekedő bevételek nem lehetnek csak egy kisebbség érdekeinek a kiszolgálói, mert az a társadalom feudálisztikus szintű szétszakadásához vezet.

Hogy az elméleti kép teljes legyen, végül, de nem utolsó sorban egy ideológiai, filozófiai kérdésre is érdemes felelnünk: hogyan tovább, illetőleg, hogyan érdemes tovább haladnia a tárgyalt szektornak, hogy például éppen azokat a problémákat kerüljük ki, amelyek most előttünk állnak?

Azért sem hagyhatjuk ki a kérdést, mert ideológiai mozgatók nélkül csak félig érthető minden, amit lehetőségként ajánlunk. Nem ragadhatunk le annál, hogy csak „szidjuk” a liberális gondolkodást. Muszáj tehát szólnunk alternatív társadalomfilozófiai elgondolásokról is, amelyek megfelelő elvi alapot adhatnak elméleteink megvalósulásának.

¹⁹⁴Érték- és élettérteremtés, - alakítás a továbbélés értelmében

Szép, új világ? – a harmadik oldal

Az eddigiekben két, a praktikumhoz leginkább közelálló területre fókuszáltunk, az alrendszerekre és a viszonyukból következő nehézségekre, illetőleg az ezzel szemben az egyéni szinten felbukkanó problémákra. A kép azonban nem lenne teljes, ha a háttérben húzódó társadalomfilozófiai kérdések egy részével nem foglalkoznánk. Azonban ez a rész sem csupán filozófiai eszmefuttatás, mivel az elemzett problémákból és az ajánlott alternatív megoldásokból az előző elméletekhez szervesen kapcsolódó és praktikus mondanivalóval rendelkező összetevők következnek, amelyekkel ki kell egészíteni a korábban leírtakat.

A társadalomfilozófiai probléma – a jövő ígérete

„A történelemnek nincs értelme” – mondja Karl Popper, majd azzal egészíti ki, hogy mi adhatunk, sőt, nekünk kell értelmet adni annak: például azzal, hogy a legnagyobb tömegek számára a legnagyobb életesélyeket nyitjuk meg.¹⁹⁵ Az életesélyek opciók, vagyis választási lehetőségek. A másik oldalon azonban kell, hogy legyen választék is, amelyből kamatoztatni lehet a választási esélyeket. Most nem nagyon van választék. Ennek ellenére nem akarok egészen odáig menni, mint Fukuyama, aki a '89-es fordulat után azt vallotta (1994), hogy véget ért a történelem: „A liberális eszme győztesnek bizonyult.” De az a fajta optimizmus is hiányzik belőlem, amelyet Giddens képvisel: „A világ, amellyel ma szembesülünk, távolról sem úgy néz ki vagy olyan érzetet kelt, mint azt annak idején jósolták. Ahelyett, hogy egyre inkább kézben tartanánk a világot, úgy tűnik, elvesztettük felette az ellenőrzést. Továbbá, olyan hatások, amelyekről azt vártuk, hogy számunkra biztonságosabbá és sokkal inkább kiszámíthatóvá teszik majd a világot, gyakran éppen az ellenkező hatást váltották ki”.¹⁹⁶ Ezek után, a végén, megoldásként mégis a mostani elvek elmélyítését javasolja (pl. a demokrácia elmélyítését, globális demokráciát, mert az emberek, habár csalódtak a demokráciákban, nem veszítették el a bizalmukat a demokratikus folyamatok iránt stb.).¹⁹⁷ Vagyis némileg sarkítva a dolgokat, az alapelvek nagyrészt maradjanak, de mindezt globálisan és jobban kell csinálni, és akkor működni fog a világ. Azonban kérdés, lehet-e jobban csinálni, amit csinálunk, vagy a bevett ideológiáink zsákutcába vezetnek? Jósnak kellene lennem, hogy erre biztos választ adhaszak, habár hajlok a szkepszisre, érezve nem kevés ellentmondást Giddens idézett szavaiban.

Beck is inkább pozitív, amikor számára a kockázat társadalom inkább esély egy megújuló világra.

¹⁹⁵ Idézi: Dahrendorf az Egy új rend nyomában c. könyvében, 17. oldal

¹⁹⁶ Elszabadult világ, 12. oldal

¹⁹⁷ Uo.: Demokrácia c. fejezet

Peter Drucker szerint „Megvan a veszélye, hogy a posztkapitalista társadalom osztálytársadalommá válik, hacsak a kétkezi dolgozók munkája nem lesz jobban megfizetve és megbecsülve.”¹⁹⁸ Ő új rendiségről beszél, annak kétpólusosságával, és ahogy már tettünk róla említést, nem más irányba mutat ez a folyamat, mint az új feudalizmushoz, amelyben bár már nem a föld, a feudum a hatalom alapja, hanem a pénzvagyon, szabályai mégis leginkább ezt idézik.

Egy biztos, ahogy Dahrendorf megfogalmazza, elsősorban a volt keleti blokk országainak átalakulása kapcsán, hogy változásban élünk, nagy változásban, és ezek a változások mindig fájdalommal járnak. Minden változás azzal jár. E nélkül nem lehet átalakulás. A kérdés csupán mindig a mérték és az, hogy mindez szükségszerű vagy elkerülhető (vagy még pontosabban, mi benne a szükségszerű és mi az elkerülhető).

Ha csak ezeket az idézeteket vesszük alapul, úgy tűnik, a jövő nem nagy és felemelő megoldásokat rejteget a megváltozott munkaképességűek számára, hanem bebetonozódást a legalsó rétegbe, mindenféle mobilitási esély nélkül. Márpedig sok jel mutat arra, hogy a társadalom az említett irányokban halad, amelyek végét jelenleg még nem látjuk, de sokan tartunk tőle. Az egyik forgatókönyv szerint a végletekig való elszegényedés vár azokra, akik megváltozott munkaképességüként, „csökkent értékűnek” nyilvánítva próbálnak életben maradni. A világ (most úgy tűnik) a kisebb szociális állam felé halad, nagyobb érdekvédelemmel társulva a szűk gazdasági elit számára. A kisebb szociális állam még nem is volna baj, ha nem a liberális elvekkel társulna eközben. Pedig a jövő akár ez is lehet. Mindezen jelenleg csupán az állami redisztribúció és kontroll tompít kissé, de hogy meddig és milyen mértékben, azt senki nem tudja – merthogy eközben éppen a politika a leghangosabb szócsöve a „mindenki menjen dolgozni!” természetes logikájának.

Merre vezet út?

Milyen megoldásokat látunk, amely más irányba mutat? Milyen elvek jelenhetnek meg, amelyben a megváltozott munkaképességűeknek nem csak a szavazategyűjtő, szimpátiavadász retorikában, hanem az élet valóságában is igazi esélyei vannak?

Ami a leginkább közös a most következő ideológiai javaslatokban, hogy globális és lokális elvek együttjárásában látják a megoldásokat (glokalizáció – Dahrendorf után). Ennek oka, hogy – bár lehet nem szeretni – a globalizációs hatások elkerülhetetlennek látszanak, ezért mindenképp számolni kell velük. Viszont nem hagyhatjuk ki a számításból a helyi hatásokat sem. A leírt elvek nem a teljes skálát jelentik, erre nem is törekedtem, csupán az elmélethez leginkább igazodó és saját felfogásunkból (szerzők), értékrendünkől leginkább levezethető megoldások egyikének-másikának adtam helyet, hogy

¹⁹⁸ Idézi: Atkinson, R. D.: Egyenlőtlenség az új, tudásalapú gazdaságban In: Írások az egyenlőségről, az egyenlőségről – és az új egyenlőtlenségről. Lásd irodalomjegyzék

megmutasam, van élet a bevett logikán kívül is. Eközben a közzétett elméleteknek nem minden pontjával értek egyet, de ezeket sem hagyhattam ki egyéb okokból.

Samuel Brittan és Adair Turner (1995) kiemeli, hogy mivel a piacgazdaságnak nem használ a prédikáció, de a tönkretétel sem, így inkább olyan szabályok szükségesek – beleértve az újraelosztó adókat és transzfereket is –, amelyek révén rá lehet venni a piacgazdaságot, hogy messzebbre ható célokat kövessen.

Patrick Diamond (2006) a szociáldemokrata hangsúlyok újragondolásáról beszél, de régi alapokon, elveken, némileg megújítva azokat. Múltányos gazdaságról szól, gazdaságilag erős állampolgárokkal, a fejlett technológiát birtokló gazdasági és társadalmi erőknek a nép kezébe juttatásáról, ahelyett hogy a szűk elitnél maradnának, a gazdagság és szegénység közötti szakadék csökkentéséről, a kiszolgáltatottság megszüntetéséről. Olyan politikát keres, amely a szegényeket jobb anyagi helyzetbe hozza, ahelyett hogy a szociális hálóra támaszkodna és a társadalmi tőke szétosztásáról a családok között, ahelyett hogy a gazdag elit kisajátítaná.¹⁹⁹

Rawls igazságos társadalom elve²⁰⁰ értelmében az igazságos gazdaság lényege, hogy függetlenül attól, milyen kiinduló gazdasági helyzetben vannak az egyének, a cél, hogy mindenki nyerjen valamennyit. Ennek értelmében az a gazdasági elrendezés elfogadható (nem egyéni üzletről van szó, hanem társadalmi elosztásról), ha két ember egyaránt azonos összeggel (mondjuk 10 000 Ft) lesz gazdagabb a társadalmi (újra)elosztás következtében. Ugyanakkor elfogadható még az is, ha az egyik 10 000 forinttal, a másik csak 5000-rel gyarapodik, ha erre értelmes magyarázattal tudunk szolgálni. De az már igazságtalan, ha az egyik 10 000 forinttal, míg a másik semmivel sem gyarapodik az elosztás következtében, hiába gazdagodik egyébként 10 000-rel közben a társadalom. Ő azt ítéli meg rossznak, ha a társadalmi jövedelemgyarapodás (nagyfokú) egyenlőtlenséghez vezet, vagyis nem közel azonosan részesülünk a társadalom által megtermelt javakból.

Az egalitarianizmus elméletei kiemelik továbbra is az állam szerepét a keresetek közötti egyenlőtlenség mérséklésében. Ebben az állam szabályozza a juttatások és nyereségek elosztását a hátrányos helyzetűek között, illetve azt, hogy a nyereséget szélesebb körben terjesszék szét.

A gazdasági növekedés támogatóinak egyik metaforája szerint „A dagály minden hajót felemel!”²⁰¹ –, azaz a gazdasági növekedés mindenkire egyformán emeléssel hat. Eközben azonban mára sokszor kiderült, hogy miközben a természeti szabályokat megcsúfolva a nagy jachtokat az egekig képes emelni, a kis csónakok gyakran elfelejtenek úszni, sőt könnyen el is süllyed-

¹⁹⁹Mérlegen a jelenkori szociáldemokrácia, 16. oldal

²⁰⁰Eredeti helyzet elve. Idézi: Robert D. Atkinson: Egyenlőtlenség az új, tudásalapú gazdaságban In: Írások az egyenlőségről, az egyenlőségről – és az új egyenlőtlenségről. Lásd irodalomjegyzék

²⁰¹Ezzel biztatta az amerikaiakat Kennedy, J. F. a 60-as években

hetnek! Vagyis önmagában a növekedés nem old meg mindent, sőt. Robert D. Atkinson, a harmadik út egyik gazdasági teoretikusa még hozzáteszi: „Ahhoz, hogy hajózhassunk, nemcsak dagály kell, hanem mindenkinek legalább valamiféle hajó is!”²⁰²

Igen figyelemre méltó Robert B. Reich meglátása. Szerinte reform csak akkor jön el, ha azt az állampolgárok zöme követeli. Annak viszont semmi értelme, ha pl. a vállalatokat szidjuk, mert ők csak azt csinálják, amire létre is jöttek, nyereséget akarnak termelni. Nem is az a dolguk, hogy jók legyenek vagy a közjót szolgálják – fejt ki a szerző. Sőt eközben kárára lehetnek az egész földnek (pl. környezetszennyezés) és a társadalomnak (társadalom szétszakadása), mintegy mellékhatásaként a versenynek. De – és itt jön a lényeg –, ha azt akarjuk, hogy másképp viselkedjenek, a szabályokat kell megváltoztatunk. Vagyis nem a maguk logikájában „helyesen eljáró” rendszereket kell vádolni, hanem magunkat, mert mi hoztuk létre azokat a szabályokat, amelyek megengedik, hogy ez így legyen. Ezen pedig csak úgy lehet módosítani, ha a szabályok változnak meg, amelyeket megint csak mi hozunk. A szuperkapitalizmus szabálya a nyereség (szinte) mindennél előbbre helyezése. De ezt mi engedjük meg neki. Ha nem engedjük, másképp kell neki is viselkednie.²⁰³

Kantot idézve: „A filozófia az emberi ész törvényhozása (...) és a filozófiának nincs valódi tanítása”²⁰⁴ – mégis megváltoztathatja a világot. De csak akkor, ha valódi „törvényhozássá válik”. Az emberiség története tele van azon illúzióon megfeneklett elgondolásokkal, hogy az ember jó, és el lehet várni tőle, hogy magától tegye a jót. Mára fel kellett volna már ismernünk, hogy az ember nem feltétlenül tesz önmagától „jót” (legalábbis a közjó értelmében). De ha képes is erre, össztársadalmilag mindez kevés. A folyamatok társadalmi szintű gyümölcsei ennek hatására nem érnek be. Mindezek mellé – vagyis a filozófia, az elv mellé – kellenek a szabályok, amelyek kanalizálják az elveket, praktikummá formálják (amennyire lehetséges) a filozófiát, vagyis az emberi ész törvényhozását – ezek pedig a köz szabályai (mint pl. a jog). Azt kell látnunk, hogy a dolgok csak akkor változnak meg, ha a szabályokon változtatunk, vagyis azokon a szabályokon, ahogyan gondolkodunk, majd ahogy megfogalmazzuk (pl. a jog segítségével) társadalmunkat, cselekvésünket (társadalmi cselekvésünket).

Az új szabályok meghozatala, vagy az arra való vágy, hogy a dolgok változzanak, a régiek kritikáját is magában hordozza. A kritika lényege, hogy elfogadhatatlan a pénz és a profit mindenek feletti uralma. Az életnek lassan minden szegletét átható liberális elvek, az embertelenségbe hajtó raci-

²⁰²Idézi Schlett A.: A harmadik út – avagy a neoliberalizmus álruhája. In: Polgári Szemle. 2010. február – 6. évfolyam, 1. szám

²⁰³Ez persze nem ilyen egyszerű, leginkább azért, mert a gazdasági és döntéshozó elit egyrészt nagy átfedésekkel létezik, másrészt érdekeik inkább közősek ezen a téren. Nem véletlen, hogy sok esetben csak forradalmakkal lehetett új szabályokat írni.

²⁰⁴Kant kéziratoss feljegyzéseiből – idézi Tengelyi István Kant c. kismonográfiája ajánlásában

onalizmus, a munkaegységgé degradált széles rétegek, a növekvő szakadék a felső és az egyre kiszolgáltatottabb alsó rétegek között mind-mind kérdéseket vetnek fel, és arra ösztökélnek, hogy megkérdőjelezzem a társadalmunkat működtető elvek helyességét, ésszerűségét. Mert meg kell kérdőjelezni egy olyan filozófia jogosságát – úgy vélem –, amely a rohamosan növekvő bevételekből folyton szűkülő, egyre kevesebbek jólétét biztosító gyakorlatban ölt testet. Vannak területek, ahol új szabályokat lenne érdemes hozni. Ha ezt nem tesszük, nem biztos, hogy meg fogunk oldani olyan társadalmi problémákat, mint a csökkent munkaképességűek problémája. Mert már ilyen mértékű társadalmi kérdésekhez is új szabályok szükségesek.

Az ember ökológiája

Üdvözlendő a folyamat, hogy a szükséges változások néhány eleme mára kezd magasabb politikai célokban is testet öltetni. Nem csak a fenntartható fejlődés, az ökológiai szemlélet erősödésében, hanem végre egy másik területen is, az „emberi ökológia” területén.

Az Európai Közöségek Bizottságának megfogalmazásában (2006) ma a vállalatoknak (ebben az értelemben munkaadók) társadalmi felelőssége is van. A CSR (Corporate Social Responsibility) azt jelenti²⁰⁵, hogy a vállalatok önkéntesen érvényesítenek szociális és környezeti szempontokat az üzleti tevékenységük közben és kapcsolataikban (pl. adakozások, megváltozott munkaképességűek foglalkoztatása, tulajdonképpen a „csak a profit számít” szemlélet oldódása).

Bill Gates azt vallja, hogy a gazdagsághoz két fontos összetevő kell: szerencse és megfelelő társadalmi háttér. Ma már számtalan vizsgálat bizonyítja, hogy a szerencse nélkül nem sokat ér az emberi ügyesség, Gates pedig rámutat, hogy semmit sem tudott volna kezdeni az ügyességével és a szerencséjével, ha nincs egy erre alkalmas társadalmi berendezkedés (pl. nyitott társadalom a technológia iránt, szabad piac stb.). Ez adta az alapmotívumot arra, hogy végül létrehozza saját alapítványát, amellyel a világ talán legnagyobb (de mindenképpen az egyik legnagyobb) adományozójává vált. Ezt nevezhetjük így: „valamit vissza kell adni a társadalomnak” elve.

Rockefeller ezt írta (1909): „Tanulmányozva a gazdag embereket, csak egyetlen módot látok arra, hogy a pénzköltéshez hasonló élményben legyen részük, ez pedig az, ha valaki ráérez az adakozás ízére, amikor is a pénz tartós öröm forrásává válhat.”²⁰⁶

Az egyetlen buktatója az itt elmondottaknak, hogy amíg ez a szemlélet csupán a prosperáló időszakok majdhogynem mellékes marketingprogramja,

²⁰⁵ A környezeti és emberi fenntarthatóság elveit a következő öt alapelvbe sűrítik:

Szállíttass keveset! – környezetvédelmi szempont. Ne fokozd az igazságtalan elosztást! A pénz szolgálja az embert, és ne fordítva! „A kicsi vállalat szép!” A termékem legyen abban a 20%-ban, aminek helye van a fenntartható világban! Forrás: NN: A gazdaság harmadik ereje. In: HVG melléklet, 2011. január.

²⁰⁶ Idézi NN: A gazdaság harmadik ereje. In: HVG melléklet, 2011. január

addig legfeljebb az első lépéseket tettük meg, a cél pedig még messze van. Nem lehetnek a CSR programok csak amolyan nem feltétlenül szükséges, plusz jótétemények, ajánlások, ha komoly megoldásokat akarunk. A humán ökológiai gondolkodás nem jöhet el addig, amíg annak homlokterében nem élvez prioritást az ember. Amíg a vállalati gondolkodás integráns részét nem képezi az ember védelmének elve, amíg nem kap megfelelő prioritást, csupán felszínes lehet – és a tapasztalat szerint általában csak az első nehézségig tart. Így nem véletlen az sem – bár dicsérendő –, hogy mindez egyelőre csupán ajánlásként fogalmazható meg a politika szintjén, amolyan alternatív játékonysági lehetőségként.²⁰⁷ Viszont maga az elv megjelenése mindenképpen változást jelez, aminek örülnünk kell.

Közeledünk-e akkor az élet uralma felé, amely követi a politika és gazdaság uralmát? – teszi fel a kérdést Bangó Jenő (1998). Lehetséges egy olyan kor, amelyben az élet totális mértékének visszahelyezése megtörténik a társadalomba (Szakolczai, 2004)? Majd Bangó kimondja: „Véleményem szerint a »harmadik globalizáció«²⁰⁸, a politikai és gazdasági korszakos fázisok után, az élet, a természetmegőrzés és a szocialitás axiális fázisa lesz (politikum, ökonomikum, biologikum).”²⁰⁹ Nováky Erzsébet szerint (2001, 7-18.) el kell búcsúznunk a hagyományos lineáris szemlélettől, és a következők várhatók: Meg kell barátkoznunk a posztmodern konstruktivista, cirkuláris szemlélettel, majd másodszor, számítanunk kell az előre nem definiálható változásokra. Harmadszor, feltételezi, hogy sok jövőváltozat jelenik meg (ideológiák, amelyek megoldásokkal kecsegtetnek). Negyedszer, az előzőeket felülmúlva az élet társadalma irányában fejlődik tovább minden. Vagyis a demokrácia, plutokrácia (kapitalizmus) után a biokrácia korszaka jönne el.

Ezek után szeretném bevezetni a Homo oecologicus (a már korábban is használt emberi ökológia) fogalmát egy kicsit másképp. A fogalom a szokásos használatban a természetet védő, szerető, kímélő embert írja le (a Homo sapiens, homo politicus és hasonló formájára). Ez ellentétben áll a természetet csak leigázó, azt tudatosan romboló homo oecophagus (Wilson, 2002) és a homo economicus (Ferge, 1991) fogalmával. Momsen azt mondja, hogy a jövő embere számára minden gazdasági ténykedés egyben szociális is. Vagyis nem elveti a gazdasági cselekvést, csak nem különíti el a szociális cselekvéstől, mivel a szemlélete nem elkülönítő, hanem integráló. Inglehart hasonló fogalmaz meg, amikor azt mondja, hogy az ideálisan megfogalmazott homo postmaterialisticus (vagyis a posztmodern ember) a gazdasági

²⁰⁷ Több hírsatornán is megfogalmazták politikusaink és miniszterek, hogy miközben az EU állandóan a fenntartható fejlődésre tűz ki irányelveket, az IMF minden követelése tisztán liberális szemléletet tükröz, ami azért rejt némi ellentmondást, és rávilágít arra a kettősségre, ahogy ma még gondolkodunk.

²⁰⁸ Első globalizáció szerinte (illetve Jaspers és Eisenstadt szerint), a perzsa-szír, macedón nagyhatalmak, majd a római impérium időszaka volt, a történelem axiális korszaka, amelyben a gondolkodás a barát-ellenség viszonyában gyökerezett, és magától értetődővé tette a hódításokat. A második globalizációs korszakot a modern kor hozta el, amely már nem politikai, hanem gazdasági uralom világméretű kiterjesztésében rajzolódott ki. Erre kell érkeznie a harmadik globális fázisnak, az élet uralmának.

²⁰⁹ Útkeresés a posztmodernben, p. 31

növekedés maximalizálásáról áthelyezi a hangsúlyt a megváltozott életvitel segítségével az egzisztenciális jóérzés maximalizálására (1998, 155.), valójában a szubjektív jólét lesz a célja a gazdasági növekedés egyedülállósága helyett. „Az uniformitás és a hierarchia, amely a modernt jellemezte, egyre inkább feloldódik a sokoldalúság elfogadásában. Az instrumentális racionalitás dominanciáját, amely a modernizációs folyamatokra oly jellemző volt, ugyancsak csökkenti az egyre inkább hangsúlyozott értékracionalitás és életminőség.”²¹⁰

Luhmann szerint nem maradt más hátra, mint a társadalom keresése a társadalomban (A társadalom társadalma, 1997). Ez többféleképpen történhet. Fleischheim a szocializmus és kapitalizmus szintézisével (1991) egyfajta új tartalommal megtöltött szocializmust javasol, amelyet ökoszocializmusnak nevez. Ezen olyan koncepciót ért, amely komolyan veszi a növekedés határait és a nem anyagi értékeket, ill. az „új mértékletességet” a fogyasztási kényszer és fogyasztási függőség elé helyezi. Richard Münch szerint úton vagyunk a harmadik modern felé. Azt írja: „Vagy sikerül a gazdasági globalizációt ökológiailag, szociálisan és kulturálisan kontrollálni, vagy az ökológiai, kulturális és szociális robbanóanyag felrobban, ökológiai katasztrófát, szociális kitörést és tömeges kulturális elidegenedést okoz.”²¹¹

A modern kor környezeti és társadalmi következményei látván nyilvánvaló lett, hogy radikális változásra van szükség. Meg kell szabadulni a hagyományos gondolati kötelékektől – állítja Capra (1982). Búcsút kell vennünk a mechanikus világképtől, helyette meg kell szoknunk az organikus világképet. A haladás és jólét árnyoldalát csak most kezdjük megismerni igazán: kirabolt, szétzilált természet, veszélyes technológiák sokasága, a javak elképesztően egyenlőtlen elosztása. A jóléti társadalom címkéjét fel kell cserélnünk a rizikótársadaloméval (Capra, Beck).

Az általam használt homo oecologicus lényege, hogy az ember nem állhat meg a természet védelménél, hacsak nem magát is benne érti szigorúan – mivel ez általában hiányzik az értelmezésekből. Helyette a védelem első számú fókuszja az emberre kerül. Elsősorban az embert védjük, de nem csak átételelesen, mint pl. a természet és a fenntarthatóság védelmével, hanem közvetlenül is, pl. azáltal, hogy a materiális értékek védelme nem előzi meg „közvetlenül” az ember önmagában vett értékének védelmét.

Az ember nem tekintheti magát tovább elvonatkoztatva a természet világától. Ha pedig mégis ezt akarja, akkor külön irányzatot kell létrehoznia végre az ember általam ajánlott védelmére is. Naponta állítólag két állatfaj hal ki, ami védelemre ösztönöz bennünket. Miért nincs ez így az emberiséggel? Mi talán nem vagyunk veszélyeztetettek? Az embert önmagáért talán nem kellene védeni?

²¹⁰Inglehart, 1998, 38. oldal – idézi Bangó: Útkeresés a posztmodernben, p. 83

²¹¹1998, 11. – idézi Bangó: Útkeresés a posztmodernben, p. 88

Tárgyunknál maradva, úgy vélem, a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatása terén, csak a védelemmel (gazdasági cselekvéshez rendelt szociális tartalom) társított gazdasági potenciál tudja biztosítani az ember ökológiáját. A gazdasági teljesítménynek az ember védettségével együtt kell megjelennie, a versenyt pedig nem élezhetjük tovább, nem válhat áldozatává a munkaképes korúak (ma) egyhatoda. Még akkor is követelmény egyre inkább mindez, ha ezzel természetes módon a gazdasági teljesítmény némi visszaesése is jár.

Sokan kérdezik manapság, van-e, lenne-e elegendő pénz arra, hogy a lecsúszott rétegek gazdaságilag feljebb emelkedjenek? Igen. A HVG top 500-as listája szerint (2010-es) a magyarországi nagyvállalatok ezen élmezőnye összesen mintegy 3000 milliárd forint profitot tett zsebre, miközben az egész ország összteljesítménye ez évben 14 000 milliárd forint volt. Ez azt jelenti, hogy míg a 10 millió magyar teljes éves ellátását 14 000 milliárd forint adta ki mindenestül, addig egy néhány száz, legfeljebb néhány ezres (minden részvényest számolva esetleg tízezres) réteg ennek majdnem a negyedét-ötödét csak amolyan extraként vette magához. Gates korábban elmondott logikájához visszatérve, a tízmillió magyar adott teret, lehetőséget, környezetet, adta a munkáját, egészségét az elenyésző kisebbségnek. A tízmillió magyar többsége (vagyis a nyereség alapja és környezete) éppen csak megélt, még a hiánycélt sem tudta teljesíteni, miközben egy kisebbség extra kivételhez jutott. A gond az, hogy ennek jogosságával azt is kimondjuk, elfogadható számunkra, hogy egy elenyésző kisebbség így (ki)használja az ország teljes lakosságát, kapacitását. Ehhez a szabad piac ad alapot, amely tiltja a verseny²¹² korlátozását, és mindezt normálisnak, sőt kívánatosnak állítja be.

Az ember ökológiája (legalábbis használatomban) kimondja, hogy az ember mint alapvető entitás önmagában hordoz értéket, és alapvetően védendő. Nem áldozható fel a többség és a hátrányos, a hozzáférhetőségekben korlátozott rétegek nagy tömege a javakból, különösen nem egy hozzá képest elenyésző kisebbség érdekei mentén.

Az ember ökológiája a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatásában megfeleltethető többek között a munka terén való védelem elvének, amely védelmet rendel a fogyatékosok foglalkoztatása mellé, vagyis nem engedi, hogy – amennyiben ezt explicite ki nem mondhatjuk – a verseny hátrányába toloncolják ki őket átgondolatlanul. A munka mellé odarendeli a vé-

²¹²Érdekes kérdés lehet, hogy létezik-e egyáltalán a misztikus szabad verseny? Csak annyit mondhatunk, hogy ha elméletileg létezik is, esetleg egyes szektorokban gyakorlatilag is, összességében megkérdőjelezhető. Miért? Mert a szabad verseny logikája csak akkor lehet elfogadható, ha egyenlő esélyekkel is párosul. De mennyiben lehetnének egyenlők az esélyek, amikor egy hihetetlenül tőkeerős multinacionális vállalat küzd „egyképpen” egy induló magyar vállalkozással? Ennek nem sok köze van a szabad versenyhez, mivel igazi versenyről szó sem lehet: csak biztos befutóról és biztos vesztesről beszélhetünk, a verseny pedig látszólagos. Olyan ez, mint amikor egy 500 lóerős BMW szabad versenyre hívja ki a Trabantot. A verseny szabad – elvileg –, csak a kimenetel determinált. A szabad verseny így sokszor nem jelent többet, mint az erős nagyvállalatok újabb piaci hódítását a lokális vállalatok kárára. Mivel a kérdés kifejtésére ebben a keretben nincs lehetőség, ajánlott mindenkinek magának elgondolkodni rajta.

dett és támogató környezetet, ezzel „szociális gazdaságot” hozunk létre, amelyben a piac és a szociális oldal ötvöződik. Eközben valódi munkavégzés jön létre, piaci pozicionálással és hozzárendelt szociális támogatói töltettel.

Úgy vélem, az ember ökológiája nélkül (és most hadd beszéljek csak a csökkent munkaképességűekről) a vakok, sánták és csonkabonkák esélytelenek maradnak, vagy többségében feláldozódnak a „vissza mindenkinek a versenyszférába!” megalapozatlan és tarthatatlan gyakorlat oltárán.

Amiért ennyi ideológiai irányt igyekeztem felvonultatni, majd némi levezetéssel élni, annak egyetlen oka, hogy láttassam, milyen sokan vannak ma már azok, akik végre az ember védelmére is gondolnak. Akik már nem akarják tovább nézni a növekvő kiszolgáltatottságot a munkanélküliek, alsó osztályok (rétegek, csoportok), szegények, megváltozott munkaképességűek között, miközben mindennek a szinte egyedüli indoka egy kisebbség határtalan nyereségvágya egy olyan elvi ellentmondással együtt, amely rengeteg kárt okoz a társadalomnak.

Nem véletlen, hogy mára éppen a túlhajszolt liberális és elembertelenedett elvek következményeként egyre többször halljuk úgy említeni a nyugati típusú társadalmakat, mint „öngyilkos társadalmak”. Ennek oka, hogy egyrészt nem képesek a biológiai önreprodukcióra, ami a társadalom előregedéséhez, majd várhatóan lassú megszűnéséhez vezet (de mindenképpen átalakulásához), másrészt eközben szinte teljesen élhetetlenné teszi saját környezetét, rombolja, kihasználja, feléli, ami idővel szintén a saját gyengülését, megszűnését idézheti elő. És míg a környezeti hatásokat időlegesen mérsékelni tudja terjeszkedéssel, globalizációval (mert pl. más helyekről tud nyersanyagokat, élelmiszert beszerezni, stb.), addig a társadalmi hátrányokat – úgy tűnik – alig képes kezelni.

Vagyis a társadalomban az elvek változásért kiáltanak. Tárgyunk szempontjából e változás legfontosabbika az ember védelme embersége miatt, nem pedig munkapotenciálja következtében.

Mondhatunk jobbat? – javasolt elvi megoldások

Gondolatmenetem azt igényli, hogy ne csak kritikát fogalmazzak meg, de lehetséges és – könyvünk logikájából következően – az elméletekből levezethető megoldásokkal is szolgáljak.

Meglátásom szerint a kiadvány első részében kifejtett három fő elmélet, kezelni képes a jelenlegi problémák legtöbbjét. Ezek figyelembe vételével elkerülhető sok olyan döntés, út, hibás jogszabály, amely nem előreviszi, hanem inkább hátráltatja a megváltozott munkaképességűek munkába állását (gazdaságosan).

Hogyan? Nézzük vázlatosan!

1. A hibás gazdasági megközelítés, átgondolás nélkül alkalmazni kívánt piaci viszonyrendszer, amely ma béklyót rak a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatására, korlátozza, rossz irányba tereli, csapdahelyzetbe kényszeríti azt (pl. a lineáris leegyszerűsítő szemlélet elvárásaival) – és mivel ez könnyen belátható, nem ajánlott tovább fenntartani. Az általunk felvázolt szociális-gazdasági modellek és a probléma belátása, tudatosítása, majd következetes elkerülése segíthetnek kilábalni ebből. A javasolt alternatív modellek pedig érdemes keretet biztosíthatnak egy átgondoltabb rendszer létrehozására.

2. Az újfajta cselekvéssel meg kell, hogy szűnjön a leegyszerűsítő, lineáris szemléletmód, amely csak és kizárólag egyféle kimenetet és egyféle utat igyekszik biztosítani a populáció számtalan igényváltozata számára, ezzel pedig nem kínál széles körben alkalmazható megoldási elveket, gyakorlatot. A hibás gazdasági logika lecserélése és az új, alternatív modellek elfogadása képes kezelni ezt a problémát. A zárványok éppen az ezekből következő hibákat képesek kiküszöbölni.

3. A most különálló területként „definiálódó” szociális és gazdasági szféra átfedésbe kell, hogy kerüljön a lehető legnagyobb területen. Ez egyrészt jelenti a megváltozott gondolkodásmódot mindkét oldalon, egymás igényeinek figyelembe vételét és beépítését saját cselekvésünkbe, másrészt az új paradigmák kettős kontrollját – ami szociálisan jó, annak jónak kell lenni gazdaságilag is, és fordítva, ami gazdaságilag jó, az szociálisan is helyénvaló kell, hogy legyen. A modelljeink alapvetően erre a problémára is kínálnak megoldást, és a zárványok ezen elvárt hatásokat összegzik.

4. A leegyszerűsítő „egyutas” elképzelések helyébe az új rendszerben sokféleképpen elhelyezkedő és variábilis, „zárványszerű” gondolkodásra van szükség, amely figyelembe veszi a megváltozott munkaképességűek heterogenitását, több szempontot tart homlokterében és sokféle gazdasági utat, amely esetükben kívánatos. Eközben képes kezelni, ötvözni a szociális és

gazdasági tartalmakat, amely elengedhetetlen nem csak a humán ökológia, de a gazdaságossági szempontok miatt is.

5. Az előbbivel meg kell szűnnie az egyirányú átjárásnak a gazdasági rendszerből a szociálisba. A munka újradefiniálásával az elsődleges piac mellett egyéb piaci lehetőségeknek (a többi szobának) is elfogadhatóvá és „gazdaságossá” kell válnia. Az egyoldalúan piaci (szinte kizárólag a profitot szem előtt tartó) szempontok helyét tehát fel kell váltania a többféle gazdaság és gazdálkodás együttjárásának, ami nem pusztán a megtűrtségre terjed ki, hanem értékracionális elven egyforma elfogadottságot ismer el. E nélkül az emberi védettség továbbra is csak kritikákat kiváltó kegyelemkenyér maradhat.

6. Az embert csupán gazdasági potenciálként kezelő szemléletet fel kell, hogy váltsa az embert védő, annak prioritást adó gondolkodásmód (homo oeconomicus). Ez szükségképpen új fogalmakat, új definíciókat és új módszereket követel. És következetes kontrollt.

7. Olyan elméleti közös alapra van szükség, amely ötvözi a szociális és gazdasági tartalmakat, adekvát választ adva a politika, gazdaság és szociális szféra kérdéseire is. Az itt leírt elméletek kiindulópontok, alternatívák, alapvetések is lehetnek ehhez.

Az elméletek egyik fontos szerepe, hogy kontrollfunkcióval (is) járjanak. Ha jók, akkor olyanok, mint egy mérővessző, mérce, amelyhez képest meghatározható értékek. Ma is vannak közkézen, sőt részben gyakorlatban is működtetett, tesztelt megoldások, amelyek az elméletekből következő jobb következményeket ígérnek vagy azok irányában hatnak. És mivel írásunknak nem csak a kritika a feladata, szükséges látnunk jó alternatív megoldásokat, amelyek előre mutatnak (legalábbis az elméletekből következően jobban megfelelnek az elvárásoknak).

Milyen most ismert gyakorlatok állnak az elméletekhez közel?

Csoba Judit többféle gyakorlati megoldást idéz²¹³, mint lehetséges megoldást az alsóbb, elesett, esélytelenebb rétegek számára.

Vannak, akik a munka mint fogalom megváltoztatásában látják a megoldást. Pl. Gorz (1983) azt mondja, a bérmunka fogalma helyett állítsuk be a társadalmilag hasznos tevékenység fogalmát. Beck a közösség érdekében végzett „polgári munkáról” beszél. Azonban kérdés, hogyan lehet díjazni, fizetni az ilyen tevékenységeket. Ezeknek a lényege, hogy nem csupán a munka és bér összefüggésében gondolkodunk, hanem a munka és közösségi haszon (akár bér nélkül is) gondolkörében. A gondolat jó, de feltételezi, hogy az élet fenntartásához elegendő jövedelemmel rendelkezik az illető, így bér nélkül is vállalhat munka-hozzájárulást a közösséghez. Kérdés, hogy mennyire feltételezhető a jövőben ez a biztosított ellátás más módon, illetve

²¹³Tisztos munka – lásd irodalomjegyzék

megfelel-e a politikának és a gazdaságnak mindez, ha a mérhető, számolható GDP-hez közben nem járul közvetlenül hozzá.²¹⁴

Javasolt megoldás a társadalmi alapjövedelem is, amely szerint minden ember jogosult egy alapvető jövedelemre. Ez egy egzisztenciát biztosító alapjuttatás, amely újraelosztás révén jut el mindenkire, és amely független a munkától. Megvalósulásához erős gazdaság kell. Az érdekessége, hogy ma minden feltétel jelen lenne ehhez: technikai haladás, erős gazdaság stb. A teóriával kapcsolatban ugyanakkor számtalan ellenérv látott napvilágot. Leginkább azért, mert nem serkent a munka világában való bennmaradásra.

A kettős jövedelem is megfogalmazódott, és jobb megoldásnak is tűnik. Ebben a munka nélküli alapjövedelem helyett, valamilyen – egyéb, társadalom számára hasznos tevékenység pl. – foglalkoztatáson keresztül (tehát nem feltétlenül tipikus bér munka, de akár az is lehet), a szociális és redistribúciós ellátások mellett, tulajdonképpen hozzájárul termelésével, hasznos tevékenységével is az érintett a saját ellátásához. Nem csak ellátást kap, hanem az ellátás mellett valamilyen foglalkoztatási tevékenységet (fontos, hogy hasznos legyen, akár tényleges munka) is végez. Ez a keresőtevékenységgel kombinált egyéb (alap)jövedelem gondolata. Ebben mindenki, aki csak kis mértékben is, de hozzá tud járulni a gazdaság összteljesítményéhez, a közös haszonhoz, részt tud venni. A jövedelem a munka és szociális ellátások együtteséből tevődik össze – akinél erre szükség van. Ez a rendszer vegyíti a profitorientált és szükséglet-kielégítés miatt végzett cselekvést a közösségi és részben öngondoskodó tevékenységekkel.

Némileg hasonló megfontolás vezetett bennünket (Szent Lázár Alapítvány), amikor a szociális foglalkoztatást betű szerint kezdtük értelmezni az intézményeinkben. A szociális jövedelmük kapcsán a klienseink szociális „alapellátást” kapnak, és mellette ténylegesen dolgoznak, amivel GDP-t termelnek, és a kettőből származik a jövedelmük – ami így együtt akár „tisztes” összeg is lehet. Abban az esetben viszont, ha a szociális foglalkoztatás csak kvázi-munkát ad, vagyis a GDP-hez nem járul hozzá, mindez csorbát szenved. A rendszer másik lehetséges megvalósulása azon az elven alapul, ami a szocialista világban az otthoni (háztáji) gazdálkodást (is) jelentette, illetőleg a közösség számára értékes. A kritikus pont ebben a megoldásban, hogy olyan közösségi cselekvések is beleférnek, elfogadhatóak lehetnek, amelyek nem gazdasági tevékenységek. Ezzel pedig némileg ellentmond a megoldás a könyvben korábban megfogalmazottaknak. Az általunk értelmezett és gyakorolt rendszerben annyival szigorúbb a kettős jövedelem elve, hogy nem tesz engedményt a közösségi kvázi-munkák felé, amely időnként komoly kibúvó lehet ahhoz, hogy gazdasági értéket nem teremtő tevékenységek szülessenek (ma erre számtalan példa van). Az általunk fenntartott kettős jövedelmi rendszerben a cél mindenképpen a „rendes munka”.

²¹⁴Közvetetten mindenképpen hozzájárul.

Méréseink és megfigyeléseink is igazolni látszanak, hogy az elégedettség érzése nem attól függ feltétlenül, hogy milyen szinten hagyja kibontakozni az embereket a munkájuk, mivel azt tapasztaltuk, hogy az érintettek nagy része nem is akar kibontakozni (sokuk nem is tudja, mit jelent ez pontosan!). Úgy tűnik, az hoz kielégülést nekik, hogy egyáltalán komolyan veszik őket, hogy törődnek velük; ami felvillanyozza őket, és komoly termelésre ösztönöz. Nekik néha ez maga az integráció.

De ilyen ajánlás a szociális gazdaság is. Ez ama régi/új modell, amelyet talán a legtöbben ajánlanak, és mi is jó iránynak látjuk – némi pontosítással. Ebben a modellben a gazdaság nem elkülönült, önmagáért való alrendszer, hanem beágyazódik az egymással összefüggő tevékenységi és viszonyrendszerekbe.²¹⁵ Bár a szociális gazdaság fogalmát elég nehéz pontosan körülírni (véleményem szerint), az egyik lehetséges megközelítés szerint olyan tevékenységek végzése, amelyekben nem szigorúan érvényesül a profitelvárás, de esetlegesen érvényesül a gazdasági teljesítmény elvárása. Így lehetséges, hogy a bérek is alacsonyabbak, azonban a dolgozók mégiscsak integrált helyzetben vannak (Ughetto, 2002). Ez az elv megkérdőjelezi a haszon mindenek-felettségét, és a társadalmi érdekeket, értékeket melléjük rendeli vagy velük szembe helyezi (inkább melléjük!).

Polányi Károly tanulmánya alapján Csoba Judit szerkesztett egy könnyen áttekinthető táblázatot²¹⁶, amely megmutatja a két gazdaság közötti alapvető különbségeket. És mivel ez tűnik a legalkalmasabb elvnek (ha mondhatunk egyáltalán ilyet), ezek a részletek közlésre érdemesek és fontosak.

5. táblázat – A szubsztantív és a formális gazdaság összehasonlítása

	Szubsztantív gazdaság	Formális gazdaság
Gazdaság célja	Szükségletek kielégítése, a gazdaság nem öncél	A gazdaság növekedése
Munka motivációja	Sokféle ösztönző, motívum és cél	Csak a haszon és növekedés
Munka funkciója	A munka természetes létezési mód	A munka eszköz, ill. cél
Munka jellege	Elsődlegesen társadalmi tartalma van	A gazdasági tartalom kerül előtérbe
A gazdasági tevékenység függetlensége	Nem önállósodott, a társadalmi viszonyokkal átszövődik	Önálló rendszer, önállóan működik
Termelő-fogyasztó szerepek	Termelő és fogyasztó is egyben	Elválnak a szerepek

²¹⁵Polányi szubsztantív gazdaság fogalma szerint. Ezen azt érti, hogy nem különül el olyan módon, mint ahogy ma a bér munka elkülönül az életvilág egyéb területeitől (hanem inkább beágyazódik, beágyazott). Beágyazott a közösségi létbe, az életvilágba, nem elidegenítő. Nem ez élettől vesz el, hanem azt szolgálja.

²¹⁶Szociális gazdaság kézikönyv, p. 16. – lásd irodalomjegyzék

Haszonelvűség	A számolás és méltányosság érzése jellemző	A számító gondolkodás és a nyereség számszerűsítése jellemző
Érdekrendszerek	Közösségi érdekek kerülnek előtérbe	Egyéni érdekek dominálnak
Szolidaritás foka	A közösség felelősségvállalása az egyénért	Növekvő individualizmus

Forrás: A szociális gazdaság kézikönyve, 16. oldal

A haszon és a nyereség előtt ennek a gazdasági tevékenységnek szociális, közösségi, integráló céljai (is) vannak. Castel szerint félúton van mindez a munka és segélyezés között. Én inkább azt mondanám – alapul véve az általunk levezetett elveket –, a kettőt ötvözi, mindkettőből magába integrálva a lényegét, a „használhatót”. A táblázat szerint a szociális gazdaságban is jelen lehet számos olyan feladat, amely inkább társadalmi integrációt szolgál, a társadalmi szerepekben a szerepkészlet bővülése felé hat, kapcsolatokat erősít, minthogy gazdasági logikával bírna.²¹⁷ A táblázat által ajánlott és az általam javasolt elméleti keretek között némi eltérést diagnosztizálhatunk, ami a következőkben nyilvánul meg:

Frey Mária szerint²¹⁸ e gazdálkodási formák lokális szinten működnek a köz- és piaci szektor között, kielégítetlenül hagyott helyi szükségletekre reagálnak, céljuk, hogy idővel önfinanszírozóvá váljanak stb.

Az én felfogásom ebben szigorúbb. Vegyük sorra, miért! A javasolt modelljeim bármelyikét is vesszük alapul, jól látható a különbség az előbb felsorolt elvek és az általam preferált között. Mivel elméletemben a szociális gazdaság helye magától értetődő a formális gazdaság keretein belül is, ráadásul egyik alapja éppen a piac mindenkori jelenléte, nem szűkíthető le lokális szintre. Saját modellkísérletünk is bizonyítja (lásd klaszteres foglalkoztatás később), hogy megyei és regionális szinten is működtethető, sőt elméletileg minden gond nélkül országosan is megvalósítható standardokat lehet lefektetni (modellkísérleteink után ezt meg is kívánjuk tenni). Alapja pedig egyáltalán nem lokális szükséglet, hanem nagyon is országos piaci, sőt van rá példa, hogy nemzetközi piaci. Főlegesen szűkítő a lokális behatárolás. Az általam ajánlott forma inkább egy gazdálkodási keret, módszer, amely csak módszertanilag határoz meg. Egyéb tekintetben valóságos gazdálkodást folytat, és az elsődleges gazdaságra jellemző piaci elveken kalkulál és pozicionálja magát. Lehet természetesen helyi szükségletekre reagáló

²¹⁷Mindez az archaikus társadalmakban sokszor megfigyelt jelleg. Ezek a társadalmak sok látszólag egyáltalán nem racionális, semmi hasznot nem hajtó tevékenységet végeznek – legalábbis haszonelvű megközelítésből nézve. A teljes életterbe beépülve végzik munkáikat is, amelyben szintén keveredhet a „hasznos és nem hasznos” jelleg.

²¹⁸Szociális gazdaság kézikönyv, 23. oldal – lásd irodalomjegyzék

is a szociális gazdaság (hiszen az egyik lényeg éppen a sokszínűség), de ez nem jellemzője, hanem csak egy alternatívája a működésnek.

Másodszor, a táblázatban a két oszlop tartalmilag inkább egymással szemben, egymás ellenében határozódik meg. Mintha a másik ellenpontjaként igyekezne az egyik pozicionálni magát a másik ellenében. Az általam ajánlott rendszerben azonban a szimbiózis, a két fél egymásban és egymás mellett, egymást kiegészítő meghatározása fogalmazódik meg. A célok és elvek minden tekintetben veszik figyelembe a másik fél érdekeit is, amikor szociális jellegű foglalkoztatást határoznak meg. A logika alapja a konszenzus az a megoldás, amelyik legjobban kifejezi mindkét fél érdekeit. Egy sajátos ötvözete ez a szubsztantív és formális gazdaságnak.

És harmadszor, nem lehet generális cél, hogy idővel önfinanszírozóvá váljon. Bár remek lehetőségnek tűnik, és alternatív célként fogalmazódhat meg több esetben (alapítványunknak is van erre kitalált modellprogramja), általánosan megfogalmazott célként ezt kitűzni az egész szociális gazdaság elé hibás következtetésekhez és teljesíthetetlen elvárásokhoz, fölösleges teljesítménykényszerhez vezet. Ma részben ennek issza a levét a szféra. Az elméletekből, az ismérvekből és a napi gyakorlatból tudjuk, hogy erre nem feltétlenül alkalmas mindenki ebben a populációban. Ez redukcionizmus, amely aligha feleltethető meg a valóságnak. Ismét ki kell mondanom, szinte biztosan kijelenthető, hogy egy nem kis réteg mindig marad a foglalkoztatottak között, aki csak támogatással és nagymérvű szociális segítséggel képes csak dolgozni – sőt olyan is, aki erre nem is képes igazán. A hivatkozott elképzelés nem számol a nagyfokú heterogenitással a populációban a munkaképesség és a piaci szempontok talaján. Tudomásul kell venni, hogy a skála egyik végpontján azok kapnak helyet, akik soha nem tudnak a szociálisból kitörni, esetleg csak részben integrálhatóak a piacon, miközben a másik végén ténylegesen találunk egy réteget, akik nagymértékben kivezethetők a versenyszférába.

Az ajánlott szociális gazdasági logikám két alapaxiómája tehát:

1. Nem siklatjuk ki a szociális foglalkoztatást a piacgazdaság alapvető működési logikájának rosszul értelmezett adaptációjával, hanem helyesen alkalmazva a szférában ezen elveket, együtt alkalmazzuk a gazdaság szabályait a szociális tartalmakkal, amennyire lehetséges. (Ez a gazdasági oldal felőli megfeleltetés.)

2. Eközben nem szűkítjük le a szociális oldallal feleslegesen a lehetőségeket. A szociális tartalmakban nem akadályt, hanem lehetőséget fedezünk fel, amelynek a gazdasági elvekhez való hozzáadásával új ötvözet jön létre. (Ez a szociális oldal felőli megfeleltetés.)

A legfontosabb kritérium az elméletünkben éppen az, hogy nem engedi meg a piac hiányát, mindenképpen abban is gondolkodik. Nem enged meg közösségfejlesztő foglalkozásokat a munkavégzés területén, hanem alapve-

tően igényli a gazdaságossági, értékteremtő cselekvést²¹⁹. Vagyis aki foglalkoztatva van, az nem végezhet kvázi-munkát, gazdasági értéket nem teremtő tevékenységet (akármilyen szép és fejlesztő is az más irányokból nézve), hanem valóságosan dolgozik. Ez az ötvözet lényege, mert ettől ötvözet (az ötvözetek lényege a komponensek vegyülése²²⁰ az egyszerű keveredés helyett, mivel ettől válik új minőségé).

Úgy vélem, nem szabad olyan önkorlátozó megállapításokat tennünk, amely gyengíti egyik vagy másik oldalt. A feladat és a lehetőség éppen az ellenkezőjében van: mindkét fél a tőle telhető legtöbbet adja bele, hogy az új ötvözet a legtöbbet hozhassa ki magából. Bármilyen, nem ebbe az irányba tett lépés, elképzelés gyengítheti az eredményességet, és kérdéses, hogy a döntéshozók számára mennyiben elfogadható.²²¹

Ez áll legközelebb ahhoz a logikához, amely az elméleti levezetéséből következik, ez fedi legnagyobb mértékben azokat az összetevőket, amelyek megfelelnek a versenytől elidegenedett, de dolgozni akaró, a szociális összetevőket a gazdaságiba emelő (vagy inkább egy új szférában ötvöző), a megváltozott munkaképességűek heterogenitását leginkább figyelembe vevő, illetőleg nem csak gazdaságilag definiált rendszerhez. Ebben mindenkinek van helye a munkaerőpiacon, illetőleg az elsődleges (formális) gazdasági szegmens mellé vagy inkább (részben) abba integrálódva, megfelelő prioritással jelenik meg a szociális gazdaság is mint termelő szegmentum (és itt a termelőn van a hangsúly). Fontos, hogy az értelmezésben a szociális gazdaságban a tevékenység nem lehet „csak” öncél, továbbra is gazdasági tevékenységként kell értelmezni, csak a feltételrendszer más (részben)²²².

Gyakorlatilag ez az az út, amelyet a legjobbnak látok. Azért, mert ez ötvözi leginkább azokat az érdekeket, amelyek a két fél részéről (szociális és gazdasági) felmerülnek. Az általam ajánlott szociális gazdaság szinte minden eleme alátámasztja, erősíti az elméleti levezetéseimet, következik abból, feloldja a mai problémákat, megoldásokat kínál mindkét fél számára, miközben nem ront tovább a gazdaság és szociális szféra helyzetén. Abban az értelemben az előzőeknél szigorúbb, hogy mindenki, kivéve, aki már teljesen munkaképtelen, piaci tevékenységet végez benne, ilyen értelemben nem számol az egyéb „közösségi” szükségletekkel, azokat más közösségi ellátásokra

²¹⁹Ismét meg kell említenünk, hogy a szocioterápiás foglalkoztatás ebben kivételt képez.

²²⁰Valóságos kémiai vegyületek jönnek létre, új kötések, kémiai kapcsolatok, miközben a keverékek esetén ez nem igaz. Keverékek esetén minden anyag megtartja eredeti kötéseit, csupán elkeveredik a két minőség.

²²¹Felmentést kell adni a szerzőnek (Frey Máriának) az ilyen megállapítások bírálatakor, hiszen a szociális gazdaságot nehéz jól leírni, mivel ezer színe van, és nagyon nehezen fogalmazódnak meg általános elvek vele kapcsolatban. Valójában nem is teljesen tisztázott a mai napig, mi tartozik ide és mi nem, miről általánosíthatunk, és mit kell egyedi esetnek tekinteni.

²²²Ahogy Castel mondja, félutas gazdaság.

bízza.²²³ Benne mindenki dolgozik, de nincs feltétlenül versenyhelyzetben (azonban lehet ott is, annak ellenére, hogy csökkent munkaképességű). Mindenki hozzájárul a termeléshez, enyhítve az ellátórendszer terheit²²⁴, emelve az állam bevételeit.

Rendszerszinten pozitívuma lehet még, hogy a rendszer helyes működése esetén, és ha megvalósul a szociális és gazdasági szféra nagybani átfedése, opcionálisan elképzelhető, hogy nem feltétlenül a munkanélküliségbe esnek ki az emberek, hanem esetleg „egy másik gazdaságba” (egy másik szobába), ezzel pedig a munkától való elidegenedés, eltávolodás lényegesen csökkenthető.

A rendszeren belül sokféle rehabilitációs zárványnak lehet helye, amely újra felkészítés, átképzés, rehabilitáció, különféle programok és munkalehetőségeken és más eszközrendszereken, esetleg ezek kombinációin alapul, és amely arra tesz kísérletet, hogy akit csak lehet, visszajuttasson az elsődleges gazdaságba. Azonban fontos, hogy ezt nem tekinti elsődleges célnak, hanem csak alternatívának, és nem is igyekszik objektívebben pontosított kritériumok nélkül alkalmazni (azokkal viszont és azokra, akik ezeknek megfelelnek, igen).

A rehabilitáció nem válik el a gazdaságtól, a munkától. Amikor a rendszer ebben a minőségben funkcionál, nem a gazdaságból kiesettek tárolójaként üzemel, hanem vagy „regenerációs részlegként”, amely tevékenységet úgy végez, hogy közben az érintettek nem hagyták el a gazdasági szférát, vagy alternatív munkahelyként (a százfős szoba alternatívájaként, minden zárvány egy-egy alternatív szoba).

Ezzel az átjárás kétirányúvá válik a rendszerek között. A két gazdasági forma ebben a rendszerben szimbiózisban él, egymást kiegészítve, erősítve működik. Érvényesülnek a gazdasági érdekek, de érvényesülnek a szociálisak is. Helyes használat mellett lassan háttérbe szorulhatna a finanszírozásban a maradványjelleg (ami marad a gazdaságban, az mehet ide), mivel fel-futási idő után termelőerővé válhatna a szektor is, nem csupán a felélésben jeleskedne (sok előítéletet kiváltva, gyakran jogosan).²²⁵

²²³Talán annyiban érdemes finomítani, hogy nem nem számol, hiszen elvi lehetőséget ad arra, hogy nem piaci tevékenységek is jelen legyenek. Csupán arról van szó, hogy a jelen tanulmány populációjának foglalkoztatási gondjainak megoldása közepette ezzel itt nem számolunk, nem fejtjük ki.

²²⁴Számításaim szerint a szociális foglalkoztatásnak a mostani költségei kb. 50%-kal csökkenthetők lennének helyes gazdálkodással. A jelenlegi rendszer ennek ellenére hat.

²²⁵Modellkísérleteink alapján úgy számítom, hogy a jelenlegi 207 intézményi foglalkoztató pl., amely most évi ötmilliárdból működik foglalkoztatóként, néhány éven belül ezekkel az elvekkel és minimális állami támogatottsággal a munkák szerzése terén az ötmilliárd forintnak nem csupán (f)elhasználója, hanem gazdasági befektetése lenne. Ha befektetésként kezelnénk ezt az összeget, egy-két év alatt legalább ugyanennyit hozhatna az államkasszába. Szerény számítások szerint is az első két év alatt a kétmilliárd forintos bevétel elérhető. Ha pedig államilag támogatjuk (jogszabályokkal, megfelelő pályáztatási rendszerrel, szakmailag is korrekt ellenőrzésekkel és követelményekkel, nem is beszélve pl. a közbeszerzéseket vagy egyéb lehetőségeket a munkák megszerzésére), egy öngeneráló rendszerre válhatna, amely akár nagyobbrészt önfinanszírozóvá válik. A többletbevételek új munkahelyek létrehozását eredményezhetnék, amivel önmagát kezdené – részben – továbbépíteni a rendszer. Azonban sajnos ma ennek nincsenek

Ma a nappali ellátásra épülő szociális foglalkoztatás tud a legközelebb kerülni ehhez a modellhez, és részben az akkreditált foglalkoztatás, de csak amennyiben ténylegesen igyekszik a munkáit piacosítani, és egyéb, itt leírt elveket összehangolni – és ezt érdemben, hatékonyan is teszi, amit ajánlhatónak tartunk. De az integrált munkák és a védett munkahelyek is könnyen lehetnek zárványai egy ilyen rendszernek, ha az elméletet magukévá teszik.

Ezek esetén a kliensek integráltan élnek lakókörnyezetükben, nappal munkát végeznek, mellé védett környezetben a személyes igényeikhez mért szociális tartalmakat kapnak (helyesen gyakorolják az adott foglalkoztatást). És ha van rá esély, felmerülhet velük kapcsolatban a versenyszférába való visszajutás lehetősége, illetve az integrált munkavégzés valamilyen formája.

Mindezek megvalósításához azonban döntéshozói szándék szükséges. Nem lehetséges csak alulról jövő kezdeményezésként megváltoztatni a helyzetet. Ma talán ebben látom a legnagyobb akadályt. Ezzel együtt vagy éppen ezért a szociális és gazdasági rendszer ma még sok esetben nem volt képes követni a szociális gazdasággá válás elveit, mivel ehhez arra lenne szükség, hogy ez előbbi értelemben szociálissá és gazdaságivá váljanak (mindkét részben érdekeltté és képessé arra, hogy együtt gondolkodjanak a közös érdekek mentén) az érintett döntéshozók, aktorok, intézmények, munkahelyek. Ezt sokan még nem tudták megtenni, vagy nem is akarták, kísérletet sem tettek rá. Sajnos az állami ösztönzés²²⁶ néha éppen ellene hat annak, hogy ez a rendszer kialakuljon. Sem a jogszabályok, sem a szaktárcák és azok háttérszervezetei sem az ellenőrzések nem törekszenek rá cselekvésükben, hogy a szociális szektor szociális gazdasággá is váljon. Bár jó kezdeményezéseket és jó csapásokat láthatunk, ezek sem nem koherensek, sem nem következetesek sokszor. Ennek következtében pl. a lendületes 2006-os szociális intézményi foglalkoztatás (új formájának) indulása után jelenleg nem lehet eldönteni, hogy a szektor átalakítása, következetesebb rendezése vagy visszafejlesztése zajlik. Az itt jelenleg látható folyamatok jól mutatják a gazdaságilag rosszul értelmezett és ezáltal helytelenül adoptált, félreértett és következetlenül, koherencia nélkül (ad hoc) tett lépések alkalmazásának veszélyeit (anatómiai lóként alkalmazható több eleme) – elméleteinkben éppen ezek hibás voltára hívtuk fel a figyelmet.

Hogy végül a sokféleképpen leírt logika könnyen klasszifikálható legyen, segítve minden szinten az elvek és gyakorlatok koherenssé válását, röviden nézzük meg (újra), milyen általánosítható elvek kell, hogy megjelenjenek

meg a szükséges feltételei. Döntéshozói és szakmapolitikai szinten valamiért ezek az elvek még mindig kvázi elutasításra találnak (ha nem is manifeszt, de látens módon biztosan).

²²⁶Nemhogy nem tesznek különbséget a hatékonyabban ebben az irányban működő és szinte semmilyen munkát nem végző szervezetek között, de a finanszírozás pályázati átalakításával egy teljesen gazdaság ellen ható diszkrimináció is kimutatható a fenntartók között, ami semmilyen objektív érveléssel nem igazolható, és ami csak tovább rontja a helyzetet.

egy foglalkoztatásban ahhoz, hogy az itt leírtak szerint termelő szociális gazdasági ágenssé váljon.

Összefoglalásul – Ismérvek, amelyek megvalósulásával hatékony rendszer jöhet létre

Gazdasági összetevők

1. Minden rehabilitációs-gazdasági cselekvését piaci környezetre (is) vonatkoztatja (nem vonatkoztat el semmikor a piactól – ha már csinálunk valamit, csináljuk értelmesen, bevételért is). A következő képlet igaz rá: *ha rehabilitáció, akkor munka, ha munka, akkor mindenképpen piachoz kötött, abban pozícionált.*²²⁷

2. Munkavégzési elveit is a termékekre, szolgáltatásokra vonatkozólag (minőség, határidők, mennyiségi elvárások stb.) állapítja meg, nem tekintve el eközben a rehabilitációs céloktól.

3. Humánerőforrás-gazdálkodását nem a versenyszférában megszokott „győzzön a jobb!” logikával folytatja, hanem figyelembe veszi a munkavégzési hátrányokat és egyediségeket. Bár végezhet – ha erre lehetősége van – bizonyos szelekciót (pl. a gondozottak felvétele esetén válogathat bizonyos szempontok szerint, de mindenképpen korlátozott mértékben!), a nyereségsége és profitérdekeltsége nem lehet domináns tényező.

4. Célja nem csak a megélhetés (esetleg profit), hanem a humánerőforrás fejlesztése, megtartása, gondozása. A kettő egyszerre fontos, nem tesz különbséget. Nem dönt kizárólagosan gazdasági szempontok szerint.

5. Önmagát egyszerre tekinti gazdasági és szociális szereplőnek, egyenlőséget téve a két feladat között.

6. Kompetenciáit az előző pontok szerint mindkét irányban egyaránt fejleszti.

Szociális összetevők

1. A gazdasági oldal mellé rendeli sajátos tartalmát, amely által a munkavégzés a következő képlettel fejezhető ki:

ha rehabilitáció, akkor munka, ha munka, akkor mindenképpen piachoz kötött, abban pozícionált+hozzárendelve a védettséget, védett környezetet, amely komoly rehabilitáló hatással bír.

2. Nem tartja fontosabbnak a szociális tartalmat a gazdaságinál, egyformán fontos és integráló tényezőként bánt mindkettővel. Mindent e kettős cél betöltése érdekében végez.

²²⁷ Kevés kivétel megengedhető, mivel a legsúlyosabb esetek között elképzelhetőek csoportok, amelyek semmilyen piacképes tevékenységre nem képesek. De a tapasztalatunk azt mutatja, hogy jól érdemes átgondolni, hogyan teszünk kivételt. Németországi tanulmányutunk alkalmával láttunk középsúlyos fogyatékosokat félautomata ipari gépeken élesben dolgozni minden gond nélkül, akiket mi már könnyen munkaképteleneknek bélyegeztünk volna. Azonban ennek ellenére kivételek lehetségesek.

3. A megváltozott munkaképességűek rehabilitációját nem elszeparált környezetben végzi, hanem gazdasági háttérrel, egész környezete funkcióhoz és célcsoporthoz (annak sajátosságaihoz) szabott. (Ebbe belefér az intézményi foglalkoztatás is természetes módon, de csak, ha a gazdasági elvek is megjelennek – ahogy több jó példát is ismerünk ezzel kapcsolatban!)

4. Nem tekinti egyedüli lehetőségnek a versenyszférába való visszajuttatást (de alternatívának igen), mivel a leegyszerűsítő, „mindenkit vissza a versenyszférába” elvet logikai és elvi alapon nem fogadja el, helyette az érintettek fogyatékosága, munka- és életlehetőségeinek heterogenitását és kompetenciáit szem előtt tartva tűz ki reális célokat.

5. Az előbbi munkája kapcsán – mivel egyszerre – gazdasági és szociális környezetben és tartalomban (csoportra és egyénre szabva) gondolkodik, e kettős háttérrel, kettős logikával, ötvözetyszerű zárványokként működteti rehabilitációs foglalkoztatását.

Ideológiai összetevők

1. A liberális elveket nem fogadja el vegytisztán és főleg nem egyedüli gazdasági és humánerőforrás-szabályzóként, helyette a szociális gazdaságokra jellemző közösségi és beágyazottsági elveket tesz magáévá.

2. A humán ökológiai szemléletet magáévá téve védi az embert mint elidegeníthetetlen, utánozhatatlan értéket. Nem szűkíti le gondolkodását a liberális, munkaegységben mérő megközelítésre, klienseit ezáltal a maguk komplexitásában kezeli, de ugyanakkor nem menti fel őket a cselekvés, aktivitás szükségessége alól, nem teszi őket csak passzív ellátásban részesülő, függő helyzetű klienssé – esetleg áldozattá.

Egy lehetséges modell (Duma Konstantin)

A klaszteres foglalkoztatási modell 2008-ban kezdett önálló státuszú elképzeléssé válni. Indulásának oka, hogy a jogilag egyre inkább munkaként definiált, illetőleg elvárásként is a tényleges munkapiaci részvételt előíró szabályozás egy olyan szférát talált a szociális rendszerben (jelesül itt a szociális intézményi foglalkoztatásról beszélünk), amely az új elvekre nem igazán volt felkészülve. Hiába működött már jóval korábban a célszervezeti foglalkoztatás, ennek tevékenysége, kompetenciái inkább külső munkaadókhoz kötődtek, sem szakemberek, sem kompetenciák, sem szaktudás stb. formájában nem kapcsolódtak elég mélyen az intézményekhez. Ennek következtében az új típusú intézményi foglalkoztatás megjelenésével (2006) vagy nem tudott gyökeret verni a „rendes” munkatípusú foglalkoztatás az intézményekben, vagy csak olyan helyeken, ahol – érzékelve a változások irányát, tendenciáit és követelményeit – erre fogadóképes ellátói gárda volt, vagy a fenntartók a fenti hiányok felismerése miatt ilyeneket alkalmaztak. Így az intézmények jelentős része jelenleg nem végez valódi piachoz kötődő és termelést is (bevételt) jelentő tevékenységet.

A helyzet elemzése kapcsán kiviláglott, hogy a hiba az intézményi, ellátói kompetenciák körül csoportosul. Az intézmények többsége ugyanis egyszerűen nincs felkészülve arra, hogy ellátottjait piaci alapokon (is) foglalkoztassa. Még a részfelkészültséggel rendelkezők egy része sem számol igazán olyan alapvető piaci elvekkel, mint a „haszon”, bevétel-kiadás egyenleg stb. Sok helyütt láttunk példát arra, hogy a plusz bevétel termelése egyszerűen nem kapcsolódott még olyan foglalkoztatók tevékenységéhez sem, akik pedig erre képesek lettek volna. Ráadásul nem egyszer ezzel a mentalitással az intézmények olyan más intézményeknek okoztak nehézségeket, akik pedig a piaci árak felé orientálódtak volna („egyenlő munkáért egyenlő bér” elve), mivel a „semmiért” munkát elvállaló intézmény rontotta a többiek piaci esélyeit. A problémák többsége azonban mégis piaci részvételt biztosító, azonban nagyjából hiányzó kompetenciákhoz kötődött.

Ezt látva támadt az ötletünk, hogy e hiányokat központilag biztosítva olyan modellt hozhatunk létre, amelyben a munkapiaci hátrányokat részben kompenzálni lehet. Így a rehabilitációs foglalkoztatás célja is megvalósul, illetőleg az ebből keletkező bevételek szintén a foglalkoztatókat és tevékenységüket erősíthetik. Mindeközben az önmagában gyenge és piaci helyzetüket tekintve alig életképes foglalkoztatók együttes hatás kifejtésére képesek, amivel akár komoly piaci szereplőkké is válhatnak.

A modell lényege, hogy viszonylag egymáshoz közel lévő intézmények közül egy megfelelő kapcsolatokkal, munkákkal, kompetenciákkal rendelkező intézmény betanítással, logisztikával, külső kapcsolatokkal látja el az ezzel nem rendelkező társintézményeket.

E modellkísérlet jelenleg is folyik – immár két éve – Békés megyében, amelynek a tapasztalatait és az elveit kívánjuk röviden közzé tenni mint lehetséges modellt, amely a korábban felvázolt gazdasági-szociális elveket igyekszik nem csak ötvözni, de ki is terjeszteni. Ezzel ideológiai és gyakorlati változások előmozdítására is kísérletet tesz.

A lényegét ekképpen foglalhatjuk össze előzetesen:

1. Pótolja az intézményi foglalkoztatásban jelenleg sok helyütt meglévő kompetenciahiányokat (reklám, marketing, tárgyalási és üzletszerzési kompetenciák, logisztika stb.).

2. Minden esetben piaci munkavégzésbe vonja be az érintetteket.

3. A piaci elvek miatt egyéb összetevők is megjelennek a foglalkoztatásban: határidők, minőségi és mennyiségi kérdések, felelősség, munkavégzési fegyelem kérdései stb.

4. Gyenge egyedi intézményekből akár komoly piaci tényezővé lépő intézményrendszert épít.

5. Magának vallja az „egyenlő munkáért egyenlő bért” elvet, így az intézmények komoly bevételekre tehetnek szert.

6. Az intézmények összefogásával egyúttal képzis is az intézményekben dolgozókat az új elvek elsajátítására.

7. Nem igényli a munkatársak előzetes átképzését, cseréjét, rövid ideológiai és munkafegyelmi, minőségi-mennyiségi megértés mellett is működik.

8. Az összefogás és az „egyenlő munkáért egyenlő bér” elve miatt a piacon az intézmények nem egymással versengenek a munkákért, hanem a piac egyéb szereplőivel.

9. A tagintézmények lehetőségeit és kapcsolati rendszereit együtt látja (koordinálja) – ebből kifolyólag a munkákat és kapcsolatokat többféleképpen és többek érdekében képes kamatoztatni.

10. A bevételei miatt képes fejlődőképes rendszert létrehozni, ezzel gazdasági szereplővé is válik a szociális mellett.

11. Minden tekintetben megfelel az elméletekben lefektetett elvárásoknak.

A fogalmak tisztázása

Mindenekelőtt szeretném meghatározni a klaszter szó fogalmát, annak érdekében, hogy egyszerűbb legyen a későbbiek megértése. „A klaszter az angol *cluster* szó magyar fonetikus megfelelője. Olyan aktorok gazdasági hálózata, amelyek ugyanabban az ágazatban (előállítók, szállítók, kutatók, szolgáltatók) dolgoznak, illetve azonos ágazatokat fognak össze (pl. kereskedelmi és iparkamarák).”²²⁸

²²⁸ <http://hu.wikipedia.org/wiki/Klaszter>

Hasonlóképpen határozza meg Michael E. Porter: „A klaszter földrajzilag egymáshoz közel elhelyezkedő vállalatok és kapcsolódó intézmények meghatározott gazdasági területen együttműködő csoportja, amelyeket hasonlóságuk és egymást kiegészítő mivoltuk köt össze.”²²⁹ Egy másik meghatározás abból a szempontból világítja meg, hogy mi nem nevezhető klaszternek: „Nem vállalkozási forma, nem jogi személy, nem kamara, nem érdekképviselő, nem szakszervezet, nem konzorcium. Egy olyan pszeudo-szerveződés, amely a hivatalos definíció szerint: „...olyan horizontálisan vagy vertikálisan kapcsolódó, önálló jogi személyiségű cégek integrációja, amelyek a kapcsolódó társadalmi intézményekkel együtt, ugyanabban az ágazatban dolgoznak. Regionálisan közel állnak egymáshoz, piaci versenyzők és együttműködők, összeköti őket a hosszú távú üzleti dinamika, az innováció, a közösen racionalizált tevékenységek költségcsökkentő és hatékonyságot növelő üzletvitele...”²³⁰

Az eddigi tapasztalatok szerint a klaszterek továbbra is biztosítanak minden előnyt, amely a gazdasági szereplőre eddig jellemzők voltak, és nem csak a termelékenység javításához járulnak hozzá. Mellette előnyösek az emberi erőforrás, illetve az információ- és a tudásáramlás szempontjából is, mind a földrajzi, mind a tevékenységi terület szempontjából versenyelőnyné válhat a csatlakozás egy ilyen rendszerhez. Ez a típusú szerveződés elsősorban a kisebb és közepes vállalkozások piaci jövője szempontjából előnyös. Általában az érintettek (elsősorban hazai körülményekre gondolok) önállóan, egy európai piaci versenyhez, valamint a technológiai, műszaki és termékfejlesztésekhez kevés tőkével rendelkeznek. Innováció nélkül viszont igen nehéz a jövőben megmaradni. Így minden olyan kezdeményezés, ami az elkülönülő kis vállalkozásokat vagy jelen esetben az önmagában gyenge intézményeket célirányosan integrálja (miközben meghagyja azok arculatát, de szervezésével a tagvállalkozásainak többletjövedelmet tud hozni), igen hasznos eszköz lehet az új kihívásokkal szemben – ahol ráadásul a globalizálódó folyamatok eredményeképpen egy kisvállalkozásra igen szomorú sors is várhat.

A klaszterforma a gazdasági szereplők között már sok éve sikeresen működik. A szociális szférában is vannak próbálkozások klaszter létrehozására, konkrét példa egy 2006-ban alakult szervezet, amelynek célja: „a szociális ellátásban rászorult emberek megfelelő szintű ellátása. Részt vállalnak benne az intézmények, az intézményeket fenntartó önkormányzatok, egyházak, különböző módszertani, illetve egészségügyi intézmények, illetve az intézményi ellátásban közreműködő beszállítók is. Fontos, hogy a szociális ellátásban résztvevők között – elkötelezettségük és érdekazonosságuk okán – folyamatos párbeszéd alakuljon ki, amelynek színtere lehet a Szociális Klaszter. A Szociális Klaszter – az adott társadalmi-gazdasági szituációhoz

²²⁹ www.autóipari-klaszter.hu

²³⁰ OECD-LEED, Enterprise DG, Regional Clusters in Europe alapján. Forrás: www.alek.hu

illeszkedve – többféle tevékenységet végezhet, így például foglalkozni kívánunk: A szociális ellátás területén folyó szakmai történésekkel, új, szakmai eljárások, módszerek megismerésével, terjesztésével, a szociális szakmát illető nemzetközi kitekintéssel, a szociális ellátáshoz kapcsolódó más ágazatokkal (pl. egészségügy, munkaügy stb.) történő eseti és rendszerbe illesztett együttműködéssel, a klasztertagoknak nyújtott szolgáltatások színvonalának emelésével.”²³¹

Az általunk létrehozott klaszter a szociális foglalkoztatást célozta meg, ahol az intézmények piacra lépve, a versenyszféra kihívásainak eleget téve komoly bevételeket, ha lehet, profitot kívánnak előállítani. Ezt a célt az intézmény által foglalkoztatott ellátottakkal szándékoznak megvalósítani, minél magasabb határfokon. A klaszterek szociális szférában való elterjedéséhez nagyban hozzájárulhat, hogy az intézményi vagy ehhez közeli szociális foglalkoztatási forma is megfelelő szerveződési forma lehessen a piaci szereplők eléréséhez, akár a források, akár irányítási, szabályozási oldalról. A modern gazdasági életben terjedő hálózatosodás is nagyban elősegítette a hasonló társulások térnyerését – hogyan lehet különböző együttműködések mentén stratégiákat, programokat végrehajtani. Az általunk modellkísérleti fázisban lévő működési forma ilyen modell szeretne lenni a szociális szférában.

A klaszter időszerűsége

Kérdés, hogy időszerű-e az ilyen típusú összefogás a szociális szférában? A választ saját példánkon kívánom megadni.

A 2010. évi dél-alföldi munkaerő-piaci helyzetkép nem túl biztató. 2010 januárjában az álláskeresők száma a Dél-alföldi Régióban 17,5% volt, ez 98 000 fő. Ebből 1/3 nyolc általános iskolai osztállyal sem rendelkezik, a másik 1/3 pedig csak szakmunkás bizonyítvánnyal bír.²³² Az országos átlaghoz képest régióinkban túl magas az álláskeresők száma, ennek következtében nagyon nehezen talál magának munkát még az egészséges ember is. A Dél-alföldi Régióban (különösen Békés megyében) a fogyatékos emberek aránya a 2001-es népszámlálás adatai szerint magasabb az országos átlagnál, 9,5% körül mozog (az országos átlag 5,66%).²³³ A fentiekből következik, hogy a fogyatékkal élők többszörös hátrányban vannak egészséges társaikhoz, ill. az ország egyéb részeihez képest is. Mivel az ország egyik elmaradott régiójáról van szó, a lehetséges munkahelyek száma is alacsonyabb az országos átlagnál, amihez magas az egészséges álláskeresők aránya a felkínált munkákhoz képest. Emellett természetesen a munkáltatók előnyben részesítik az ép munkavállalókat a megváltozott munkaképességűvel szemben, tehát esélyük jelentősen csökkent. Időszerű tehát? Nagyon is!

²³¹<http://www.szocialisklaszter.hu/rolunk.html>

²³²<http://darmk.afsz.hu>

²³³www.meoszinfor.hu/diszkr/doc/kiegeszitoanyag1.doc

Szociális foglalkoztatás

A szociális foglalkoztatás Magyarországon gyerekcipőben jár az EU-hoz képest. Azért is, mivel viszonylag fiatal foglalkoztatási forma nálunk. Igaz, már 2006 előtt is folytattak intézményen belüli foglalkoztatást, azonban nem volt lehetőség foglalkoztatási normatíva lehívására, illetőleg a jogi keretek részben mások voltak. Az új foglalkoztatási rendszer nagy kihívás volt az intézmények számára, mivel nem rendelkeztek olyan tapasztalattal, amivel könnyen ki tudtak volna lépni a versenyszférába – ami megjelent (papíron) követelményként. Sok intézmény, az állami támogatás biztos forrása mellett, nem tanúsított nagy érdeklődést, hogy piacra lépjen, az állam atyáskodása kényelmessé tette egyes intézmények működését. Ehhez hozzájárult a szakpolitika és az ellenőrzési rendszer megengedő volta.

A szociális foglalkoztatásban – mint tudjuk – „beteg” emberek, csökkent vagy más szóval megváltozott munkaképességű személyek vesznek részt, akik valamilyen oknál fogva már nem tudnak teljes értékű munkaerőként megjelenni a versenyszférában. Ez az állapot lehet időszakos, de lehet végleges is, függ az egészségi állapottól és hogy milyen mértékben várható javulás, változás a jövőben. Viszont ezek a személyek nem teljesen munkaképtelenek, képesek részfeladatok vagy akár komplexebb műveletek végrehajtására is. A dilemma, hogy bár megváltozott munkaképességűek, de még tudnak dolgozni. A szociális foglalkoztatásban erre a megmaradt képességekre építenek az intézmények, ezeket kihasználva értéket állítanak elő (legalábbis ez lenne a feladatuk), amit a piac felvesz.²³⁴ Nagyon sok próbálkozás volt már, és van mind a mai napig e képességek értelmes kihasználására. Azonban (nem mindig, de) a legtöbbször igaz, hogy az intézmények egymaguk nem képesek megjelenni a versenyszférában, kicsi a súlyuk versenytársaikhoz képest, és hátrányokkal indulnak főleg termelési és minőségi téren. Nagyon kevés intézmény tud beszámolni látványos eredményről, itt-ott vannak némi sikernek nevezhető eredmények, de ez nem jelentős.

A klaszteres foglalkoztatás az a foglalkoztatási forma, ahol az intézmények sokkal több lehetőséget és mozgásteret kapnak. Az érintettek összefognak, és nem *egyenként* jelennek meg a piacon, hanem *egyként*, több száz vagy több ezer munkavállalót képviselve. E hatalmas tömegnek megmarad a heterogenitása, miközben a forma pótolja a hiányzó kompetenciákat. Sokkal nagyobb súlyt képviselnek együtt versenytársaikkal szemben, a piac kénytelen komolyan venni ekkora tömeget, főleg, ha racionalitás (pl. üzleti terv) van mögötte. Az elmúlt évek tapasztalatai azt mutatják, hogy a klaszterben való tömörülés a fejlődésnek, növekedésnek egyik időszerű kulcsa.

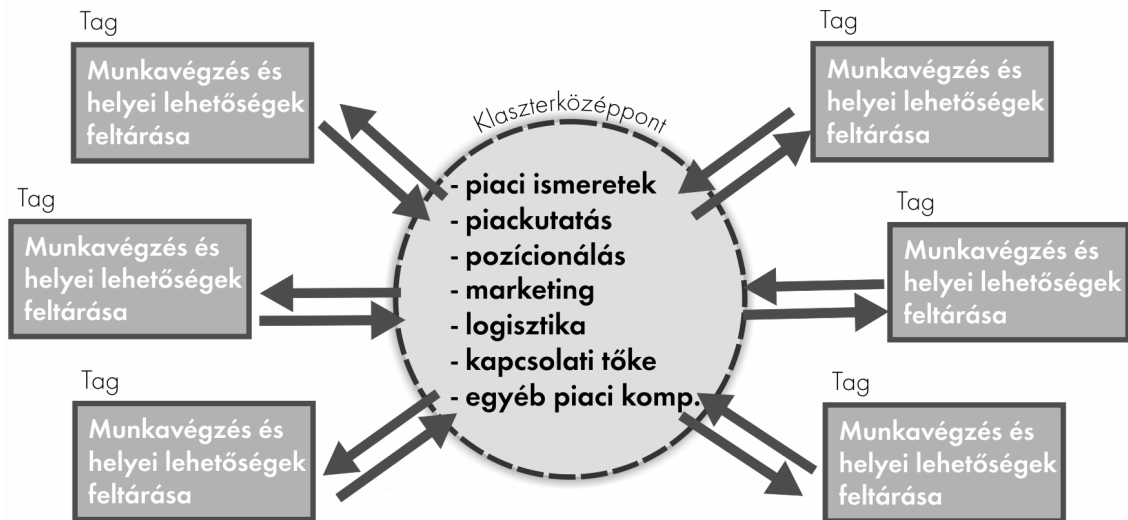
Több lehetőség nyílik a munkához jutásra, így sokkal nagyobb a lehetősége annak, hogy az ellátottak kompetenciájuktól független minél nagyobb létszámban tényleges munkát fognak végezni. A klaszteres foglalkoztatási

²³⁴Ezt ma már – 2006 óta – jogszabály definiálja.

forma lehetőséget nyújt a szociális foglalkoztatóknak a relatív vagy abszolút felemelkedéshez, piacra való kilépéshez és versenyben maradáshoz. Mindezt olyan módon, hogy nem szükséges hatalmas átalakításokat végrehajtani, a befektetés (tárgyi, személyi) nem okoz nagyobb gondot a működésben, nagy átképzést nem igényel.

A következőkben két ábrán mutatom be a klaszter működését és annak előnyeit.

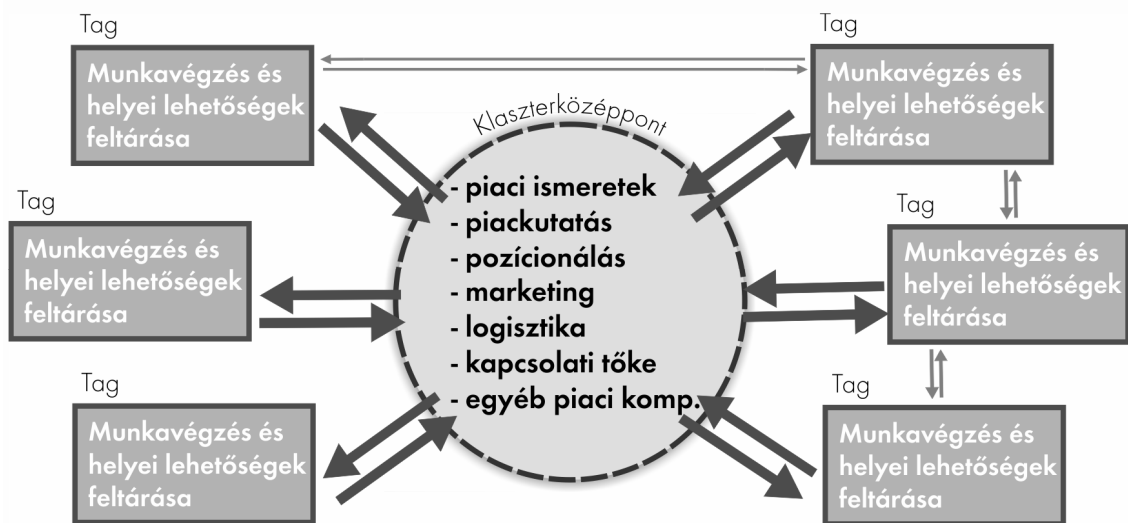
5. számú ábra – A klaszteres elosztórendszer alapvető ismérvei

A klasztert működtető szervezet (továbbiakban működtető) lehetőségként földrajzilag olyan helyen legyen, ahol a többi tag könnyen el tudja érni – lényeges a relatív közelség. E feltételnek inkább logisztikailag van jelentősége. A működtető szerepe jelentős, a piaccal tartja a kapcsolatot és rendelkezik minden olyan kompetenciával, amivel a gazdasági elvárásoknak, piaci feltételeknek eleget tud tenni, mint pl. piaci ismeretek, piackutatás, szervezet- és termékpozicionálás, marketing, logisztikai ismeretek, kapcsolati tőke stb.

A klasztertagoknak két elvárásnak szükséges megfelelni. Az egyik a munka elvégzése, ehhez minden elvi és gyakorlati (betanítás stb.) segítséget megkapnak a működtetőtől. A másik, a helyi lehetőségek feltárása. Ez annyit jelent, hogy a tagok egyrészt nyitott szemmel járnak, másrészt tudatos kapcsolatteremtési lépéseket tesznek a piac felé, és ha olyan információ kerül birtokukba, amelyben lehetőség nyílik a bővítésre, akkor értesíti a működtetőt, aki felkeresi a potenciális partnert, és lefolytatja a szükséges tárgyalásokat. Ennek eredményéről a tagokat tájékoztatja. Sikeres munkabevonás esetén az ismert munkakompetenciák szerint a klaszter tagjai között koordinálja a munkát.

6. ábra – Lehetséges alapvető változások a klaszterben

A fentiekben leírtakon túl a klasztertagoknak van bizonyos önállósága, autonómiája is. A működtető a tagoknak – lehetőség szerint – biztosítja a munkával való ellátást. Azonban fennáll az a lehetőség, hogy az egyik tag nem minden feltételnek tud megfelelni a termék előállításában, miközben a másik olyan kompetenciákra tesz szert a munkák kapcsán. Ebben az esetben az érintetteknek – ha ez előremutató megoldásnak tűnik – lehetőségük van az együttműködésre, munkamegosztásra a többi klasztertaggal a klaszterközponton kívül is. Amennyiben az egyik intézményben olyan ellátottak vannak, akik csak részben tudják előállítani a terméket, viszont a szomszédnak vannak olyan ellátottai, akik be tudják fejezni a terméket, akkor lehetőség van az együttműködésre, a termék közös előállítására.

Mindez azonban nem a klaszterközpont megkerülésével történik, hiszen ez belső versenyt generálna, ill. elfogadhatatlan piaci magatartásokat idézne elő. Az elv pedig ezt kizárja. A munkák alapvető megosztása, a koordináció és a logisztika továbbra is a működtető feladata.

Lépések a foglalkoztatás felé – röviden

Milyen alapvető lépések szükségesek ahhoz, hogy gyakorlattá váljon a foglalkoztatás e formája?

1. Első lépés vagy feltétel, aminek eleget kell tenni, az ideológia elfogadása. A szociális szférának hajlandóságot kell mutatnia, hogy a versenyszféra kínálja lehetőséget megismeri, elsajátítja, és ennek megfelelően részt vesz a versenyben. E nélkül a közös működés csorbát szenved. Ahogy már említettük, az erre alkalmas intézményekben a szociális és a gazdasági kompetenciák együtt jelennek meg, amelynek alapja az értelmi és érzelmi azonosulás ezzel a logikával.

2. Második lépésként a lehetséges tagoknak közös megállapodásra kell jutniuk, hiszen lehetnek intézmények, amelyek inkább saját lábukon kíván-

nak megállni. Ennek tisztázása után szerződéses viszonyt alakítanak ki a tagok.

3. Harmadik lépésként fel kell mérni az intézményi kompetenciákat – ellátói, ellátotti összevetők. Ez szükséges ahhoz, hogy a tárgyalások alkalmával ellátottcentrikusan tudja képviselni a lehetséges munkák vállalását a klaszterközpont – ide értve egyrészt a mentális képességet, másrészt a motorikus, alkotó stb. készségeket. Világosan kell látni azt is, hogy a szociális intézmények ellátói apparátusa milyen piaci ismeretekkel, kompetenciákkal rendelkezik (marketing, beszerzés, értékesítés stb.). E készségek fejlesztése a közös munka során elengedhetetlen.

4. Negyedik lépés a piaci partnerek megkeresése. Itt olyan partnerek jöhetnek számításba, akik az ellátottaknak képességeik alapján tudnak munkát biztosítani. Ez talán az egyik legnehezebb kihívás, mivel régiókban még azoknak sem nagyon jut munka, akik képesek és szeretnének is dolgozni.

5. Ezek után a munkák koordinálása, bevezetése, logisztikája az a feladat, amely mindennapi tevékenységet biztosít mind a tagoknak, mind a klaszter vezetőjének. A folyamatosság és a szakszerűség elengedhetetlen. Erre épül a folyamatos képzés is, amely egyre mélyebb piaci ismereteket biztosít a tagoknak és a klaszter vezetőjének egyaránt.

Első lépés

Már az elején tisztában kell lenni bizonyos új elvekkel. Nem szabad feladni az első akadálynál. Mivel új dolgokat kell megtanulni, új gyakorlatot kell elsajátítani, nem mindig könnyű, egyszerű, gördülékeny az együttműködés az első fázisban (de megéri a kitartás!). Lesznek problémák, nehézségek, akadályok, amelyek kedvét vehetik a résztvevő tagnak. Minden új dolog nehéznek tűnik, de szükséges megfizetni az árat. Igen, időnként áldozatot kell hozni, de rövid idő után érezheti mindenki, hogy megéri. Az intézmény falain belül történő változások új kihívások elé állítják a szociális munkást, amire nem biztos, hogy mindenki fel van készülve. Az elvárások is szokatlanok lehetnek (időre végezni, minőségi követelményeket betartani, munkafegyelmi kérdéseket rendezni stb.).

Sokan megszokták a mindennapok rutinfeladatait, amit könnyűszerrel végrehajtottak, elintézték, ráadásul hatékonyan és magas fokon. Ezek után a szociális munkásnak, aki a foglalkoztatásban vesz részt, bizonyos gazdasági és piaci ismeretekre kell szert tennie. Időnként számításokat szükséges végezni, esetleg „nyereséget számítani”, az ellátottakat kompetenciájuk alapján ellátni munkával – vagyis eddig a munkájától távol eső feladatokat elvégezni. Figyelni a határidőket, az előállított mennyiséget és nem utolsósorban a minőséget. Mindezt olyan emberekkel, akik nem minden esetben értik meg először pontosan, hogy mit is kell végezniük, és akiknek az itt említett követelmények nem minden esetben tisztán érthetőek. A tapasztalataink azt mutatják, hogy a szociális foglalkoztatók nem minden esetben (többségben

nem) rendelkeztek a fenti ismeretekkel, készségekkel. Nekik megterhelő lehet, hogy olyan feladatot lássanak el, amihez nem értenek, ami nem az „ő világuk”. Nem véletlenül választották a szociális szférát életpályának és nem a versenyszférát.

Azonban az erőfeszítésnek nagyon sok hozadéka van. Általa az ellátott önbecsülése növekszik, mivel dolgozik, „igazi” munkát végez, értéket állít elő. Aztán „nyereséget” hoz az intézménynek, ami a működtetésben, fejlesztésben jelentős szerepet játszhat. Az ismeretek alapvető elsajátítása után nem okoz különösebben nagy megterhelést a napi folyamatok koordinálása, így az ellátó személyzet is sikerként éli meg a változást.

Második lépés

A második lépésnek vannak sikerei és részsikerei. Részsikernek nevezhető az olyan partner, aki ugyan nyitott, de még kívár. Vannak, akik garanciákat, nagy eredményeket szeretnének az első lépésnél, amit nem mindig lehet azonnal garantálni – az eddigi bővítések azonnali sikereket hoztak, aminek az az oka, hogy mindig a munkalehetőségek bővülésével építettük be a következő tagot, azonban ez nem lehet szabály (ha előbb szerveződik a klaszter, és csak utána indul a munkák beszerzése, a folyamat nem feltétlenül hoz azonnali sikereket).

Mások viszont azonnal lehetőséget látnak a kezdeményezésben, ezért szívesen csatlakoznak, és bizakodnak az eredményességben.

Jelenleg négy fenntartó és nyolc intézmény része a modellkísérletünknek, ebből kettő állami, kettő civil és megközelítően kettőszáz ellátott kap rendszeres munkát e kezdeményezésen keresztül.²⁷⁸²³⁵ Azok, akik csatlakoztak, látják, hogy jelentős előny egy ilyen formában piacra lépni. Egyrészt sokkal több lehetőség van a munkavállalásra és a nagyobb bevételekre, másrészt a munkaadó partnerek komolyan vesznek egy olyan kezdeményezést, ahol kétszáz munkavállaló képviselést látjuk el. Ahogy már említettük, az intézményeknek sokkal egyszerűbb és könnyebb egy ilyen működési formában piacon megjeleníteni és hosszútávon ott is maradni.

Harmadik lépés

Harmadik lépésben szükséges látni, tisztában lenni az ellátottak képességeivel, úgy a mentális, mint egyéb készségek, képességek terén. A munkavállalás szempontjából ez a legfontosabb kritériumok közé tartozik, ennek hiányában lehetetlen a munkaadókkal érdemben tárgyalni. A munka biztosító-

²³⁵Az Ökotárs Alapítvány támogatásával jelenleg folyik a megyei szervezése a klaszternek, amelynek keretében várhatóan legalább duplájára nő a résztvevő tagok száma – ezzel 4-500 főnek ad majd munkát a klaszter. 2012-től pedig úgy tervezzük, hogy a három megyére kiterjedő szervezet megalakítását indítjuk el így, ha terveink sikerülnek, 2014-re egy standardizált, akár országos szinten is alkalmazható modell-leírás segíthet abban, hogy bárhol beinduljon a gazdasági tevékenység a szociális foglalkoztatókban.

jával való tárgyalás során komplexen kell látni, hogy kiknek, milyen típusú munkát, tevékenységet tudunk vállalni. Minden egyes intézménynél, aki csatlakozott a kezdeményezéshez képességfelmérő feladatokat kellett elvégezni, teszteket kellett kitölteni. Ezeket az információkat értékeltük, és ez adott ismeretet arról, hogy milyen képességű személyek vannak a rendszerben. Ahogy láttuk már az ellátottak összetétele heterogén a képességek skáláján. Mindez azonban nem jelent gondot, mert a munkák között vannak olyan részfeladatok, amihez nem szükséges túl magas készség, képesség. Leginkább egyszerű, munkaintenzív feladatokat végeznek, kinek-kinek kompetenciája szerint. A komplexebb feladatokra jobb képességű embereket válogatunk ki, illetőleg mindig érvényes, hogy minden munkát a lehető leg-sajátosabban állítunk össze, a legkisebb olyan részfeladatokra bontva és olyan segítséget biztosítva, amely garantálja mind a mennyiségi, mind a minőségi kritériumok betartását.

Az ellátók kompetenciái legalább olyan fontosak, mivel közülük kerülnek ki azok a munkavezetők, akik napi szinten biztosítják a feladatok gördülékeny elvégzését. Az ő felmérésüket egyelőre a munkabetanítások és előzetes beszélgetések kapcsán/alkalmával végeztük. Mivel jelenleg folyik egyes részterületek standardizálása, az említett ismeretek és készségek megismerésére is kidolgozunk bizonyos folyamatokat. Ha őket elhanyagoljuk, a folyamat óhatatlanul zsákutcába fut.

Negyedik lépés

A negyedik lépés talán a legnehezebb. Mint már fentebb említettük, olyan régióban élünk, működünk, ahol magas a munkanélküliség aránya, és az ép, egészséges ember is nehezen talál magának munkát. Ebből egyértelműen következik, hogy kevés a munkaadó, aki munkahelyet, megélhetést tudna biztosítani. Igen komoly kihívás áll a kezdeményezés előtt. Egy olyan régióban kell munkát keresni több száz ember részére, ahol alig vannak nagyobb cégek olyan személyeknek, akik megváltozott munkaképességűek – ugyanakkor tudva azt, hogy az álláskeresők száma eléri a fentebb említett 17%-ot.

Ezen adatok ismerete azonban nem bátortalanított el bennünket, hanem kihívásként kezeltük. Meg kell tenni mindent annak érdekében, hogy ezt a munkavállalói szegmenst valamilyen módon piachoz juttassuk.

Szükséges meghatározni, hogy milyen irányban induljunk el, milyen típusú munkát tudunk vállalni, pl. termelés, szolgáltatás, kereskedelem. Ha termelés, szolgáltatás vagy kereskedelem mellett döntünk, akkor milyen típusú legyen ez, hol jöhetünk számításba mint potenciális fél? A könyvben korábban leírt elvek ismerete segített a döntésben – mind a gazdasági, mind a perszonális megféleltetési kérdések kapcsán. A választás esetünkben a termelésre és a szolgáltatásra egyaránt esett – mivel három intézményben, kilencven fővel indítottuk a rendszert, erre lehetőségünk nyílt, ill. a több lábon állás logikája ezt meg is követelte. Termelési területen belül a varrás (népi

ruhák, néptáncos viseletek, foltmozaik stb.), valamint a szolgáltatási szférában az összeszerelési feladatok, sporthálókészítés mellett tettük le a voksunk a kísérleteink után. Miért pont ezek? A varrás azért, mert az ellátottak egy része valamikor varrodában dolgozott, ez volt tehát kézenfekvő, másrészt a nagy többségnek semmilyen képesítése nincs, így mindez meghatározta az irányokat.

A szociális klaszter jó megoldásnak számított a bekapcsolt intézményeknél. Volt, akit hatalmas tehertől szabadított meg. A klaszterközéppont a gazdasági kérdések java részét levette a vállukról, és nekik továbbra is csak a szakmai feladatokra kellett koncentrálni. Egy ilyen együttműködési forma a kapcsolódó intézményeknek kényelmes, ugyanakkor előnyös is. Egy olyan régióban, ahol nehezen talál munkát a dolgozni akaró, a klaszter kifejezetten jól szerepelt eddig. A munkát megszerzik, betanítják, felügyelik, szállítják, hozzák-viszik, anélkül hogy az intézményben dolgozónak ki kellene tennie a lábát és túlságosan nagy változásokat kellene átélnie.

Piacra való kilépés

Az egyik előzménye a módszer kifejlesztésének az volt, amikor elhatároztuk, megszüntetünk minden olyan tevékenységet az intézményeinkben, amely nem termel „elégéses” bevételt, és csak olyan tevékenységet engedélyezünk, ami mögött termelési érték is van (valamint az ellenérték lehetőleg megközelíti a versenyszférában lévő jövedelmet – 2007-ben ezt 300 Ft/óra/főben határoztuk meg, ma 400-500 Ft). Több évig tartott a partnerkeresés²³⁶, valamint több ezer kilométert volt szükséges megtenni, hogy elmondhassuk, nem volt hiába. A fáradtságos munka meghozta az eredményt, több olyan partnert sikerül találni, akik hajlandóak voltak az általunk felkínált feltételek mellett munkát biztosítani.

Sok esetben tapasztaltuk, hogy a piaci szereplőknek kevés információja van a szociális szférában rejlő lehetőségekről. Az egyik legfontosabb stratégiai cél lett, hogy a munkaadókat meg kellett győzni afelől, hogy ezek a megváltozott munkaképességű emberek képesek minőségi munkát végezni. Egyik-másik munkaadónál az ismeret hiánya előítéletbe csapott át. A pszichiátriai betegekről azt gondolták, hogy egyenlő azzal, aki nem beszámítható, és más ehhez hasonló képzetek jutottak felszínre. A munkaadók egy része szkeptikus is maradt, semmilyen formában nem tudta elképzelni az együttműködést, még ingyen sem volt (lett volna) hajlandó munkát adni (természetesen nem is volt célunk az ingyen való dolgozás). Volt ténylegesen olyan is, aki azt akarta, hogy ingyen dolgozzunk, örüljünk, hogy ellát munkával. Zárójelben jegyzem meg, sajnos napjainkban a vállalkozók többsége – akiknek van valamilyen ismeretük a szféráról – visszaél a szociális foglalkoztatás

²³⁶ Jellemző közhelyként emlegettük a tapasztalatot magunk közt, miszerint tíz munkából egy jön be, amely minden kritériumnak megfelel.

adta lehetőségekkel, majdnem ingyen dolgoztatva az ellátottakat.²³⁷ A szociális klaszter ezt a kiszolgáltatottságot (is) akarja és tudja kikerülni, nem adva lehetőséget a munkaadónak a visszaélésre. Természetesen a vállalkozó profitja maximalizálásra törekszik, és megpróbálja lenyomni az árakat, hivatkozva mindenféle gazdasági számításra. Mi viszont (kötelezően) azt az elvet akarjuk megvalósítani és elérni a munkaadóknál, hogy azonos munkáért azonos bér illesse meg a megváltozott munkaképességű dolgozót is. Csak ilyen elvek mellett érhető el, hogy a szociális foglalkoztatók ne csak vegetáljanak, hanem fejlődni tudjanak.

A sok rossz tapasztalat között volt sok jó is, voltak nemes lelkű, üzleti érzékkel, valamint lehetőséget észrevező munkaadók is, akik nem a kizsákmányolási lehetőséget látták az intézményekben, hanem potenciális piaci partnereket. Ilyen módon kaptunk lehetőséget kisebb-nagyobb munkafeladatok elvégzésére, valamint mintadarabok elkészítésére. Ezek a megbízások egyre növekedtek, a megrendelések száma szintén emelkedett, oly mértékben, hogy egy intézmény már nem volt képes eleget tenni a túlnövő igényeknek. Ez a gondolat, és az, hogy láttuk, milyen nehézségekkel küzdenek hozzánk hasonló intézmények,²³⁸ adta az ötletet, hogy jó lenne más intézménnyel összefogni és együtt megjelenni a piacon. Ez jó mindenkinek, jó a munkaadónak, mert növelheti a megrendelését, jó a munkát vállaló intézményeknek is, mert biztosítva van az állandó és folyamatos munka. Ismerve egymás fenntartói és ellátotti kompetenciáit, sokkal könnyebb a munkavállalás, valamint a munkamegosztás az ellátottak képességei alapján.

A dolog pikantériája, hogy a klaszter híre még a bővítés előtt elterjedt, így van olyan tagunk, aki úgy lépett be, hogy már a híre alapján kereste meg a klasztert.

²³⁷A már sokszor megfogalmazott „egyenlő munkáért egyenlő bért” elve sajnos több esetben éppen az ellátók miatt nem teljesülhet, mivel a nem megfelelő elvi háttérrel nyugvó „mindenáron munkát szerezni” akaró törekvés, amely mögül hiányzik a következetes utánajárás és elvi háttér, olyan kapcsolatokba viszi bele egyes intézményeket, amely sem anyagilag, sem elvileg nem támogatható. Az állami támogatás célja nem az, hogy a munkát adó vállalkozó ezáltal tegyen szert magasabb nyereségre. Azok az intézmények, amelyek a munkaadó részéről történő nyomásra a bérek irreálisan alacsony vállalására is hajlandók, hatalmas károkat okoznak az olyan intézményeknek, amelyek az előbb említett elvet (amely kötelező elvi vonal kellene, hogy legyen) meg kívánják tartani. Magunk is veszítettünk el több éves munkalehetőséget azzal, hogy olyan irreálisan alacsony árat ajánlottak ránk más intézmények a vállalkozó felé, amely a „tenderen” nyertes intézmény bevételeit érdemben egyáltalán nem javította, csupán tevékenységet adott a foglalkoztatottaknak, miközben a nyereség teljes összege (sőt extranyereség éppen az irreális teljesítési feltételek miatt) a vállalkozót erősítette. Ez olyan hibás konstrukció, amelynek meg kellene szűnnie.

²³⁸Több fenntartó keresett meg bennünket az elmúlt évek alatt azzal a kéréssel, hogy segítsünk nekik átállni az általunk gyakorolt (akkor még csak intézményileg) szisztémára. Ez a legtöbb esetben nem teljesülhetett, mivel az intézmények nem tudtak mindig teljesíteni olyan feltételeket, amelyek nélkülözhetetlenek a munkavégzés e formájához – mint pl. a piaci ismeretek, ide kellő kompetenciák stb. Ezért is gondoltuk tovább a korábban csak nálunk bevezetett elveket, amely aztán létrehozta a klaszteres megoldás elvi és gyakorlati megfogalmazását. Ezeken az intézményeken ugyanis csak úgy tudtunk segíteni, ha nem nagy átalakulást várunk tőlük, hanem a meglévő helyzetre építünk (pl. az ellátókra, akik jelenleg ott dolgoznak). Mivel a klaszter csak kisebb elvi és gyakorlati változásokat okoz egy belépő intézményben, ez lett a keresztülvihető forma.

A munka kapcsán nem szabad megfélekezni a többi piaci szereplőről sem. Ezen a piacon nem csak mi vagyunk jelen, a szociális intézmény keretében működő szociális foglalkoztatók, hanem azok a vállalkozások is, ahol ép, egészséges emberek dolgoznak, akik maradéktalanul eleget tudnak tenni mind a mennyiségi, mind a minőségi, mind a határidős elvárásoknak. Természetesen hálásak vagyunk azon vállalkozásoknak, akik megadták a lehetőséget, hogy kipróbáljuk magunkat, tapasztalatot szerezzünk a piacon, ugyanakkor mindezt nem a pusztá önzetlenség és emberi együttérzés motiválta, hanem a profit emelésének a lehetősége. Ezért is tisztában kell lenni azzal, hogy a piacon nincsenek egészséges és fogyatékos különbségek. Ugyanazon feltételeket szabják, mint a többi piaci szereplőnek. A vásárlót nem érdekli, ki készítette a terméket, ő – természetesen – csak azt nézi, hogy időre, jól és hasznosan készüljön el a megrendelés. Nem elnézőek sem a mennyiségre, sem a minőségre, sem a határidőkre tekintettel – és ezt muszáj evidenciában tartani. Bármelyik tényező mulasztása konzekvenciákat von maga után. A munkaadó nincs tekintettel például arra, hogy beteg emberek dolgoznak, akik bármikor kieshetnek a sorból, és ez boríthatja a heti rendelést.

Vagyis a piaci munkavégzésben ugyanazon feltételek mellé speciális helyzetet rendelve kellett (ezzel nehezebb körülmények között) megfelelni. Azonban mindig van megoldás. Ha pl. az egészséges réteg egy munkát komplex módon, azonos időtartam alatt, bizonyos technológiai bontásban készít el, a feladat, hogy esetleg más technológiai bontásban, a komplexitást a szükséges mértékben csökkentve, de azonos minőségi és mennyiségi kritériumok között oldjuk meg a feladatot (pl. több emberrel, egyszerűbb lépésekre bontva, kalkulálva a munka mennyisége elvállalásánál a kisebb teljesítménnyel).²³⁹ Minden olyan tényezőt, ami befolyásolta a megrendelő elvárásait, meg kell tudni oldani.

Hozzá kell tennünk, hogy – ismerve a piacot – soha nem is kértünk opcionális lehetőséget a másként való kezelésre (erre egyébként is kicsi lenne az esély), sőt az volt a kérésünk, hogy úgy számoljanak velünk, mint a többi piaci szereplővel. Egyetlen kivétel viszont, amiben nem tudunk engedni, hogy a munka belső szervezését, éppen a sajátos populációból következő sajátos lehetőségek miatt, csak mi végezhethjük. Ez adott esetben a cégek által biztosított technológiai leírás teljes átformálásával jár (ez sok félelmet ébreszt kezdetben egyes megrendelőkben), azonban a mennyiségi és minőségi kritériumok bizonyítása után ezt minden esetben sikerült megnyugtatóan megoldani a megrendelő számára is.

²³⁹Mivel a klaszteres modell nagyszámú, kis teljesítményre képes, de munkaintenzív munkaerővel rendelkezik, a folyamat a határidő tartásának problémájára sok munka esetén is igen hatékony megoldásnak bizonyult. A nagy mennyiségű munkát ugyanis nem adott intézményben, hanem az intézmények között koordinálva osztjuk el, ami így biztosítja a nagy mennyiség mellett is a határidők tartását. Vagyis míg egy 20 fős egészséges csapat egy telephelyen komplexen végzi el az adott munkát, mi pl. 60 fő között és három telephelyen tesszük ugyanezt, de a végeredmény ugyanaz.

Mára bátran állíthatjuk, hogy a piac számol velünk. Az árak tekintetében még nem minden esetben tudtuk elérni a legmagasabb lehetőségeket, azonban egyre inkább olyan pozícióba kerülünk, hogy az ártárgyalásoknál erősebben tudjuk magunk irányába billenteni a mérleg nyelvét. Az elvünk a „től-ig” logikán nyugszik (mint minden piaci szereplő esetén), vagyis egy bizonyos ár alá – mára megtanultuk – nem mehetünk. Ez alatt ugyanis csak a magunk piaci helyzetét (és a hozzánk hasonlókéét) rontjuk, ezért itt megszólal a vészcsengő, és inkább abbahagyjuk a tárgyalást és elállunk a megrendelés-től, mint olyan munkákkal kössük le a kapacitásunkat, amely az általánosan megfogalmazott elveket nem teszi magáévá. Az évek alatt megtanultuk azt is, hogy a rövid távú veszteségeink, amelyek ebből a magatartásból fakadnak, kisebb problémát jelentenek hosszabb távon, mint a következetlenség, hiszen a nagyobb bevételek felkutatása bőven kompenzálja az itt kiejtett bevételeinket.

Tapasztalatok

A szociális klaszterben való együttműködés nem csak lehetőségként jött létre, hanem kényszerként is. Nagy igény merült fel (pl. az állami támogatások drasztikus csökkenése miatt), hogy minél több megváltozott képességű munkavállalót vonjunk a foglalkoztatásba, vagyis a kényszer arra ösztönzött, hogy a fentebb leírtakat a gyakorlatba átültessük.

Mintegy két éve sikeresen folyik a működés a klaszterben. Sőt, úgy tűnik, a piac még több megváltozott munkaképességű személyt tudna felvenni. A klaszterben résztvevő intézmények meg vannak elégedve ezzel a formával, mivel sokkal több az előny, mint a hátrány, biztonságosabb és kényelmesebb ez a forma, mint a korábbi foglalkoztatási törekvések. Az eddig hatásában aligha érezhető bevételeik oly mértékben emelkedtek időnként, amely korábban elképzelhetetlen lett volna számukra. A klaszter fenntartója szinte kizárólag az ebből származó bevételek miatt képes ma is fennmaradni, mivel az állami támogatások drasztikus elvonása a működésüknek csupán a 65-75%-át fedezné. Ezzel munkahelymegtartó erővé is vált a foglalkoztatási forma (ennek hiányában ma kb. 90 fővel nagyobb lenne csak a fenntartó miatt a munkanélküliek száma).

Mára a klaszterben a munkavállalási, szervezési és logisztikai feladatot egy szervezet látja el. Az a törekvése, hogy mindenki képességei szerint részt vegyen a munkafolyamatokban, és lehetőség szerint fejlődés mutakozzon az ellátottak munkavégzési képességeiben. Az intézmények arra vállaltak kötelezettséget, hogy biztosítják a munkaerőt, megfelelnek munkájukkal a minőségi és mennyiségi vállalásaiknak, valamint azt a szakembergárdát biztosítják (foglalkoztatás-vezetőket), akik napi szinten vezetik a munkafolyamatokat. A klasztert működtető szervezet vállalja a betanítást, amelynek két összetevője van. Először a foglalkoztatás vezetők betanítása zajlik (pl. adott – egyszerű – műszaki rajz alapismerete, termelési ismeretek, minőségi

követelmények ismerete, csomagolási, szállítási ismeretek az adott munkához, technológiai folyamatok szem előtt tartása – mindez mindig kifejezetten az adott feladathoz kapcsolódóan). Második lépésként az ellátottak betanítása. Az alapítvány kész know-how-t ad át a partnerintézményeknek, és vállalja az új termékeknél is a további betanítást. Továbbá a klasztert működtető szervezet vállalja az egyéb szervezési feladatokat, amennyiben erre igény van. Ez azt jelenti pl., hogy ismerve az ellátottak képességeit, ennek megfelelően szervezik meg a munkát és a munkafolyamatokat. Mindezt az intézmények közötti folyamatos kommunikációban látja el.

A klasztert működtető vállalja a logisztikai feladatokat is (szállítás, csomagolás, elosztás), valamint a folyamatos áruellátást, a termelés megtervezését, ütemtervek és szállítási határidők megállapítását, betartatását (egyeztetés után). Mint már említettük, ez nagyon kényelmes a klaszterben résztvevőknek, mivel ki sem kell mozdulni az intézményből, mindent helyben megkapnak. Ezzel több idő szabadul fel, amely időt az ellátók az ellátottakkal való szakmai foglalkozásra tudnak felhasználni. A klaszterben résztvevő intézmények tudnak egymásról, nincsenek kijátszva egymással szemben, a résztvevők azonos feltételek mellett vesznek részt, nem versenyhelyzetet teremtve közöttük, hanem azonosságot generálva.

Az érdekképviselőt is közös ügy, a klaszter szervezője képviseli mindenki érdekeit a munkaadó felé.²⁷⁹²⁴⁰

Az elmúlt majd két év tapasztalatai pozitívak. A visszajelzések alapján a megrendelők elégedettek és a klaszterben résztvevők is. Mivel az összefogásnak pozitív hozadéka van, egyre többen érdeklődnek a lehetőség iránt, aminek bővítése, fejlesztése, kiterjesztése folyamatban van.

Néhány mondatot magáról a munkáról és a munkafolyamatokról

Fentebb említettük, hogy az ellátottak testi, szellemi készségei, képességei változóak. A rendszerben van pszichiátriai ellátott relatíve kisebb problémával, de súlyos értelmi fogyatékosok is. Motorikus képességek szempontjából olyan, aki csak egy bizonyos típusú műveletet képes végezni, de olyan is, aki sok mindenre képes. A kihívás az, hogy mindenki be legyen vonva a munkába, a leggyengébb képességű is. Ezt leginkább úgy sikerült megvalósítani, hogy a munkafolyamatokat részekre szedjük szét, és ahol szükséges, csak egyszerű részműveleteket kell végezni. Erre viszont az is képes, akiről korábban azt feltételezték, hogy semmire sem „használható”. Jelen megoldással az ellátottak mindegyike dolgozik. Ez a megoldás azt is biztosította, hogy

²⁴⁰A tapasztalatok azt mutatták, hogy komoly zavar tud keletkezni abból, ha az intézmények egymásnak ellentmondóan és nem mindig helyes piaci ismeretek birtokában (vagyishogy ennek hiányában) igyekeznek kapcsolatot fenntartani. Károk, viták és veszélybe került kapcsolati rendszer lehet a következménye annak, ha nem egységesen és nem a piaci logika elvárásai szerint bonyolítjuk a dolgokat. És mivel nálunk találtak meg azok a kompetenciák együttesen, amelyek szükségesek voltak, a közös képviselőt racionális döntés volt.

a minőség idővel nagyban javult, mert csak egy feladatot volt szükséges megoldani, ezt pedig nehéz volt rosszul végezni. Továbbá azt vettük észre, hogy egyes ellátottnak nagyon jó a monotóniatűrése, ami bizonyos munkákhoz elengedhetetlenül fontos. Ezeket a sajátosságokat figyelembe véve, átfordítva a hatékony munkavégzés elvárásaiba, a klaszterben olyan személyek is értékkeremtő munkát végeznek, akik korábban gyakorlatilag nem tudtak semmilyen feladatot ellátni.

Mennyi az annyi?

Az elért eredmények lehetőséget adnak konkrét számok felvázolására. A korábbi kvázimunkához képest, amikor semmi másról nem szólt a tevékenység, csak az idő eltöltéséről. Jelenleg egy ellátott átlagban nettó 300-400 Ft/h közötti bruttó bevételt képes előállítani. Ebben az átlagban benne vannak azok is, akik csak minimális kompetenciákkal rendelkeznek. Egy 30 fős intézménynél ez az összeg egy hónapra vetítve 4 óra/nap/fő-re 350 Ft/h-val számolva: 882 000 Ft. Egy évre 10 584 000 Ft. Egy olyan időszakban, amikor az állami normatív támogatás folyamatos elvonást és csökkenést mutat, nem elhanyagolható az összeg. Jelenleg 207 intézmény működik az országban, ahol megközelítőleg 6800 fő van szociális foglalkoztatásban. A fenti számítások alapján ez a jelentős számú tömeg 2 399 millió forint bevételre tudna szert tenni. Az állam 4 747 209 924 Ft foglalkoztatási támogatást nyújt 2011-ben a szociális foglalkoztatóknak, amely összeg szinte teljes egésze „elég” a rendszerben. Az általunk felvázolt logika megfontolásával és akár a klaszter, akár más, jó módszer együttes jelenlétével a jelenleg csak felélt összeg befektetésként jelenhetne meg a rendszerben. Ha ezt még megfelelő támogatás is erősítené (pl. közbeszerzések, ezt támogató jogszabályok stb.), a közel ötmilliárd forint néhány év alatt teljes egészében megtérülhetne, és a rendszer idővel részben önmagát is képes lenne fejleszteni, mivel az „új” bevételekre új megváltozott munkaképességűeket lehetne behozni a foglalkoztatásba. Sajnos ma alig látható egy ténylegesen átgondolt, a könyvben felvázolt elveket komolyan vevő rendszer lehetősége. Így érdemes elgondolkodni az adatokon.

Miért érdemes?

Végül lássuk, milyen előnyei és hátrányai vannak eddigi ismereteink szerint (röviden) a klaszterben való foglalkoztatásnak:

6. táblázat – A klaszteres foglalkoztatási forma előnyei és hátrányai

Előnyök	Hátrányok
Közösen kilépni a versenypiacra, intézményi összefogás	Kezdetben időigényes, több új dolgot szükséges elsajátítani
Az intézmények nem versenytársak, hanem partnerek	Szükséges a folyamatos képzés
Közös tapasztalatok megosztása	Komplexebb az elvégzendő feladat (az eddigiekhez képest)
Munkamegosztás csak kompetenciák szerint, mégpedig tényleges munkákkal	Nagyobb a felelősség (ez már nem kvázimunka, nem csak időtöltés)
Minden ellátott lehetőséget kap dolgozni kompetenciája szerint	A munkával kapcsolatos tevékenységek növekedése (adminisztráció, határidők, minőség)
Piaci, gazdasági ismeretek bővülnek, ami egyre inkább elvárás a szociális foglalkoztatásban	Nagyobb odafigyelést igényel, hogy az ellátási és foglalkoztatási feladatok ne egymás rovására legyenek
Közös érdekvédelem	Folyamatos érdekegyeztetés szükséges, s ez speciális kompetenciákat igényel, idő- és energiaigényes tevékenység.
Kapcsolati tőke növekszik	A kiterjedt kapcsolati háló ápolása tőkeigényes (idő, energia, adminisztráció, források) feladat, s a mennyiséggel csökkenhet a kapcsolatok intenzitása.
Folyamatos lehet a tényleges munkával való ellátás	
Munkakompetenciák nagyban növekednek, ezzel tényleges és nagy mértékű az integrációs hatás	
Alacsony tőkebefektetés, növekedés lehetősége	
Ellátottak fejlődésének lehetősége, önértékelés növekedése, erősítése	
Biztos bevétel	
Relatív nagy bevételeket képes generálni, amellyel nagyban hozzájárul az intézmények működtethetőségéhez	

Összefoglalás

Ebben a fejezetben egy olyan foglalkoztatási modellt mutattunk be, amely segítséget nyújt azon szociális intézményeknek, ahol foglalkoztatás is folyik. A kezdeményezés nem új a versenyszférában, de újszerű a szociális foglalkoztatásban (legalábbis hazánkban). Ezzel együtt úgy látjuk, hogy jelenlegi helyzetben olyan lehetőséget biztosít, amit érdemes kihasználni.

Miről is van szó? Sok szociális intézményben folyik foglalkoztatás is, tulajdonképpen az ellátottak azzal a céllal kapnak valamilyen foglalkoztatási megbízást, hogy – legalábbis a jog által definiálva – valamilyen munkajellelű tevékenységet végezzenek, előállítsanak, termeljenek, értékesítsenek. Van, ahol ezt nagyobb sikerrel párosul, máshol azonban a siker elmarad. Ennek több oka lehet, amit a könyvben több szempontból vázoltunk. Egy hibás gazdasági logika miatt az intézmények többsége a maga útját járja, és így a szociális intézmények szétforgácsolódva jelennek meg a piacon, ami gyengíti versenyhelyzetüket – egymásnak versenytársaivá lévén, ha esetleg el is jutnak a gazdasági értelemben is értékelhető piacra, néha kiszorítva egymást a helyzetből. Ahogy a könyvben több helyen olvashattuk, a mai helyzet sem fenntarthatónak, sem következetesnek nem mondható, de semmiképpen sem hatékony, és az elvárások sűrűjében nem állja meg a helyét, így vélhetően az idő is ellene dolgozik.

Az intézmények összefogásának egyik eredménye, hogy nagy létszámú munkavállaló jelenik meg a piacon viszonylag koncentráltan, közösen, együtt. Egy ilyen tömeget komolyan lehet venni, számolni kell vele, mivel már komoly potenciállal rendelkezik, lehetőségek rejlenek benne – ha ésszerű és szakszerű koordináció és érdekérvényesítés ad támaszt a működéséhez. E modell egyik célja, hogy megakadályozza a rosszhiszemű munkaadók visszaélését e csoport kárára. Másfelől cél, hogy segítse azokat az intézményeket, amelyek nem biztos, hogy képesek önállóan megjeleni a versenyszféra világában. Összefogásra szólít fel ez a modell, azt mondja, hogy együtt nagyobb dolgokra vagyunk képesek, merjünk mások lenni. Ugyanakkor nem kimondottan a siker ösztönzi vagy a bizonyítási vágy, hanem azok az emberi életek, akik ide bízattak.

Tudjuk, hogy az értelmes munka növeli az ellátottak önbecsülését, önértékelését és nem csak az övékét, hanem családjuk tagjaiét is. A klaszterben való tömörülés ilyen és ehhez hasonló kihívásoknak akar eleget tenni.

Zárszó

Egy könyvnek sokféle befejezése lehet, attól függően, hova kerül a *pont*. Ha az utolsó oldalra, akkor a könyv hátsó borítója egyben a végét is jelenti, azaz nincsen folytatás. Ha azonban az utolsó oldal csak ösztönzés arra, hogy tovább folytassuk a *könyvet*, akkor – még ha nyomdailag pont is zárja az utolsó sort – a folyamatnak még nincs vége. Én e másodikat szeretném.

Amit ezidáig leírtam (-tunk), reményeim szerint csak valaminek a bevezetője, a kezdete, és a pont csak később, valamikor a távoli jövőben kerül kitételre, ha egyáltalán odakerül. Ez a kiadvány erre jött létre. Arra, hogy vitassuk, beszéljünk róla, beszéljünk vele, általa. Hogy elmondjuk, mi a baj, és miként lehetne – talán – másképp, jobban. Egyes szakaszait tovább kell érlelnünk, de már együtt, mások bekapcsolásával, szakmai diskurzussal, akár közbeszéddel. Egyéb részeket pedig terjedelmi okok miatt nem tartottam érdemesnek kifejteni bővebben. De nem azért, mert nem lehetne még mit mondani róla. Csak azt szeretném, ha mások is kedvet kapnának ehhez a nemes és méltó feladathoz. Mert feladatunk az van bőven, e téma kapcsán és egyéb, kapcsolódó területek által. Ha el tudjuk fogadni az irányt és jól dolgozunk, akkor egy olyan elvi és gyakorlati rendszernek kell létrejönni a munkánk kapcsán (mindenkit ide értve, aki a megváltozott munkaképességűek problémáinak megoldásán serénykedik), amely jobb eredményekkel kezeli a fennálló helyzetet, amely most méltatlan, időnként embertelen, megszegyenítő, ezáltal többségében elfogadhatatlan. Nem is kívánok mást, egyebet, mint munkát, a könyvben leírtakkal és egyébekkel, amelyeket ezek generálnak, és amelyektől előrébb leszünk abban, amire elhívást kaptunk.

Gyetzai Gellért

Melléklet

A következőkben egy interjút teszünk közzé Czakó Barbarával, aki a békéscsabai Réthi Pál Kórház fizioterápiás szakembereként végzi napi – mára csak – négy órában munkáját az intézményben.

Ha a bevezető csak ennyit írna, bizonyára nem lenne hírértéke. De ha azt is tudjuk, hogy Barbara szklerózis multiplexszel leszázalékolt hölgy (már kerekesszékes), aki ennek ellenére mint teljes értékű munkaerő dolgozik, a mondanivaló kezd érdekessé válni.

Barbara esete nem egyedülálló, de igen ritka. Sem személyisége, sem a kórház eljárása vele, érte nem szokványos, így az eset aligha lehet általános. De éppen ezért jó példa is. Mert így is lehet. És talán így érdekesebb is.

– *Hány éves vagy?*

– 33.

– *Mióta vagy beteg?*

– 19,5 éves korom óta, ekkor jelentkeztek az első tünetek. Egyik reggel például úgy ébredtem fel, hogy a fél oldalam, kezem-lábam, teljesen lebénult.

– *Nem volt ennek semmi előzménye?*

– De igen! Úgy éreztem, hogy akad a lábam, például nehezen lépem át a küszöböt, bármibe beleakadtam és hasra estem. Mivel tanuló voltam még, azt mondták, hogy nem akarok iskolába járni, meg hogy kimerültség.

– *Aztán mégis kiderült...*

– A koleszorvostól hamar eljutottam a neurológusig, aztán vizsgálták a hallásom, látásom. Végül az MR vizsgálat kimutatta az elváltozást az agyamban.

– *Hogyan fogadtad?*

– Kétségbeestem. Mivel egészségügyi iskolába jártam, tudtam mi ez a betegség, mi a lefolyása, mik az esélyeim. Erősen el kellett rajta gondolkodnom, hogy – mivel ez Pesten történt –, hogy a Dunának menjek, vagy vegyem fel a harcot. Az utóbbit választottam.

– *Ezek szerint tudatosan megtervezted a jövődet...*

– Elvégeztem a gimit, védőnő szerettem volna lenni, de egy pont híján lemaradtam a főiskoláról. Sporttagozatos voltam, kosárlabdáztam. Az akkori barátom kajakozott, így ezt is kipróbáltam. Elég mozgékony életet éltem. Ezután elmentem Pestre egy kétéves fizioterápiás szakképzésre tanulni, ekkor jelentkeztek az első tünetek, itt állapították meg a betegséget. Ekkor feljavultam, majd Békéscsabára kerültem a kórházba dolgozni.

– *Milyen állapotban voltál ekkor?*

– Teljesen jól voltam, elmúltak a tüneteim, ugyanúgy részt tudtam venni az elektromos és a vizes kezeléseken, gyerekekkel is foglalkoztam.

– *Ez az első munkahelyed?*

- Igen, ez. 1998. augusztus 18-án kezdtem el itt dolgozni. Majd miután lejárt a szerződésem, felmentem a baleseti osztályra dolgozni, de még ekkor is jól voltam.
- *Most határozatlan idejű szerződéssel vagy felvéve?*
- Igen. Időközben főiskolai diplomát szereztem személyügyi szervezői szakon, és ennek az itt szerzett ismereteim révén köszönhetem, hogy nem szűnt meg a munkaviszonyom, ugyanis helyhiány miatt el akartak bocsátani. Ám mivel a szerződésem 2005. december 31-ig szólt, kértem őket, hogy ez esetben fizessék ki a bennmaradt szabadságaimat és az év végéig fennmaradó időt. Mivel ennek nem tudtak eleget tenni, így maradhattam.
- *Ezek szerint te megharcoltál az állásodért.*
- Igen.
- *Tudtak a betegségéről? Esetleg azért akarhattak elküldeni?*
- Nem gondolnám. Hiszen nem voltak tüneteim, a munkát ugyanúgy elvégeztem, mint más.
- *Sok erőre lehetett szükséged, hogy eltitkold...*
- Nem igazán, mivel nem látszott rajtam semmi. Egyébként nem titkoltam, csak nem nagyon beszéltem róla.
- *Mikor, hogyan tudták meg?*
- Amikor elkezdtem húzni az egyik lábamat. Ekkor jártam már reumatológushoz, ortopédushoz.
- *Amikor rosszabbul lettél, nem vetődött fel a munkahelyedben vagy benned, hogy elmenj? Benned mi zajlott? Nem érezted nehezebbnek a munkát, és nem gondoltál arra, hogy könnyebb lenne otthon maradni?*
- De igen, nehezebbnek éreztem, meg kevesebbet is bírtam elvégezni. De inkább a munkaidőt csökkentettem le nyolc óráról. Először hat órában voltam, most négyben vagyok. Valamint kértem, hogy százalékoljanak le, mert addig nem is voltam, bár lehettem volna.
- *Miért csak ekkor kérted a leszázalékolásodat?*
- Én nem gondoltam magam betegnek, és a leszázalékolásom elismerése lett volna annak, hogy beteg vagyok. 2007-ben viszont nagyon rossz lett az állapotom, egyensúlyzavaram is lettek, az osztályon már nem tudtam ellátni a munkát megfelelően. Ekkor – mivel megvolt a „lézeres” képesítem²⁴¹, és nem volt senki, aki be tudta volna tölteni ezt az állás – elvállaltam a lézerkezelések vezetését.
- *Volt-e olyan pont a betegség során, amikor úgy érezted, hogy nincs miért, nem tudsz már tovább dolgozni, illetve a főnökeid éreztették-e veled, hogy nincs rád akkora szükség?*
- Nem éreztem ilyet a részükről, sokkal inkább a segítőkészséget. Elismerően kezelik az esetemet. Közös összejöveteleken, például karácsonyi bulin,

²⁴¹Lézerterápiás szakemberként dolgozik – ennek során lézerfényt használnak a fizioterápiás kezeléseken

olyan helyet keresnek kérésem nélkül is, ahová kerekesszékekkel is be lehet menni.

– *Ezek szerint el is szoktál menni ezekre a rendezvényekre.*

– Igen, igyekszem ezeken ott lenni.

– *Mint említetted, a betegséged diagnosztizálása után 9 évet dolgoztál tünetmentesen. Mennyire érezted úgy, hogy teljes értékű munkát végzel? És most hogy érzed?*

– A munkámat – úgy érzem – teljes mértékben elvégeztem akkor is, most is, csak most már kevesebb óraszámban, meg több segítségre van talán szükségem. A barátom nagyon hűségesen segít, ő hoz-visz munkába, illemhelyre... A betegek pedig tolerálják a betegségemből adódó ügyetlenségemet, de ez még nem olyan mértékű, hogy ne tudnám ellátni teendőimet. A szellemi képességeim pedig mit sem változtak.

– *Milyen reményeid vannak a jövőre nézve? Számíthatsz javulásra?*

– Igen, mindig várom a csodát, de ha orvosi oldalról nézem, akkor nem igazán, mivel nem tudják ezt a betegséget gyógyítani. Kapok injekciókat, ami lassítja a betegség lefolyását, de nem gyógyítja.

– *Ismersz sorstársakat?*

– Igen, a MÁV-kórház laborjában egy hölgyet, aki szintén SM-beteg,²⁴² ő is a munkát választotta, de ő is már csak 4 órában tud dolgozni. Mezőhegyesen egy másik fiatalembert is, de ők nincsenek még kerekesszékekben, csak én. Eljött az az idő, amikor már a lézerkezeléshez a kezelőfejet sem tudtam megfogni, de meg tudom beszélni a beteggel, hogy hogyan tartsa. Én állítom be a joul-t,²⁴³ én mondom hogyan, de ő csinálja.

– *Ekkor sem vetődött fel a főnökeidben, hogy most már nem kellene dolgoznod?*

– Nem tudom, nekem még nem mondták. Sokkal inkább az értem való aggodásukat érzem. Elfogadnak így.

– *Meddig tervezed így dolgozni?*

– Belülről én sokszor már feladnám. Sok kudarcot élek meg azáltal, hogy leépül a testem. De a barátom nagyon sok erőt és segítséget ad. Amíg bírom és amíg foglalkoztatnak, szeretnék dolgozni. Érzem, hogy szükség van a munkámra, jó érzés, hogy segíthetek másokon. Bár nem tudatosan választottam a szakmámat, úgy érzem, jól választottam. Sajnos a betegségem nagyon kiszámíthatatlan, és ez megnehezíti a tervezést.

²⁴²Szklérózis multiplex

²⁴³A fény intenzitását

Irodalomjegyzék

- A fejlesztést szolgáló eszközök, eljárások. Budapest, 2002. 3K Consens Iroda. Kézirat: Dávid János ELTE – szerző nélkül

- A fogyatékoság kezelésével kapcsolatos munkahelyi gyakorlat. Tripartit szakértői értekezlet, Genf 2001.

Forrás:

http://www.szmm.gov.hu/doc/upload/200312/2_kotet_final_031208.pdf

- A komplex térségi gazdaság- és foglalkoztatás-fejlesztés alapelvei, a fejlesztési elképzelések megvalósításának megyei-kistérségi feltételrendszere. 3K Consens Iroda. Kézirat: Dávid János ELTE – szerző nélkül

- A megváltozott munkaképességű munkavállalók foglalkoztatása. A fókuszcsoportos vizsgálat alapján készült kutatási jelentés. 2007. FACTS Alkalmazott Társadalomtudományi Kutatások Intézete – szerző nélkül

Forrás: equal.nfu.hu/download.php?docID=561

- A munkával kapcsolatos stressz témájában végzett kutatás. Kutatási összefoglaló.

Forrás: http://osha.europa.eu/hu/publications/factsheets/hu_22.pdf (FACTS)

Abberley, P.: The concept of oppression and the development of a social theory of disability. In: Disability, Handicap and society, vol. 2. 1987

Adler J.: A 45 éven felüliek foglalkoztatási helyzete. In: OFA Kutatási évkönyv. Budapest, 2005. Országos Foglalkoztatási Közalapítvány

Adler J.: A vállalkozások munkaerővel kapcsolatos igényei. In: OFA Kutatási évkönyv. Budapest, 2005. Országos Foglalkoztatási Közalapítvány

Adler J.: A munkavállalási korú inaktív népesség motivációja, munkaerőpiaci távolmaradásának okai. GKI Gazdaságkutató Rt., 2007. Elektronikus változat

Aranyosy A.: Tevékenység – szép örökség. Budapest, 1986. Medicina Könyvkiadó

- Az Egyesült Nemzetek Szervezetének alapvető szabályai a fogyatékosággal élő emberek esélyegyenlőségéről. Budapest, 2003. Foglalkoztatáspolitikai és Munkaügyi Minisztérium. Elektronikus változat

- Az Európai Unió 2003-ban elfogadott Fogyatékosügyi Stratégiája. Akcióterv Elektronikus változat

- Az intézeti gondozásról a közösségi alapú gondozásra történő átállással foglalkozó Ad Hoc Szakértői Csoport Jelentés

Forrás: szikraalapitvany.hu/fm/images/kozossegi_gondoz.doc

Bálintné R. E.–Szauer Cs. (szerk.): A nemzetközi munkaügyi szervezet háromoldalú egyezményei a fogyatékosággal élő emberek foglalkoztatásáról.

Forrás: www.fmm.gov.hu (2003)

Balogh Z.–Czeglédi G.: A megváltozott munkaképességű személyek foglalkoztatási helyzete. Nyíregyháza, 2007. Elektronikus változat

- Bánfalvy Cs.:** A fogyatékosok társadalmi integrációja és gyógypedagógiai-szociológiai értelmezése. In: Csepeli–Örkény–Székelyi (szerk.): Kisebbség-szociológia. Budapest, 1997. Minoritás Alapítvány
- Bánfalvy Cs.:** A fogyatékossgal élő diákok a közoktatásban. 2005. Elektronikus változat
- Bangó J.:** Útkeresés a posztmodernben. Budapest, 2008. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó
- Berde É.:** A felnőttek pályamódosításának és foglalkoztathatóságának kapcsolata. Budapest, 2004. OFA Kutatási évkönyv. Országos Foglalkoztatási Közalapítvány
- Boda D.:** Az aktív munkaerő-piaci eszközök hatását felmérő monitoring vizsgálatok 2001-2006 közötti időszakra vonatkozó eredményeinek területi szempontú elemzése. Budapest, 2007. Elektronikus változat
- Boda D.–Neuman L.:** A munkavállalói pénzügyi participáció Magyarországon. Pepper III. jelentés országtanulmánya
- Bond, G. R.:** Supported employment: evidence for an evidenced-based practise. In: Psychiatric rehabilitation journal. Spring 2004. Vol. 27. Num: 4
- Brisenden, S.:** Independent living and the medical model of disability. In: Disability and Society. Vol. 1. pp. 173-178. 1986
- Browne, M.–Diamond, P. (szerk.):** Mérlegen a jelenkori szociáldemokrácia. Budapest, 2006. Napvilág Kiadó
- Buda B.:** Pszichoterápia. Budapest, 2004. Akadémiai Kiadó
- Bugge, P.:** A legfőbb nemzet Európa eszméje 1914-1945. Elektronikus változat
- Burns at al:** The impact of supported employment and working on clinical and social functioning – In: Schizophrenia Bulletin vol. 35. No. 5. 2009. Elektronikus változat
- Campbell–Bond–Drake:** Who benefits from supported employment. In: Schizophrenia Bulletin vol. 37, No. 2. 2009. Elektronikus változat
- Czakó Zs.:** Rehabilitációs modellek. Budapest, 2002. Magyar Távoktatási Alapítvány
- Csaba I.–Tóth I. Gy. (szerk.):** A jóléti állam politikai gazdaságtana. Budapest, 1999. Osiris Kiadó (Láthatatlan Kollégium)
- Csató Zs.–Ruttkai É.:** Fény. A Csupaszívek Társasága Támogatott Élet Programja. Budapest, 2008. Csupaszívek Társasága.
- Cseres-G. Zs.–Scharle Á.:** A magyarországi munkapiac 2008-ban Munkaerőpiaci tükör Budapest, 2009. MTA Közgazdaságtudományi Intézet (Elektronikus változat)
- Csoba J.:** „Akarnak-e dolgozni a munkanélküliek?” In: Esély. 2009/5
- Csoba J.:** A tisztességes munka. A teljes foglalkoztatás a 21. század esélye vagy utópiája. Budapest, 2010. L'Harmattan Kiadó
- Dahrendorf, R.:** A modern társadalmi konfliktus. Budapest, 1994. Gondolat Kiadó

- Dahrendorf, R.:** Egy új rend nyomában. Budapest, 2004. Napvilág Kiadó
- Daly, M.:** Merre tart az EU szociálpolitikája? In: Esély, 2009/9
- Derera, M.:** Új foglalkoztatáspolitikai. Vitairat. Budapest, 2010. Forrás: http://www.feszt.info/index.php?option=com_content&view=article&id=93:uj-foglalkoztataspolitika-vitairat-meosz&catid=6:fontos-dokumentumok&Itemid=6
- Drake et al:** A randomized clinical trial of supported employment for inner-city patients with severe mental disorders. Arch Gen Psychiatry, 1999. 56: PP. 627-633. Elektronikus változat
- Egeresi K.:** Szociálpolitika Magyarországon 1919-1939. Budapest, 2008. Napvilág Kiadó
- Egy könyv a foglalkoztatási rehabilitációról. „Együtt-élés” kiadvány. Down Egyesület. (Szerző/szerkesztő és évszám nélkül.)
 - Employment for people with mental health problems. Expert briefing. 2003 – summer National Institute for Mental Health in England. Forrás: http://www.lincoln.ac.uk/ccawi/esc/esc_web/assets/pdfs/mod6-employment.pdf – szerző nélkül
- Ferge Zs.:** Variációk a társadalmi integráció témájára. Forrás: www.fsze.hu/szociologia/szszda/ferge_varaciok.pdf.
- Ferge Zs.–Lévai K. (szerk.):** A jóléti állam. Budapest, 1991. ELTE Szociális munka és Szociálpolitika Tanszék
- Forrás: http://econ.core.hu/doc/mt/2004/hun/Frey_I.pdf
- Frey M. (szerk.):** A szociális gazdaság szervezetei Magyarországon. Budapest, 2007. Országos Foglalkoztatási Közalapítvány
- Frey M. (szerk.):** Szociális gazdasági kézikönyv. Budapest, 2007. Országos Foglalkoztatási Közalapítvány
- Frey M.:** Az Európai Unió foglalkoztatási stratégiája.
- Frey M.–Gere I.:** Növekedés és foglalkoztatás
- G. Fekete É.:** „A munkavállalási motivációk időben és térbeni változásai” Budapest, 2008 OFA Kutatási évkönyv. Országos Foglalkoztatási Közalapítvány
- Gere I.:** „A megváltozott munkaképességű emberek munkakeresési esélyeinek javítása a nonprofit szektor foglalkoztató képességének megerősítésével, az ehhez szükséges feltételek kialakításával. Budapest, 2004. Összegző zárótanulmány. Elektronikus változat
- Gere I.:** A megváltozott munkaképességű emberek bekapcsolása a munka világába. A szociális szakma digitális archívuma. Forrás: <http://www.fsze.hu/szociologia/szszda>
- Gere I.:** Ifjúsági munkanélküliség: a probléma jellemzése, eddigi intézkedések hatása, további teendők. In: Frey Mária (szerk.) EU-konform foglalkoztatáspolitikai. Budapest. 2001. Elektronikus változat
- Gere I.–Szellő J.:** A foglalkozási rehabilitáció fejlesztésének iránya és eszköztára. Munkaügyi szemle 2006/10-11. szám

- Giddens, A.–Diamond, P. (szerk.):** Írások az egyenlőtlenségről, az egyenlőségről – és az új egyenlőségről. Budapest, 2006. Napvilág Kiadó
- Giddens, A.:** Elszabadult világ. Budapest, 2005. Napvilág Kiadó
- Glautier, N.:** Assessment and training of labour market related Social competences. In: Atlas Project. EASPD.
 Forrás: <http://www.projectatlas.org/publications/definitionsandconcepts.pdf>
- Goffman, E.:** A hétköznapi élet szociálpszichológiája, Budapest, 1981. Gondolat Kiadó
- Granovetter, M.:** A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája. In: Lengyel Gy.–Szántó Z.: Gazdaságszociológia (szöveggyűjtemény). Budapest, 2006. Aula Kiadó
- Gyetzai G.:** A deviancia mint társadalmi kategória (2009). (Tanulmány, Elektronikus változat). Forrás: www.szentlazar.hu/kutatasok
- Gyetzai G.:** Munka? Terápia? Békés, 2010. Szent Lázár Alapítvány
- Gyetzai G.:** Szociális foglalkoztatás – elvi alapok, kompetenciák és szükségességek a jó gyakorlatok fejlesztéséhez (2010). Tanulmány Forrás: www.szentlazar.hu/kutatasok
- Gyetzai G.:** Új utak a szociális foglalkoztatásban, összefogás a fejlesztésért – A klaszteres foglalkoztatási modell hipotetikus vázlata. 2010. Tanulmány. Forrás: www.szentlazar.hu/kutatasok
- Győri P.:** A szociális ellátások jelenlegi szabályozási és finanszírozási rendszerének felülvizsgálata. Budapest, 2009. Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet (Budapesti Műhely) Kézirat
- Győri P.:** A szociális szolgáltatások és kapcsolódó támogatások újraépítéséhez szükséges munkálatok egyes lépései (döntési javaslat). Kézirat
- Győri P.–Mózer P.:** „Tékozló koldus ruháját szaggatja”. Budapest, 2006. Kézirat
- Gyulai D.:** Kigurulnak a képből. Budapest, 2003.
 Forrás: <http://szazlegszegegyebb.hu/oldal/99>
- Harcsa–Kovács–Szelényi:** A poszt szocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. Szociológiai Szemle 1994/3. 15–43.
- Jost, T. J.:** Önálvetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája. Budapest, 2003. Osiris kiadó
- Kálmán Zs.–Könczei Gy.:** A Taigetosztól az esélyegyenlőségig. Budapest, 2002. Osiris Kiadó
- Karikó S.:** A hegei munkafogalom és továbbgondolásai. In: Világosság 2008/6
- Katona F. (szerk.)** A rehabilitáció gyakorlata. Budapest, 2004. Medicina Könyvkiadó
- Kéri L.:** Tekervényes úton... In: Mozgó világ, 2007. szeptember
- Kertesi–Telegydy:** A közgazdaságtan néhány fontos alapelve.
 Forrás: www.econ.core.hu/~kertesik/kertesimikro

- Kober–Eggleton:** The effect of different types of employment on quality of life. In: Journal of Intellectual Disability Research. Vol. 49. 2005. October
- Koronváry P.:** A taylorizmus korlátain túl (az emberi kapcsolatok szerepe): Mayo és a hawthorne-i tanulmányok (1924-36). Budapest, 2005. Forrás: www.katasztrofa.hu/documents/koronvary/VT4r.pdf. Elektronikus verzió.
- Kovács Cs.:** Emberi erőforrástérképek és termelő vállalkozási kapacitások mérése és ábrázolása. Budapest, 2000. OFA évkönyv. Országos Foglalkoztatási Közalapítvány
- Kováts A.–Tausz K. (szerk.):** Gyorsjelentés a fogyatékos emberek helyzetéről. Budapest, 1997. Szociális Szakmai Szövetség
- Kregel–Dean:** Sheltered vs. supported employment: A direct comparison of long-term earnings outcomes for individuals with cognitive disabilities. Forrás: <http://www.worksupport.com/main/downloads/dean/shelteredchap3.pdf>
- Krekóné K. I.:** A főbb makrogazdasági mutatók és a foglalkoztatottság kapcsolata. In: OFA kutatási évkönyv. Budapest, 2002. Országos Foglalkoztatási Közalapítvány
- Krémer B.:** Bevezetés a Szociálpolitikába. Budapest, 2009. Napvilág Kiadó
- Krémer B.:** Három kérdés, 10+1 tétel. In: Szociológiai Szemle 2002/4
- Krémer B.–Rozsos K.:** Fogyatékos gyereket nevelni: szerep és csapda Gyógypedagógiai Szemle 2009/4. Elektronikus változat
- Krug F.:** Írók a munkáról. (Egyéb adatok nélkül!)
- Lackó M.:** Egy rázós szektor: a rejtett gazdaság és hatásai a posztszocialista országokban háztartási áramfelhasználásra épülő becslések alapján. Budapest, 2000. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont. Elektronikus változat
- Lakatos J.:** A munkaerő-felmérés célzott másodfeldolgozása a nem foglalkoztatottak összetételének vizsgálatához. In: OFA kutatási évkönyv. Budapest, 2001. Országos Foglalkoztatási Közalapítvány
- Lechnerné V. J.:** Megváltozott munkaképesség, fogyatékoság, a közelmúlt foglalkoztatási tanulságai. Budapest, 2007. ELTE BI. GYPK
- Legutko, R.:** A demokrácia csúfsága. Máriabesnyő–Gödöllő, 2005. Attraktor Kiadó
- Lux J.:** Hátrányos helyzetű csoportok és egyének munkaerő-piaci integrációjának támogatásához. In: Pongrácz L. (szerk.): OFA kutatási évkönyv. Budapest, 2005. Országos Foglalkoztatási Közalapítvány
- Medgyesi M.–Róbert P.:** Munkaattitűdök: időbeli és nemzetközi összehasonlítás. In: Társadalmi riport 1998. Budapest, 1999. TÁRKI
- Merton, R.:** Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Budapest, 2002. Osiris Kiadó
- Mészáros Z.–Havasi É.–Ari O.:** Vissza a munka világába vagy kitérés előre. In: OFA kutatási évkönyv. Budapest, 2001. Országos Foglalkoztatási Közalapítvány

- Mező B.:** Lehetőségek és korlátok a XX. század fejlődésében. Forrás: <http://www.inco.hu/inco4/infoert/cikk0h.htm>
- Neil, G. S.:** A gazdasági stagnálás és összefüggései a társadalmi renddel In: **Czakó Á.–Gyenei M.–Lengyel Gy.:** Gazdaságszociológiai Tanulmányok. Budapest, 1989. Aula Kiadó
- Némedi D. (szerk.):** Modern szociológiai paradigmák. Budapest, 2008. Napvilág Kiadó
- Nemeskéri Gy.–Fruttus I. L.:** Az emberi erőforrás fejlesztésének módszertana. Budapest, 2001. Ergofit Kft.
- Offe, C.:** A munka mint szociológiai kulcskategória? In: Felkai–Némedi–Somlai (szerk.): Szociológiai irányzatok a XX. században. Budapest, 2000. Új Mandátum Kiadó
- Pálné K. I.:** A foglalkozási rehabilitáció helyzetet és lehetséges fejlesztési irányai a Dél-Dunántúlon. In: Pongrácz L. (szerk.) Kutatási évkönyv. Budapest, 2005. Országos Foglalkoztatási Közalapítvány.
- Pável M. (szerk.):** Életesemények lelki zavarai I. Budapest, 2004. Semmelweis Egyetem Kiadó
- Pető Z. (szerk.):** Vázlatok a pszichiátriai rehabilitáció gyakorlatából. Szeged, 2003. Integritas Közhasznú Egyesület
- Povársay M. (szerk.):** Munka-erő-piac. Békés, 2005. Mégis van remény Egyesület
- Pulay Gy.:** A fogyatékos emberek integrált foglalkoztatása ösztönzésének koncepciója. Budapest, 2008. Állami Számvevőszék Fejlesztési és Módszertani Intézet. Elektronikus változat
- Pulay Gy.:** A fogyatékos emberek integrált foglalkoztatása ösztönzésének koncepciója. Budapest, 2008. Állami Számvevőszék Kutató Intézete (kézirat)
- Pulay Gy.:** A megváltozott munkaképességű személyek támogatási rendszerre társadalmi-gazdasági hatékonyságának vizsgálata. Budapest, 2009. Állami Számvevőszék Kutató Intézete (kézirat)
- Pulay Gy.:** Koncepció a megváltozott munkaképességű munkavállalók foglalkoztatása támogatási rendszere korszerűsítésének rövid távú feladataira. Budapest, 2008. Állami Számvevőszék Kutató Intézete (kézirat)
- Rátóczi É.:** Életesemények lelki zavarai II. Bp. 2003. Semmelweis Egyetem Kiadó
- Reich, B. R.:** Szuperkapitalizmus. Budapest, 2009. Gondolat Kiadó
- Renker–Karlheinz–Ursularenate:** Sheltered employment in the German Democratic Republic. In: International Journal of Rehabilitation Research. March 1982, Vol. 5
- Rosanvallon, P.:** Civil Társadalom, Demokrácia, Politikum. Budapest, 2007. Napvilág Kiadó
- Simkó J.–Lórántné O. E.:** Az egy évnél hosszabb ideje munka nélkül levő személyek munkavállalási motiváltsága, megélhetési stratégiái és munkába

állításuk eredményesebb elősegítésének feladatai. Észak-magyarországi stratégiai füzetek. VI. évf. 1. sz. (2000). Elektronikus változat

Simkó J.–Lórántné O. E.: Az egy évnél hosszabb ideje munka nélkül lévő személyek munkavállalási motiváltsága, megélhetési stratégiái és munkába állításuk eredményesebb elősegítésének feladatai. In: Pongrácz L. (szerk.) Kutatási évkönyv. Budapest, 2002. Országos Foglalkoztatási Közalapítvány

Surowiecki, J.: A tömegek bölcsessége. Budapest, 2007. Napvilág Kiadó

Szalai J.: A jóléti fogda.

Forrás: users.atw.hu/deszocpol/tarspol/Szalai_julia_panna.doc

Szalai J.: A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. Szociológiai Szemle 2002/4

Szalai J.: A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. Szociológiai Szemle 2002/4

Szántó Z.: Analitikus szemléletmódok a modern társadalomtudományban. Budapest, 2006. Helikon Kiadó

Szellő J. (szerk.): Munkaerőpiaci segítő szolgálat. Budapest, 2003. Foglalkoztatáspolitikai és Munkaügyi Minisztérium

Szellő J. (szerk.): Munkaerőpiaci segítő szolgálat. Módszertani kézikönyv. Budapest, 2003. Elektronikus változat

Sztretyko Gy.–Vezér M. (szerk.): A Nonprofit szektor és az egészségügyi, szociális szolgáltatások. Pécs, 2008. Comenius Kft.

Tringer L.: A pszichiátria tankönyve. Budapest, 2005. Semmelweis Kiadó

Virág T.: Az illegalitás peremén – avagy munkavállalási (túlélési) stratégiák inaktív társadalmi csoportokban.

Forrás:

http://www.ofa.hu/index.php?WG_NODE=WebPageReader&WG_OID=PA_Gfa9959790d415b838

Visier, L.: Sheltered employment for persons with disabilities. In: International labour review. Vol. 137. (1993). No. 3